

## University of Groningen

### Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1976

de Beer, C. C. ; Elzinga, D. J. ; Lipschits, Isaac

**IMPORTANT NOTE:** You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

#### *Document Version*

Publisher's PDF, also known as Version of record

#### *Publication date:*

1977

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

#### *Citation for published version (APA):*

de Beer, C. C., Elzinga, D. J., & Lipschits, I. (editors) (1977). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1976*. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

#### **Copyright**

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

#### **Take-down policy**

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

*Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.*



RIJKSUNIVERSITEIT  
GRONINGEN

# **JAARBOEK 1976**

STUDIE EN DOCUMENTATIECENTRUM  
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN

PROF. DR. I. LIPSCHITS

UBBO EMMIUSSINGEL 19

GRONINGEN

TEL: 050 - 115386

## INHOUDSOPGAVE

<i>Voorwoord</i>	V
1. <i>Subsidie-aanvragen, personeelsformatie en locatie</i>	1
1.1 Subsidie Z.W.O.	1
1.2 Personeelsformatie	1
1.3 Locatie	3
2. <i>Enkele basisgegevens van het onderzoek</i>	4
2.1 Object van het onderzoek	4
2.2 Onderscheid tussen parlementaire geschiedenis en partijgeschiedenis	8
2.3 Verband tussen onderzoek en onderwijs	9
2.4 Toekomst van het Centrum	11
3. <i>Documentatiesysteem</i>	12
3.1 Samenstelling	12
3.2 Bibliografie Nederlandse politieke partijen	12
3.3 Systematische catalogus Nederlandse politieke partijen	14
3.4 Uittrekselsysteem	16
3.5 Knipselarchief	20
3.6 Personenregister Nederlandse politiek	20
3.7 Trefwoordencatalogus	20
3.8 Periodiekencatalogus	21
3.9 Catalogus Nederlandse politieke partijen	21
3.10 Systeem voor bewaarplaatsen archieven	21
3.11 Handelingen, Bijlagen, Aanhangsel en Staatsblad	22
4. <i>Archieven en interviews</i>	23
4.1 Archieven	23
4.2 Geluidsarchief	23
4.3 Beeldarchief	25
4.4 Interviews	26
5. <i>Relaties met organisaties, instellingen en personen</i>	30
5.1 Relaties met politieke partijen	30
5.2 Relaties met coördinerende instanties	30
5.3 Relaties met het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis	

van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog	31
5.4 Samenwerking met het Parlementair Documentatie Centrum	31
5.5 Samenwerking met prof. dr. H.W. von der Dunk	32
5.6 Samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde	32
5.7 Relaties met bibliotheken	33
5.8 Gebruikers van het Centrum	35
5.9 Computerverwerking	36
 6. <i>Studies</i>	 37
6.1 Inleiding	37
6.2 Onderzoek door stafleden	37
6.3 Werkstukken en scripties	39
 <i>Bijlagen</i>	 43
I. Besluit van het College van Bestuur tot instelling van een Werkgroep ad hoc ter advisering over de wenselijkheid van institu- tionalisering van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen	45
II. Rubrieken en sub-rubrieken van de systematische catalogus Neder- landse politieke partijen met de bijbehorende aantallen titels	48
III. Rubrieken en sub-rubrieken van het uittrekselsysteem met de bijbehorende aantallen kaarten	53
IV. Rubrieken en sub-rubrieken van het knipselarchief met de bij- behorende aantallen knipsels	59
V. Chronologie van partij-politieke gebeurtenissen in de periode januari t/m maart 1966, samengesteld door G.G.J. Thissen	63
VI. Voorbeeld uit de analyse van dag- en weekbladen: het ontwerp- beginselprogramma van de VVD (januari 1966)	73
VII. Lijst van boeken, die zijn verwerkt in het Personenregister Nederlandse Politiek	95
VIII. Overzicht van de uitgetikte geluidsbanden	98
IX. Twee voorbeelden van uitgetikte geluidsbanden	101
A. Commentaren op de winst van de Boerenpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 24 maart 1966	101
B. Verslag van het Buitengewoon Congres van de Partij van de Arbeid op 11 november 1966	106



X. Redevoering van J. Terlouw op de Algemene Ledenvergadering van D'66 te Utrecht op 6 november 1976	118
XI. Interview van drs. J.Th.M. Bank en de heer G.G.J. Thissen met prof. dr. P.R. Baehr, één van de initiatiefnemers tot oprichting van D'66, op 24 september 1974	126
XII. Lijst van schenkingen van particulieren, instellingen, politieke partijen en wetenschappelijke bureaus van de partijen	155
XIII. Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging - drs. J.Th.M. Bank. Indeling van het boek en korte inhoud van de hoofdstukken	172
XIV. Geannoteerde bibliografie over de Anti-Revolutionaire Partij in de jaren 1966-1968, inclusief de Christen-Radicalen, de Groep van Achttien en de samenwerking met CHU en KVP. Samengesteld door C.C. de Beer	174
XV. Lijst van de politieke partijen die sedert de Tweede Wereldoorlog hebben deelgenomen aan verkiezingen voor de Tweede Kamer. Samengesteld door mr. D.J. Elzinga in samenwerking met A. Bakker. Met opgave van: naam van de partij, datum van oprichting, (eventueel) verkregen zetels, behaalde percentages stemmen, jaren van regeringsdeelname en de regeringscombinaties	199
XVI. Van SDAP tot PvdA. Onderzoekschema, opgesteld door S.G. Steffensen	206
XVII. "Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Deel I. De protestants-christelijke stroming", door I. Lipschits. Inhoudsopgave	210
XVIII. "Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen", door I. Lipschits. Tekst van een artikel, verschenen in <u>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</u> (deel 91, 1976, afl. 3, blz. 455-488)	212

## VOORWOORD

Het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen werd op 1 september 1973 opgericht. De oprichting van het Centrum en de ontwikkeling tot wat het nu geworden is zijn mogelijk gemaakt door subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) en dank zij de actieve steun van de Rijksuniversiteit Groningen. Evenals in voorgaande jaren wordt in dit Jaarboek verslag uitgebracht van onze werkzaamheden. Ik heb er naar gestreefd verantwoording af te leggen van onze activiteiten en deze zo doorzichtig mogelijk te maken.

De naam van het Centrum geeft aan dat de werkzaamheden zowel het terrein van de documentatie betreffen als dat van het onderzoek. Er is een uitvoerig documentatiesysteem opgebouwd, dat in paragraaf 3 (blz. 12-22) wordt beschreven. Wij streven naar een zo groot mogelijke volledigheid en een zo hoog mogelijke kwaliteit van de verschillende catalogi en registers, die gezamenlijk het documentatiesysteem vormen. Het belang van de gebruiker staat hierbij voorop.

In principe is het documentatiesysteem gericht op het documenteren van bestaand materiaal, niet op het verzamelen ervan; we willen aangeven wat er gepubliceerd is over de Nederlandse politieke partijen en we streven er niet naar die publicaties in een eigen bibliotheek bijeen te brengen. Enkele onderdelen van het documentatiesysteem vormen echter op zichzelf studiemateriaal: het uittrekselsysteem en het knipselarchief (blz. 16-20).

In die betekenis kunnen het uittrekselsysteem en het knipselarchief als archieven worden beschouwd. Daarnaast worden op het Centrum andere archieven "gecreëerd": een geluidsarchief, een beeldarchief en een interview-archief (blz. 23-29). Bij het verzamelen van het materiaal voor het geluidsarchief en voor het beeldarchief krijgen wij veel medewerking van de Stichting Film en Wetenschap te Utrecht, van de N.O.S. en van de Afdeling Beeld en Geluid van de Rijksuniversiteit Groningen. De betekenis van een interview-archief zal zonder meer duidelijk zijn. Voor de bestudering van de politieke ontwikkelingen in Nederland sedert 1945 - een terrein waarop we toch al niet gezegend zijn met een overvloed aan memoires en monografieën - zijn de vraaggesprekken met politici van het grootste belang.

Hoewel wij geen eigen bibliotheek hebben, beschikken wij toch over vrij

veel gedrukt materiaal. Vrijwel alle politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus hebben het Centrum op de verzendlijst voor hun periodieke uitgaven geplaatst en hebben ons publicaties geschonken. Ook van andere instellingen en van particulieren ontvingen we tal van geschriften. De opsomming van de schenkingen in bijlage XII (blz. 155-171) is slechts één van de bewijzen van de medewerking, die we van de zijde van de politieke partijen krijgen. Daarnaast bevindt zich op het Centrum een voor Groningen unieke verzameling dag- en weekbladen, die wij in samenwerking met de Openbare Bibliotheek in Groningen opbouwen en die dank zij financiële steun van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen wordt ingebonden (blz. 33-35).

In het eerste jaar van het bestaan van het Centrum werd bijna uitsluitend gewerkt aan de documentatie en bleef er weinig tijd over voor het eigenlijke onderzoek. Daar is gelukkig verandering in gekomen. Reeds in het Jaarboek 1975 konden enkele studies worden vermeld. In dit Jaarboek wordt in de bijlagen en in de betrokken paragraaf (blz. 37-42) een aantal studies vermeld die gepubliceerd zijn of spoedig gepubliceerd zullen worden en wordt melding gemaakt van onderzoekingen, die in een verder gevorderd stadium zijn.

Het jaar 1977 zal voor het Centrum in een aantal opzichten belangrijk zijn. Uiteraard besteden we veel aandacht aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer van de Staten-Generaal. In het kader van een door mij gegeven algemeen hoorcollege over Nederland als politiek systeem houden verschillende politici voordrachten over bepaalde aspecten van de Nederlandse politiek. Met het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf vindt overleg plaats over mogelijkheden om de integrale teksten van verkiezingsprogramma's in een bundel te publiceren. In samenwerking met het Cultuurcentrum d'Oosterpoort in Groningen wordt een drietal verkiezingsdebatten georganiseerd.

In 1977 zullen de eerste drie deeltjes verschijnen van de reeks Cahiers, die onder auspiciën van het Centrum worden gepubliceerd. Voor de uitgave van deze reeks is een contract gesloten tussen de Rijksuniversiteit Groningen en de Uitgeverij Kluwer B.V. In dit jaar is ook een begin gemaakt met de samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde bij het samenstellen van het maandblad Politiek Overzicht.

Het belangrijkste voor het Centrum in 1977 zal echter het resultaat zijn van de besprekingen binnen de Rijksuniversiteit Groningen over het al dan niet institutionaliseren van het Centrum. Ter advisering heeft het

College van Bestuur een werkgroep ingesteld, die onder voorzitterschap staat van prof. dr. H.W. van Os (blz. 11, 45-47). De werkgroep zal voor 1 februari 1977 advies uitbrengen. Na raadpleging van de Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, der Letteren en der Sociale Wetenschappen zal in juni 1977 de definitieve besluitvorming in de Universiteitsraad plaatsvinden.

Zonder steun van anderen zou ons werk onmogelijk of veel moeilijker zijn geweest. Uiteraard denk ik hierbij in de eerste plaats aan de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.), van welke organisatie wij een belangrijk deel van de financiële middelen kregen. Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen heeft gezorgd voor de huisvesting van het Centrum. Het Dagelijks Bestuur van de Faculteit der Letteren heeft ons in vele opzichten gesteund. De meeste apparatuur - schrijfmachines, bandrecorder - ontvingen wij van de Faculteit. In het verslagjaar hebben we ook in belangrijke mate steun gekregen van het Instituut voor Geschiedenis, vooral dank zij de bemoeiingen van drs. B. Naarden en drs. F.R. Ankersmit, resp. beheerder en plaatsvervangend beheerder van dit Instituut.

Niet minder belangrijk was de immateriële steun die het Centrum kreeg van het College van Bestuur en van de Faculteit der Letteren. De belangstelling van die zijde voor onze activiteiten en de positieve instellingen aanzien van het institutionaliseren van het Centrum vormden een aanmoediging voor de staf.

Bij het samenstellen van dit Jaarboek heb ik actieve steun gekregen van mej. C.C. de Beer en mr. D.J. Elzinga. Mej. I.M. Arkema en mej. C.C. de Beer hebben het manuscript getypt. De Afdeling Reproductiedienst van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de uitvoering van het Jaarboek verzorgd.

Groningen, februari 1977

I. Lipschits

## 1. SUBSIDIE-AANVRAGEN, PERSONEELSFORMATIE EN LOCATIE

### 1.1 Subsidie Z.W.O.

De Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) heeft voor de periode 1 september 1973 - 31 december 1975 aan prof. dr. I. Lipschits een subsidie toegekend voor een onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse partijwezen sedert 1945. De toegekende bedragen dekten de personeelslasten, de reiskosten en gedeeltelijk de materiële kosten. Het onderzoek vindt plaats op het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Reeds vrij spoedig na het begin van de werkzaamheden bleek veel belangstelling te bestaan voor het Centrum. In de Coördinatiecommissie voor de Bestuuring van de Parlementaire Geschiedenis werd de mogelijkheid ter sprake gebracht van het Centrum een permanent instituut te maken. Van de zijde van Z.W.O. bestond hiervoor eveneens belangstelling. Gezien de wettelijke voorschriften mag Z.W.O. echter niet een instelling als het Centrum permanent subsidiëren. Van de zijde van Z.W.O. bleek wel de bereidheid te bestaan een nieuwe subsidie-aanvraag voor het Centrum in behandeling te nemen als een vorm van steun om het Centrum permanent te maken, mits van de kant van de Rijksuniversiteit Groningen de principiële bereidheid zou worden uitgesproken om de continuïteit van het Centrum te garanderen. Op de besprekingen hierover zal hieronder (zie 2.4) nader worden ingegaan.

Onder deze voorwaarde besloot de Coördinatiecommissie in haar vergadering van 18 februari 1975 een door prof. Lipschits bij Z.W.O. in te dienen subsidie-aanvraag te ondersteunen. Deze aanvraag werd op 26 februari 1975 aan Z.W.O. verzonden.

De nieuwe aanvraag betreft een onderzoek naar de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968. De duur van het onderzoek is geschat op drie jaar. Als stafbezetting werd aangevraagd: een wetenschappelijk medewerker, een documentaliste, twee student-assistenten op basis van een halve dagtaak en een secretaresse/typiste.

### 1.2 Personeelsformatie

Op deze subsidie-aanvraag heeft Z.W.O. positief gereageerd, zij het dat

de posten van documentaliste en van secretaresse/typiste niet werden toegewezen. Naar de mening van het Bestuur van Z.W.O. diende de Rijksuniversiteit Groningen te voorzien in één personeelsplaats van het Centrum. Hierop heeft het College van Bestuur van de Universiteit de post van documentaliste aan het Centrum toegewezen. Door een interne regeling bleek het mogelijk één van de student-assistentschappen om te zetten in een post voor een secretaresse/typiste. Dank zij deze regelingen bestond de staf van het Centrum op 1 januari 1976 uit: een projectleider, een wetenschappelijk medewerker, een student-assistent op basis van halve werkdagen, een documentaliste en een secretaresse/typiste.

Het bleek uitermate moeilijk voor de post van wetenschappelijk medewerker een geschikt persoon te vinden die bereid was deze tijdelijke functie met Groningen als standplaats te aanvaarden. Gedurende de maanden januari en februari 1976 hebben de heren H.J. de Jong en T.E. Verbaas als student-assistenten op basis van halve werktijd de wetenschappelijk medewerker vervangen. In de maanden maart en april 1976 was drs. J. Boehmer tijdelijk als wetenschappelijk medewerker aan het Centrum verbonden. Hierna hebben, tot 16 augustus 1976, opnieuw twee student-assistenten de wetenschappelijk medewerker vervangen, te weten mej. H.W. Dusseljee en mej. C. van der Wei. Tenslotte werd op 16 augustus 1976 de heer D.J. Elzinga benoemd tot wetenschappelijk medewerker. De heer Elzinga is meester in de rechten. Begin 1977 zal hij het doctoraal-examen geschiedenis afleggen.

De moeilijkheden rond de vervulling van de vacature voor een wetenschappelijk medewerker hebben in ernstige mate de voortgang van de werkzaamheden op het Centrum belemmerd, met name wat betreft het afnemen van interviews, het vervaardigen van beeldbanden en het verrichten van studies. Daar staat tegenover dat door de inzet van de student-assistenten de analyse van dagen en weekbladen sneller is gegaan dan kon worden verwacht.

Mej. B.E. Veenhoven, die als secretaresse/typiste aan het Centrum was verbonden, heeft per 15 september 1976 een andere functie binnen de Rijksuniversiteit Groningen aanvaard. In haar plaats werd benoemd mej. I.M. Arkema. De heer G.G.J. Thissen en mej. C.C. de Beer bleven resp. als student-assistent en documentaliste aan het Centrum verbonden.

Op 15 september 1976 was de staf van het Centrum als volgt samengesteld:

prof. dr. I. Lipschits - projectleider  
 mr. D.J. Elzinga - wetenschappelijk medewerker  
 de heer G.G.J. Thissen - student-assistent  
 mej. C.C. de Beer - documentaliste  
 mej. I.M. Arkema - secretaresse/typiste.

Ook in dit verslagjaar vervulden studenten van de Bibliotheek- en Documentatieakademie in Groningen hun stage op het Centrum, te weten:

de heren S. Beth en A. Bos van 5 januari t/m 11 februari 1976;

de heer G. Rensen van 10 mei t/m 18 juni 1976.

Onder de bepalingen van het Nederlands-Deens cultureel accord werd de heer S.G. Steffensen als wetenschappelijk onderzoeker op het Centrum geplaatst voor een onderzoek naar de positie van de SDAP vlak vóór en direct na de Tweede Wereldoorlog.

### *1.3 Locatie*

In februari 1976 werd het Centrum verplaatst van de Oude Boteringestraat 3a naar de Ubbo Emmiusseingel 19. Het pand aan de Ubbo Emmiusseingel was door het College van Bestuur van de Faculteit der Letteren beschikbaar gesteld voor uitbreiding van het Instituut voor Geschiedenis. Hierbij werd als voorwaarde gesteld dat het Centrum het pand in de Oude Boteringestraat zou verlaten. Na besprekingen op het Instituut voor Geschiedenis werd besloten dat het Centrum zou verhuizen naar de Ubbo Emmiusseingel. Omdat prof. Lipschits ook belast is met de leiding van de sectie Contemporaine Geschiedenis, werd deze sectie tevens in het pand ondergebracht.

Het Centrum beschikt thans over een kamer voor de medewerker en de assistent, een kamer voor de documentaliste en een kamer voor de secretaresse. Een hal is ingericht als studievertrek en er is een kleine ruimte voor het opslaan van dag- en weekbladen. Bij de verhuizing en de herinrichting is veel steun verleend door verschillende centrale diensten van de Universiteit, de Faculteit der Letteren en de Afdeling Geschiedenis.

## 2. ENKELE BASISGEGEVENS VAN HET ONDERZOEK

### 2.1 Object van het onderzoek

Het onderzoek, waarvoor tot 1 januari 1976 subsidie van Z.W.O. werd ontvangen, was gericht op het verwerven van inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van ons huidige partijstelsel en de werking daarvan. Gegoten in de vorm van een vraag luidde de probleemstelling: hoe is de ontwikkeling geweest van de Nederlandse politieke partijen en van het Nederlandse partijstelsel sedert 1945?

Reeds in de subsidie-aanvraag werd de betekenis van het jaartal 1945 voor het betrokken onderzoek gerelativeerd: het kan niet als een absolute tijdsafbakening worden beschouwd. Tijdens het onderzoek bleek herhaaldelijk dat deze cesuur moeilijk hanteerbaar was. Dit wordt in belangrijke mate veroorzaakt door het ontbreken van een beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog. In zijn voordracht op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van oktober 1974 wees prof. dr. H. Daalder, na ons onderzoek te hebben genoemd, met nadruk op de lacunes in deze geschiedschrijving in de periode vóór 1945 (zie Daalder, H.: "Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis" in Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, deel 90, 1975, afl. 2, blz. 226-247; de hier bedoelde opmerkingen staan op blz. 239-240).

Dit wil overigens niet zeggen dat er geen publicaties zouden bestaan over de vooroorlogse ontwikkelingen van bepaalde politieke partijen. Uit de door ons aangelegde systematische catalogus (zie hieronder 3.3) blijkt juist een zodanige overvloed aan boeken en artikelen over die ontwikkelingen vóór 1940 te bestaan, dat wij overwegen hiervan een - al dan niet geannoteerde - bibliografie samen te stellen. Wat vrijwel ontbreekt is een systematische studie over de politieke partijen in het algemeen. De enkele publicaties hierover zijn vrij beperkt en in enkele gevallen vanuit één bepaald partij-politiek standpunt geschreven.

Voor de periode 1940-1945 is de situatie anders. Er is vrij weinig gepubliceerd over de politieke partijen tijdens de oorlog, hoewel op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie veel materiaal aanwezig is, op basis waarvan studies kunnen worden verricht. Met name zou een studie moeten worden gemaakt van de tijdens de oorlog ontwikkelde ideeën met betrekking tot de gewenste na-oorlogse partij-politieke constellatie. Een dergelijke studie zou van be-



lang zijn voor de discussie over de vraag in hoeverre de partij-politieke ontwikkeling na 1945 herstel van een oude situatie dan wel een vernieuwing inhield.

Zoals hierboven (1.1) is vermeld, werd op 26 februari 1975 bij Z.W.O. een subsidie aangevraagd voor een onderzoek van de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968. In die subsidie-aanvraag schreef prof. Lipschits onder meer:

"Wetenschappelijk belang van het onderzoek

Bij ons onderzoek bleek steeds weer dat de periode 1966 t/m 1968 van uitzonderlijk grote betekenis is geweest voor de ontwikkelingen in de Nederlandse politiek. Om enig inzicht te krijgen in de sindsdien opgetreden veranderingen in de binnenlandse politieke structuur is naar mijn mening kennis van systematisch geordende gegevens over de gebeurtenissen in de betrokken jaren onmisbaar. Een dergelijk systematisch geordend geheel van gegevens ontbreekt echter. Ons onderzoek zal er op gericht zijn deze systematische ordening van gegevens aan te leggen. Dit kan dan dienen als uitgangspunt voor een verantwoorde beschrijving van de binnenlandse politieke ontwikkelingen in de periode 1966 t/m 1968. Dit laatste kan geschieden in een reeks van deel-publicaties, gebaseerd op één globaal overzichtswerk.

Er bestaat een verband tussen het eerdere onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse partijwezen sedert 1945 en dit onderzoek naar de ontwikkelingen in de periode 1966 t/m 1968. Het eerste onderzoek was globaal en in de breedte; dit nieuwe onderzoek zal meer specifiek en in de diepte zijn. Dit onderscheid zal ook in de publicaties tot uiting komen.

Het nieuwe onderzoek dient in een breder kader te worden geplaatst dan uitsluitend de organisatie van de politieke partijen; de omslag in de mentaliteit, die zich in die relatief korte periode van drie jaar inzette, beperkte zich niet alleen tot de partij-politieke-organisaties. Op tal van andere terreinen vonden snelle en ingrijpende wijzigingen plaats, waarvan naar mijn mening een verantwoorde beschrijving noodzakelijk is. Om enkele punten te noemen en zonder de illusie te koesteren hiermee een volledige opsomming te geven:

omwentelingen in vrijwel alle vormen van kunstuitingen en acties voor verandering in het daarmee samenhangende kunstbeleid; de schoksgewijze generatiewisseling en verandering in de positie van de 'politieke elite'; de verbreding en intensivering van het proces van secularisatie en de met het laatste verwante processen van deconfessionalisering en ontzuiling; acties voor 'democratisering', in het bijzonder in onderwijs en bedrijfsleven; de opkomst

van de 'actiegroep'; de wijze waarop de massa-communicatiemediën - met name de televisie - de maatschappelijke veranderingen hebben weergegeven, c.q. geïntensiveerd; de nieuwe en hernieuwde belangstelling voor de werken van Marx; de weerslag van en de inter-relatie met gebeurtenissen in het buitenland zoals de 'revoltes' in Frankrijk en West-Duitsland, de Vietnam-oorlog en de oppositiebeweging in de Verenigde Staten, de Zesdaagse Oorlog; onverwachts, spontane en massale reacties op gebeurtenissen als bij de Zo-is-het-kwestie, de Steunt-Israël-actie enz.

Het is uitdrukkelijk niet mijn bedoeling een zo groots en ambitieus onderzoekproject aan te vangen. Ik wil me beperken tot de partij-politieke en parlementaire ontwikkelingen in de bedoelde periode, van welke ontwikkelingen hieronder een globale inventarisatie zal worden gegeven. Het is echter wel mede de bedoeling om onderzoek van andere aspecten van de betrokken periode vanuit ons Centrum te stimuleren en, voor zover dat in ons vermogen ligt, te steunen. (...)

#### Probleemstelling

De gebeurtenissen in de periode 1966 t/m 1968 zijn van bijzonder belang geweest voor de snelle en ingrijpende veranderingen in de Nederlandse samenleving (zie hierboven de paragraaf over het 'wetenschappelijk belang van het onderzoek'). De partij-politieke ontwikkelingen in die periode vormen hier een belangrijk aspect van. Onderzocht zou moeten worden of en in hoeverre er een relatie bestaat tussen het streven naar verandering - en het verzet daartegen - enerzijds en anderzijds de partij-politieke ontwikkelingen in die jaren. Om dit onderzoek mogelijk te maken, dienen eerst de bedoelde partij-politieke ontwikkelingen te worden beschreven. Voor die beschrijving is eerst weer een inventarisatie nodig van die ontwikkelingen. Hierdoor kunnen drie fasen in het onderzoek worden onderscheiden:

- a. een inventarisatie van de partij-politieke ontwikkelingen;
- b. een beschrijving van de partij-politieke ontwikkelingen;
- c. een onderzoek naar de relatie tussen enerzijds deze partij-politieke ontwikkelingen en anderzijds het proces van snelle veranderingen in de Nederlandse samenleving, dat in de betrokken periode en sindsdien duidelijk waarneembaar is. (...)

#### Onderzoekprogramma

Het onderzoekprogramma zal gebaseerd zijn op de hierboven vermelde drie fasen van onderzoek, die nauw verband houden met de genoemde methoden.

In de eerste plaats het inventariseren en documenteren van de partij-politieke ontwikkelingen in de periode 1966 t/m 1968. Met de inventarisatie zijn we inmiddels voldoende ver gevorderd om te kunnen bepalen dat het onderzoek nuttig en belangrijk kan zijn. Wanneer we ons beperken tot een aantal belangrijke

aspecten, kan de volgende lijst als uitgangspunt dienen:

1. De oprichting van ruim twintig politieke partijen (politieke groeperingen die streven naar deelname aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer), waaronder D'66 en de PPR.
2. De ontwikkelingen in de KVP: het rapport 'Grondslag en karakter van de KVP', de discussie daarover binnen de partij, het ontstaan van de groepering KVP-Radicalen, de 'vijf stromingen' binnen de KVP, het 'Akkoord van Arnhem' (partijraad, december 1967), de breuk binnen de KVP.
3. De ontwikkelingen binnen de ARP: de 'spijstemmers', de AR-Radikalen, de AR-Verontrusten, de positie van de ARJOS, de groep-Verkuyl, de breuk binnen de ARP (oprichting ESP).
4. De ontwikkelingen binnen de CHU: het conflict tussen de CHJO en de Centrumgespreksgroep; nieuw beginselprogramma en praktisch politiek programma; omzetting van de CHU van een 'federatie' in een 'nationale eenheidsorganisatie'.
5. De ontwikkelingen binnen de PvdA: de activiteiten van Nieuw Links en de reacties van Groep-Kors, Nieuw Rechts en Democratisch Appel; buitengewoon congres ('Socialistisch Bestek 1967'), rapporten (inzake grondwetsherziening en 'Een stem die telt'), de anti-KVP-resolutie.
6. De ontwikkelingen binnen D'66: ontstaan, de bijzondere organisatorische structuur, ontwikkeling van beginselprogramma.
7. De ontwikkelingen binnen de PSP: het ontstaan van facties, 'Rooddruk voor morgen'.
8. De ontwikkelingen binnen de CPN: het 22ste partijcongres, de invloed van het Russisch-Chinees conflict.
9. De ontwikkelingen binnen de PPR: ontstaan, organisatie, beginselen.
10. De ontwikkelingen binnen de VVD: nieuw beginselprogramma, kwestie-Gruijters, rapporten en congressen 'Kiezer en Gekozen'.
11. Het ontstaan van de Werkgroep Christen-Radicalen: overleg tussen groeperingen uit ARP, CHU en KVP, 'Américain-groep', 'De la Paix-groep', Politieke Werkgroep Christen-Radicalen, congres Christen-Radicalen.
12. Streven naar samenwerking tussen de confessionele partijen: de aanloop (ARP-CHU), de NEI, de Groep van 18, de positie van de jongeren-organisaties, het begrip 'Christelijke politiek', het probleem van het stembusakkoord.
13. Streven naar samenwerking tussen de progressieve partijen: de standpunten van en problemen binnen de afzonderlijke partijen, de bijzondere positie van de PSP en de CPN.
14. Streven naar wijziging van partij- en kiesstelsel: behalve de hierboven vermelde bijzondere partij-congressen en rapporten kan in dit verband worden gewezen op de Staatscommissie Cals-Donner, de studiedag van PvdA, KVP, VVD,

CHU en ARP (september 1966) en de door De Volkskrant georganiseerde conferentie (november 1966).

15. Ontwikkelingen op kabinetsniveau: ontslag kabinet-Marijnen en formatie kabinet-Cals (1965), ontslag kabinet-Cals ('Nacht van Schmelzer') en formatie kabinet-Zijlstra (1966-1967), formatie-kabinet De Jong (1967).

16. Verkiezingen Provinciale Staten (maart 1966), Gemeenteraden (juni 1966), Tweede Kamer (februari 1967).

17. Veranderingen in de relaties tussen de politieke partijen en de verwante vakcentrales (NKV-KVP, NVV-PvdA).

Deze lijst is niet uitputtend; zij dient slechts om een indruk te geven. Tevens kan deze lijst dienen om aan te geven dat de beperking tot de periode 1966 t/m 1968 niet absoluut kan zijn. Bijvoorbeeld de ontwikkelingen binnen de PvdA: het Sociaal Democratisch Centrum (Sam de Wolff) als 'voorloper' van Nieuw Links en het ontstaan van DS'70 als 'resultaat' van de activiteiten van Nieuw Links."

## *2.2 Onderscheid tussen parlementaire geschiedenis en partijgeschiedenis*

Bij dit onderzoek gaat het niet om de parlementaire geschiedenis, maar om de geschiedenis van de politieke partijen en van het partijstelsel. De parlementaire geschiedenis sedert 1945 is het studie-object van het "Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland na de Tweede Wereldoorlog" (Nijmegen), dat onder leiding staat van prof. mr. F.J.F.M. Duynstee. Met dit Centrum worden contacten onderhouden, mede om dubblures in de werkzaamheden te voorkomen.

Het is uiteraard niet mogelijk een absolute scheiding aan te brengen tussen parlementaire geschiedenis en partijgeschiedenis, al was het alleen al omdat wij de fracties in de Eerste en Tweede Kamer beschouwen als onderdelen van politieke partijen. Het onderscheid wordt vooral bepaald door de optiek van waaruit gewerkt wordt. Ons onderzoek is niet in de eerste plaats gericht op de activiteiten van de fracties in het parlement. Wij houden ons eerder bezig met de relaties tussen de fracties en de overige onderdelen van de betrokken politieke partij (zoals de relatie tussen partijcongres en fractie). Dit onderscheid tussen parlementaire geschiedenis en partijgeschiedenis is echter niet een absoluut onderscheid; dit blijkt al direct uit de indeling van de systematische catalogus waarin bijvoorbeeld rubrieken zijn opgenomen voor verkiezingen en voor kabinetsformaties. Deze niet al te scherpe afbakening heeft nooit geleid tot problemen met het Centrum in Nijmegen.

### 2.3 Verband tussen onderzoek en onderwijs

Zowel voor het wetenschappelijk onderzoek als voor het wetenschappelijk onderwijs is het uitermate nuttig wanneer tussen beide een verband bestaat. De bepalingen van Z.W.O. maken echter een scheiding tussen het Z.W.O.-project en het onderwijs noodzakelijk. Dit probleem is opgelost door parallel aan het Z.W.O.-project colleges te geven over hetzelfde onderwerp. Aan het voorbereiden en het geven van dit onderwijs wordt medewerking verleend door stafleden, van wie de personeelslasten door Z.W.O. worden betaald (wetenschappelijk medewerker en student-assistent). Om deze 'rekening te vereffenen' nemen stafleden van de sectie Contemporaine Geschiedenis - die in dienst zijn van de Rijksuniversiteit Groningen - voor een zoveel mogelijk gelijk aantal uren aan het onderzoek deel.

Deze combinatie van onderzoek en onderwijs, die besproken is met het Bestuur van Z.W.O., levert zowel voor het onderzoek als voor het onderwijs grote voordelen op. Het uitsluitend verrichten van onderzoek binnen het kader van een universitaire instelling kan op de duur als een steriele bezigheid ervaren worden. Door het hier beschreven systeem worden stafleden van het onderzoek-project in beperkte mate betrokken bij het onderwijs, terwijl stafleden van de sectie Contemporaine Geschiedenis voor een gedeelte van hun arbeidstijd deelnemen aan het onderzoek; dit laatste overigens alleen voor zover zij dit zelf wensen en voor zover hun onderzoek kan worden ingepast in het kader van het project.

Voor de studenten brengt dit systeem het voordeel met zich mee dat zij binnen het kader van hun studie kunnen deelnemen aan onderzoek en dat zij voor het schrijven van scripties en werkstukken gebruik kunnen maken van het op het Centrum verzamelde materiaal voor zover dat openbaar is.

De hier bedoelde colleges zijn werkcolleges voor vierde- en vijfdejaars studenten, die voor hun doctoraal-examen Contemporaine Geschiedenis hebben gekozen als hoofdvak of bijvak. De groepsgrootte varieert van 18 tot 33 personen. De studenten maken individueel of in groepjes werkstukken over bepaalde onderwerpen. De aard van de werkstukken en de gekozen onderwerpen worden behandeld in de paragraaf over de studies. Daarnaast levert iedere student een bijdrage aan het documentatiesysteem. Als voorbeelden kunnen worden genoemd: de analyse van Keesings Historisch Archief over de periode 1945 t/m 1973 en de analyse van dag- en weekbladen over de eerste maanden van 1966 (zie hieronder 3.4).

Doordat de post van wetenschappelijk medewerker op het Centrum lange tijd niet werd vervuld, is deze regeling in de knel gekomen. Het is namelijk steeds

de medewerker geweest die in dit opzicht de belangrijkste diensten aan de sectie Contemporaine geschiedenis bewees. Drs. J.Th.M. Bank, die als eerste medewerker aan het Centrum was verbonden, heeft altijd deelgenomen aan het onderwijs in de doctoraalfase. De heer Bank is per 1 september 1975 wetenschappelijk medewerker geworden bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij werkt onder leiding van prof. dr. H.W. von der Dunk. Met toestemming van prof. Von der Dunk en van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Utrecht verzorgde drs. Bank gedurende het collegejaar 1975-1976 met een Groninger collega het werkcollege over de Nederlandse politieke partijen.

Sedert de oprichting van het Centrum zijn in dit kader de volgende werkcolleges gegeven:

1. In het studiejaar 1973/1974 over het ontstaan en de ontwikkeling van de drie grote confessionele partijen (ARP, CHU, KVP). Dit college werd gegeven door prof. dr. I. Lipschits en drs. Chr. L. Baljé, stafleden van de sectie Contemporaine Geschiedenis.
2. In het studiejaar 1974/1975 over sociaal-democratische, communistische en revolutionair-socialistische partijvorming in Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog. Dit college werd gegeven door prof. dr. I. Lipschits (sectie Contemporaine Geschiedenis) en drs. J.Th.M. Bank (Z.W.O.-project).
3. In het studiejaar 1975/1976 over de dekolonisatie van Indonesië in de Nederlandse politiek. Dit college werd gegeven door drs. J.Th.M. Bank (vakgroep Geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht) en drs. D.F.J. Bosscher (sectie Contemporaine Geschiedenis).
4. In het studiejaar 1976/1977 over het probleem Nieuw-Guinea en de ontwikkeling in de verhouding tussen Nederland en Indonesië als probleem in de Nederlandse politiek. Dit college wordt gegeven door drs. D.F.J. Bosscher en drs. R.B. Soetendorp, stafleden van de sectie Contemporaine Geschiedenis.

Daarnaast geeft prof. dr. I. Lipschits in het studiejaar 1976/1977 een algemeen hoorcollege over Nederland als politiek systeem, dat bestemd is voor belangstellenden uit alle faculteiten. In dit kader zijn twee gastcolleges gegeven, op 7 oktober 1976 door dr. A. Vondeling over de controlerende taak van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en op 28 oktober 1976 door prof. mr. dr. J.F. Glastra van Loon over de positie van de staatssecretaris in het Nederlandse politieke systeem. De voordrachten zijn op de band opgenomen. Een voor 18 november 1976 afgesproken gastcollege van mr. F.H.J.J. Andriessen kon op het laatste moment niet doorgaan vanwege het debat in de Tweede Kamer over de affaire-Menten. Ook in 1977 zal een aantal gastcolleges worden gegeven.

## 2.4 Toekomst van het Centrum

Hierboven (1.1) is vermeld dat Z.W.O. bereid was een tweede subsidie-aanvraag voor het Centrum in behandeling te nemen als een vorm van steun aan pogingen er een permanent instituut van te maken, mits van de zijde van de Rijksuniversiteit Groningen de principiële bereidheid zou worden uitgesproken de continuïteit van het Centrum te garanderen. Naar aanleiding hiervan hebben besprekingen plaatsgevonden tussen het Bestuur van Z.W.O. en het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen. Volgens Z.W.O. diende één van de aangevraagde personeelsplaatsen onmiddellijk ten laste van de Universiteit te komen en zouden de overige personeelsplaatsen geleidelijk door de Universiteit moeten worden overgenomen.

In juni 1975 werd ter bespreking van deze wensen een vergadering belegd tussen vertegenwoordigers van het College van Bestuur en van het Dagelijks Bestuur van de Faculteit der Letteren en prof. Lipschits. Besloten werd een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden van het permanent maken van het Centrum. De Universiteit nam voorlopig de kosten van één van de personeelsplaatsen (de documentaliste) voor haar rekening. De besprekingen over de wijze waarop een dergelijk onderzoek zou moeten worden gedaan resulteerden in augustus 1976 tot de instelling van een interfacultaire werkgroep door het College van Bestuur. Deze werkgroep moet vóór 1 februari 1977 advies uitbrengen. Voor de tekst van het besluit van het College van Bestuur tot instelling van de werkgroep wordt verwezen naar bijlage I, waarin onder meer de taak en de samenstelling van de werkgroep staan vermeld.

### 3. DOCUMENTATIESYSTEEM

#### 3.1 Samenstelling

Bij het begin van het onderzoek werd een documentatiesysteem opgebouwd, waarvan in de loop der jaren enkele nieuwe categorieën zijn toegevoegd. Het systeem bestaat nu uit:

- a. bibliografie Nederlandse politieke partijen;
- b. systematische catalogus Nederlandse politieke partijen;
- c. uittrekselsysteem;
- d. knipselarchief;
- e. personenregister Nederlandse politiek;
- f. trefwoordencatalogus;
- g. periodiekencatalogus;
- h. catalogus Nederlandse politieke partijen;
- i. systeem voor bewaarplaatsen archieven;
- j. Handelingen, Bijlagen, Aanhangsel en Staatsblad.

#### 3.2 Bibliografie Nederlandse politieke partijen

Dit is een kaartstelsel (stelselkaartjes 8x13 cm), dat volgens de gangbare regels is gerangschikt. De bibliografie omvat boeken, tijdschriftartikelen en sedert 1 januari 1975 ook artikelen uit opinie-weekbladen. Artikelen uit dagbladen worden niet opgenomen.

De bibliografie wordt langs primaire en secundaire weg samengesteld. Basis van de tweede werkwijze is een bestaand kaartstelsel, dat in de periode 1964-1966 door prof. Lipschits werd aangelegd. Voorts worden verwerkt de aanwinstenlijsten van de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen, van de Koninklijke Bibliotheek en van het Instituut voor Wetenschap der Politiek te Amsterdam. Twee bibliografische periodieken worden op ons onderwerp bijgehouden: Periodiekenparade (Assen) en Bulletin analytique de Documentation politique, économique et sociale contemporaine (Paris). Literatuurlijsten uit boeken en scripties worden uiteraard verwerkt voor zover ze betrekking hebben op het onderwerp.

In de Universiteitsbibliotheek te Groningen zijn enkele duizenden brochures aanwezig over de Nederlandse binnenlandse politiek in de periode 1856-1913. In dit verslagjaar is een begin gemaakt met de verwerking van deze brochures



in zowel de alfabetische als de systematische catalogus.

Van een aantal gespecialiseerde instellingen zijn de catalogi doorgenomen: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Sociaal-Historisch Centrum Limburg en de bibliotheken van de Tweede Kamer en van de Wiardi Beckman Stichting. Hoe rijk deze instellingen ook zijn in hun verzamelingen, volledig met betrekking tot alle Nederlandse partijen zijn ze niet. Tijdens onze bezoeken aan de politieke partijen en aan hun wetenschappelijke bureaus kon worden vastgesteld dat bij een aantal partijen collecties van brochures en pamfletten onvolledig zijn. Kostbare bibliotheken als die van de Dr. Abraham Kuypersstichting en van de Wiardi Beckman Stichting kunnen wegens geldgebrek niet meer op hun hoge peil gehandhaafd worden. Wij streven er bij voortdurende naar de bibliografieën van de afzonderlijke partijen door een nauwkeurig onderzoek van de partijcollecties aan kwaliteit te doen winnen.

Wat betreft de primaire samenstelling van de bibliografie waren per 31 december 1976 de volgende periodieken verwerkt:

Socialisme en Democratie 1945 t/m 1976

Liberaal Reveil 1956 t/m 1968, 1974 t/m 1976

Politiek en Cultuur 1945 t/m 1952, 1966 t/m 1968, 1973 t/m 1976

Katholiek Staatskundig Maandschrift 1947 t/m 1961

Politiek 1966 t/m 1968

Politiek Perspectief 1971 t/m 1976

Anti-Revolutionaire Staatskunde 1947 t/m 1955, 1966 t/m 1968, 1974 t/m 1976

Acta Politica 1965 t/m 1975

Het Gemeenebest 1945 t/m 1958

De Gids 1945 t/m 1974

Scholing en Strijd 1945 t/m 1946

De Personalist 1948 t/m 1951

De Vrijzinnig Democraat 1945 t/m 1946

Christelijk-Historisch Tijdschrift 1966 t/m 1968, 1972 t/m 1976

Podium 1945 t/m 1966

Elseviers Magazine sedert 1 januari 1975

De Groene Amsterdammer sedert 1 januari 1975

Haagse Post sedert 1 januari 1975

De Nieuwe Linie sedert 1 januari 1975

De Tijd sedert 1 januari 1975

Vrij Nederland sedert 1 januari 1973

Per 31 december 1976 waren in de bibliografie Nederlandse politieke partijen 12.000 kaartjes opgenomen.

### 3.3 *Systematische catalogus Nederlandse politieke partijen*

De alfabetisch geordende bibliografie is verwerkt in de systematische catalogus. Deze systematische catalogus is onderverdeeld in de volgende rubrieken en sub-rubrieken:

1. Algemeen, diversen. Onder deze rubriek valt alles, wat niet onder één van de volgende rubrieken is in te delen. Periodiek wordt nagegaan of hieruit afzonderlijke rubrieken kunnen worden gevormd. Op deze wijze kwamen enkele van de hieronder genoemde rubrieken tot stand.

#### 2. Nederlandse politieke partijen

2.1 Algemeen. In deze rubriek worden boeken en artikelen opgenomen, die over vier of meer partijen handelen.

2.2 Anarchisme/anarchistische organisaties. Deze rubriek betreft anarchistische organisaties in het algemeen. De specifiek anarchistische partijen, bijvoorbeeld de Socialistische Partij van Kolthek, vallen onder rubriek 2.8.

2.3 Fascisme/fascistische partijen. Deze rubriek betreft fascistische en nationaal-socialistische partijen in het algemeen. De specifiek fascistische en nationaal-socialistische partijen, bijvoorbeeld NSB en NSNAP, vallen onder rubriek 2.8.

2.4 Liberalisme/liberale partijen. Deze rubriek betreft liberale partijen in het algemeen. De specifiek liberale partijen, bijvoorbeeld Liberale Staatspartij en VVD, vallen onder rubriek 2.8.

2.5 Socialisme/socialistische partijen. Deze rubriek betreft socialistische partijen in het algemeen. De specifiek socialistische partijen, bijvoorbeeld SDAP en PvdA, vallen onder rubriek 2.8.

2.6 Confessionele partijen. Deze rubriek betreft confessionele partijen in het algemeen (het begrip confessionele partij, wenselijkheid van confessionele partijen enz.). De specifiek confessionele partijen, bijvoorbeeld KVP en SGP, vallen onder rubriek 2.8.

2.7 Protestants-christelijke partijen. Deze rubriek betreft protestants-christelijke partijen in het algemeen. De specifiek protestants-christelijke partijen, bijvoorbeeld ARP en GPV, vallen onder rubriek 2.8.

2.8 Alfabetisch geordend op partijnaam. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen per politieke partij in alfabetische volgorde: Anti-Misdaad Partij, Anti-Revolutionaire Partij, Boerenpartij, Bruggroep enz.

#### 3. Relaties tussen partijen

3.1 Alfabetisch. In deze rubriek zijn de relaties tussen de politieke partijen alfabetisch geordend, bijvoorbeeld: ARP - CHU, ARP - D'66.

3.2 Samenwerking confessionele partijen. Dit is de rubriek voor de samenwer-

king van ARP, CHU en KVP in het CDA (vervallen; zie CDA onder 2.8).

3.3 Samenwerking progressieve partijen. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen over de samenwerking tussen D'66, PPR en PvdA (eventueel PSP en CPN).

4. Organisatorische structuur algemeen. In deze rubriek worden boeken, artikelen en teksten (reglementen, statuten e.d.) opgenomen over de organisatorische structuur van de politieke partijen in het algemeen of van twee of meer partijen. Boeken, artikelen en teksten over de organisatorische structuur van één politieke partij worden opgenomen in rubriek 2.8, waarvoor per partij een afzonderlijke sub-rubriek is geopend.

5. Theoretische aspecten. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over theoretische aspecten van de politieke partij(vorming), uitgezonderd de organisatorische structuur.

6. Kabinetscrises en kabinetsformaties. Deze rubriek betreft kabinetscrises en kabinetsformaties in het algemeen en de afzonderlijke crises en formaties.

7. Kiesstelsel. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over het bestaande kiesstelsel (Tweede Kamer en Eerste Kamer) en over wijzigingen of voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel.

8. Verkiezingen. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraden. Deze rubriek is chronologisch geordend.

9. Openbare mening. Deze rubriek betreft onderzoekingen van de openbare mening op het terrein van de binnenlandse politiek.

10. Democratisering. Deze rubriek betreft aspecten van democratisering, zoals kiezersinvloed, politieke participatie, buitenparlementaire actie, studentenbeweging e.d.

11. Parlement, regering, ministers, ambtenaren. In deze rubriek gaat het vooral om de houding van de politieke partijen ten opzichte van parlement, regering enz.

12. Dekolonisatie. Deze rubriek betreft voornamelijk de houding van de politieke partijen ten opzichte van de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea. Deze wat specialistische rubriek is ontstaan als gevolg van het onderwijs, dat over dit onderwerp gegeven wordt.

13. Werkgevers en werknemers. In deze rubriek worden opgenomen boeken en artikelen over werknemers- en werkgeversorganisaties en hun onderlinge verhouding; onder deze rubriek vallen ook stakingen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.

14. Denkbeelden tijdens de Tweede Wereldoorlog over het partijstelsel.

15. Biografieën. Deze rubriek is beperkt tot biografisch materiaal van en

over Nederlandse politici.

16. Buitenlandse politieke partijen. Rubriek voor boeken en artikelen over buitenlandse politieke partijen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.

17. Vrouwenemancipatie. Deze specialistische rubriek is opgenomen omdat over dit onderwerp mogelijk een werkcollege zal worden gegeven.

18. Groningen. Rubriek voor boeken en artikelen over voornamelijk partij-politieke ontwikkelingen in de provincie en in de stad Groningen.

19. Koninklijk Huis. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.

20. Europese integratie. De houding van de Nederlandse politieke partijen inzake Europese integratie en de Europese verkiezingen.

Per 31 december 1976 waren in de systematische catalogus Nederlandse politieke partijen 14.500 titels van boeken en artikelen opgenomen. In bijlage II wordt een overzicht gegeven van alle rubrieken en sub-rubrieken met de bijbehorende aantallen kaartjes.

### 3.4 *Uittrekselsysteem*

Van de door de staf gelezen boeken en artikelen worden uittreksels gemaakt op uittrekselkaarten, die in een systeem worden verwerkt. In dit systeem zijn ook uittreksels uit Keesings Historisch Archief opgenomen, voor zover deze betrekking hebben op de partij-politieke ontwikkeling in Nederland. Doctoraal-studenten hebben KHA verwerkt voor de periode 1945 t/m 1973. Sedert 1 januari 1974 is KHA door stafleden voor het uittrekselsysteem bijgehouden. Het Centrum ontvangt van de Rijksvoorlichtingsdienst de uitgave *Beleidsbeschouwd*. Het blad wordt in zijn geheel bewaard. Van de delen, die voor het onderzoek van belang zijn, worden verwijzingen in het systeem opgenomen. Daarnaast is op het Centrum een begin gemaakt met een systematische verwerking van een reeks partijbladen, dagbladen en weekbladen in het uittrekselsysteem.

De volgende partijbladen, waarvan wij een groot aantal op het Centrum ontvangen, worden sedert 1 januari 1974 door de stafleden in het uittrekselsysteem verwerkt:

Anti-Revolutionaire Staatskunde (ARP)

De Banier (SGP)

Christelijk Historisch Tijdschrift (CHU)

D'emocraat (D'66) (voor zover verschenen)

Gemeente en Gewest (KVP)

Gemeente Paper (PPR)  
 Liberaal Reveil (VVD)  
 Linksaf (jongerenorganisatie PvdA)

Ons Burgerschap (GPV) (voorheen onder de titel 'Ons Politeuma')

Onze Binding (PvdA-Groningen)

PK (PvdA)

Politiek en Cultuur (CPN)

Politiek Bulletin (DS'70)

Politiek Overzicht (ARP, CHU, KVF)

Politiek Perspectief (KVP)

PPRAK (PPR)

Radikaal (PSP)

Roos in de Vuist (PvdA)

Socialisme en Democratie (PvdA)

Vrijheid en Democratie (VVD)

Wat betreft de dagbladen was er het probleem dat in de Universiteitsbibliotheek te Groningen slechts één dagblad (Algemeen Handelsblad) wordt bewaard en ingebonden. Dank zij de welwillende medewerking van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag kon deze handicap worden overwonnen. Wij ontvingen ingebonden jaargangen in bruikleen ter bewerking voor het uittrekselsysteem. Per 31 december 1976 waren de volgende dagbladen in het systeem verwerkt:

Algemeen Handelsblad 1945 t/m juni 1958 en mei-juni 1968

De Maasbode 1947 t/m 1948

De Nieuwe Nederlander 1945 t/m 1947

Trouw 1945 t/m 1950

De Tijd 1947 t/m 1948

De Volkskrant 1945 t/m 1948

Voor het onderzoek naar de partij-politieke ontwikkelingen in Nederland in de periode 1966 t/m 1968 (zie hierboven 1.1) werd een plan ontwikkeld om een reeks periodieken uit die jaren te analyseren. Er werd een selectie gemaakt van 22 dagbladen en 7 weekbladen. Alweer dank zij de medewerking van de Koninklijke Bibliotheek konden deze periodieken op ons Centrum worden geraadpleegd. Doctoraal-studenten en stafleden zijn begonnen met een analyse van dit materiaal. Per 31 december 1976 waren van de betrokken bladen de volgende perioden behandeld:

#### dagbladen

Algemeen Dagblad januari t/m juni 1966

Algemeen Handelsblad januari t/m december 1966

Het Binnenhof januari t/m juni 1966

Friesch Dagblad januari t/m juni 1966  
 Friesche Koerier januari t/m juni 1966  
 De Gelderlander januari t/m december 1966  
 Haagsche Courant januari t/m juni 1966  
 Haarlems Dagblad januari t/m juni 1966  
 Leeuwarder Courant januari t/m juni 1966  
 Nieuwe Rotterdamse Courant januari t/m december 1966  
 Het Nieuwsblad van het Noorden januari t/m juni 1966  
 Het Parool januari t/m december 1966  
 De Rotterdammer januari t/m juni 1966  
 De Telegraaf januari t/m december 1966  
 Trouw januari t/m december 1966  
 De Tijd januari t/m december 1966  
 Utrechtsch Nieuwsblad januari t/m juni 1966  
 Het Vaderland januari t/m juni 1966  
 De Volkskrant januari t/m december 1966  
 Het Vrije Volk januari t/m december 1966  
 De Waarheid januari t/m december 1966  
 Winschoter Courant januari t/m juni 1966

#### weekbladen

Elseviers Magazine januari t/m maart 1966  
 De Groene Amsterdammer januari t/m maart 1966  
 Haagse Post januari t/m maart 1966  
 Hervormd Nederland januari t/m maart 1966  
 Nederlandse Gedachten januari t/m maart 1966  
 De Nieuwe Linie januari t/m maart 1966  
 Vrij Nederland januari t/m maart 1966

Het selecteren, vergaren en verwerken van de gegevens verloopt als volgt.  
 Per dag wordt nagegaan welke berichten elk afzonderlijk dagblad geeft over  
 partij-politieke ontwikkelingen en maatschappelijke ontwikkelingen, waarvan  
 de partij-politiek een reflectie vormt. Van die berichten wordt een kort  
 uittreksel gemaakt. Indien een krant op een dag geen berichten hierover heeft,  
 wordt voor dat dagblad en voor die datum vermeld: "geen bericht". Voor de  
 weekbladen wordt op overeenkomstige wijze gehandeld. Vervolgens worden de  
 berichten per dag (voor de weekbladen per week) verzameld en alfabetisch op  
 naam van de periodieken geordend. In deze vorm wordt het geheel gestencild.  
 Dit materiaal, dat reeds uit vele honderden gestencilde bladzijden bestaat,  
 kan op verschillende manieren worden gebruikt. Het omvat een uitgebreide

chronologie van gebeurtenissen in de betrokken periode. Daarnaast kan eenvoudig worden nagegaan welke periodieken bepaalde berichten al dan niet geven en, als berichten worden vermeld, in welke geest dit geschiedt. Bovendien worden alle berichten uit de stencils afzonderlijk in het uittrekselsysteem verwerkt.

In het Jaarboek 1975 van het Centrum werden als voorbeelden van deze analyse van dag- en weekbladen de berichten gegeven uit de dagbladen van één dag en de berichten uit de weekbladen van één week. In dit jaarboek wordt op andere wijze aangegeven hoe dit materiaal kan worden gebruikt. De heer G.G.J. Thissen heeft op basis van dit materiaal een begin gemaakt met het opstellen van een chronologie. Voor het opnemen van gebeurtenissen zijn de volgende criteria opgesteld:

- a. partijcongressen en partijraadsvergaderingen;
- b. beginselprogramma's;
- c. verkiezingsprogramma's;
- d. oprichting van partijen;
- e. opheffing van partijen;
- f. verkiezingen;
- g. rapporten en nota's van partijen;
- h. kabinetscrises en kabinetsformaties;
- i. samenwerking tussen partijen;
- j. vleugelvorming binnen partijen; individuele of groepsactiviteiten;
- k. uitingen met betrekking tot het kiesstelsel of tot het partijstelsel.

Op basis hiervan heeft de heer Thissen voor de periode januari t/m maart 1966 een chronologie samengesteld, die in bijlage V is opgenomen.

De analyse van dag- en weekbladen kan ook worden gebruikt om na te gaan op welke wijze een bepaalde gebeurtenis in de verschillende bladen wordt behandeld. Als voorbeeld zijn door de heer Elzinga de berichten verzameld over het ontwerp-beginselprogramma van de VVD, dat in januari 1966 door een buitengewone Algemene Ledenvergadering van die partij werd besproken. Die berichten zijn als bijlage VI opgenomen.

Uit bovenstaande beschrijving volgt dat in het uittrekselsysteem samenvattingen en uittreksels zijn verwerkt uit boeken en van artikelen uit partijbladen, maandbladen, weekbladen en dagbladen. De uittreksels worden gemaakt op voorgedrukte kaarten (17 x 23 cm) met vermelding van onderwerp, auteursnaam, titel, plaats en jaar van uitgave, bladzijdenummering en bibliotheek waar de betrokken publicatie aanwezig is. Per 31 december 1976 bevatte het uittrekselsysteem 10.500 kaarten. Deze kaarten zijn volgens de indeling van de systematische catalogus (zie hierboven 4.3) in kaartenbakken opgeborgen. In bijlage III

wordt een overzicht gegeven van alle rubrieken en sub-rubrieken met de bijbehorende aantallen kaarten.

### *3.5 Knipselarchief*

Vanaf 1970 zijn door prof. Lipschits knipsels bewaard over partij-politieke ontwikkelingen die waren bedoeld voor persoonlijk gebruik. Deze knipsels zijn opgeplakt en systematisch geordend. Sinds 1 september 1973 worden De Volkskrant, NRC-Handelsblad en Het Nieuwsblad van het Noorden geknipt. De knipsels worden opgeplakt, gerubriceerd en in mappen opgeborgen. Per 31 december 1976 bevatte het archief 9.000 knipsels. De rubricering loopt niet geheel parallel aan die van de systematische catalogus. In bijlage IV wordt een overzicht gegeven van alle rubrieken en sub-rubrieken met de bijbehorende aantallen knipsels.

### *3.6 Personenregister Nederlandse politiek*

Voor het samenstellen van het personenregister is uitgegaan van Keesings Historisch Archief. Van deze uitgave zijn de jaargangen 1945 t/m 1975 nagegaan op de personen, die in de Nederlandse politiek een rol speelden. Voor elk van hen is een kaartje (8x 13 cm) gemaakt met naam en voorletters. Op het kaartje worden jaargang en bladzijde van KHA aangegeven, waar de betrokkene staat vermeld. Op deze wijze kunnen vrij gemakkelijk gegevens worden verzameld over de personen, die in het register zijn opgenomen. In Keesings Historisch Archief staan voornamelijk feitelijke gegevens vermeld. Om ook oordelen en meningen over personen door middel van het register te kunnen opzoeken, worden door staf en studenten boeken verwerkt. Per 31 december 1976 waren een veertigtal boeken nagegaan. Voorrang werd gegeven aan "ego-documenten" zonder namenregisters. Overigens is bij boeken met registers gebleken dat die registers niet altijd betrouwbaar zijn. De lijst van boeken, die in het personenregister zijn verwerkt, is in bijlage VII opgenomen.

Per 31 december 1976 waren 4250 kaartjes opgenomen in het Personenregister Nederlandse politiek. Aangezien voor verschillende personen meer kaartjes werden gemaakt, staan in het register naar schatting 3250 namen vermeld.

### *3.7 Trefwoordencatalogus*

Deze catalogus bevat een reeks begrippen en organisaties, die als zodanig niet



in onze systemen voorkomen. De gebruiker wordt verwezen naar de betrokken rubrieken in de systematische catalogus, het uittrekselsysteem en het knipselarchief.

Enkele voorbeelden:

Centrum voor Staatkundige Vorming: zie KVP

Club van Utrecht: zie RKPN

Comité-Welter: zie KNP

### *3.8 Periodiekenencatalogus*

Dit is een kaartstelsel van de periodieken (tijdschriften, weekbladen, dagbladen, partijbladen) die voor ons onderzoek van belang kunnen zijn. Van elke periodiek worden zoveel mogelijk basisgegevens vermeld: datum van eerste uitgave, eventueel datum van opheffing, adres, partij-affiliatie, bibliotheken waarin de betrokken periodiek wordt bewaard, enz. Bovendien wordt aangegeven of en tot hoever de periodiek in de overige documentatiesystemen op het Centrum is verwerkt.

### *3.9 Catalogus Nederlandse politieke partijen*

In deze catalogus zijn de Nederlandse politieke partijen opgenomen. Hierbij is uitgegaan van de lijst van partijen, die bij de Kiesraad waren ingeschreven. Iedere partij staat op een afzonderlijke kaart, waarop zoveel mogelijk basisgegevens worden vermeld: adressen, telefoonnummers, wetenschappelijke bureaus, enz.

### *3.10 Stelsel voor bewaarplaatsen archieven*

Het is moeilijk een overzicht te krijgen van de bewaarplaatsen van archieven van politieke partijen, van hun nevenorganisaties en van personen die een rol in het partij-politieke leven hebben gespeeld. Op het Centrum wordt een poging hiertoe gedaan, maar van een grondige aanpak is (nog) geen sprake. De bestaande politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus zijn bezocht en bij die gelegenheid is gevraagd naar de bewaarplaats van de partij-archieven en naar de voorwaarden waarop deze toegankelijk zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast is in het Algemeen Rijksarchief, het Katholiek Documentatie Centrum, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Sociaal-Historisch Centrum Lim-

burg onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van voor ons Centrum belangrijke archieven. Deze gegevens zijn in het systeem voor bewaarplaatsen archieven opgenomen. Doel van deze activiteit is een zo volledig mogelijke archievencatalogus samen te stellen ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek.

### *3.11 Handelingen, Bijlagen, Aanhangsel en Staatsblad*

Sedert december 1973 loopt een abonnement op de Handelingen der Staten-Generaal, op de Bijlagen bij deze Handelingen, op het Aanhangsel van de Handelingen en op het Staatsblad. De stukken worden in ordners opgeborgen volgens een systematiek, die is gebaseerd op acht rubrieken. Voor elke rubriek worden vervolgornders gebruikt.

De acht rubrieken zijn:

- a. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Deze stukken worden op volgnummer en datum van vergadering opgeborgen.
- b. Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Deze stukken worden op overeenkomstige wijze opgeborgen.
- c. Bijlagen bij de Handelingen der Staten-Generaal. Deze stukken worden opgeborgen op (onderwerp-)nummer en op de daarbij behorende volgnummers.
- d. Rijksbegroting. De Rijksbegroting is in feite één van de Bijlagen, maar gezien de omvang worden deze stukken in een afzonderlijke ordner opgeborgen.
- e. Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Tweede Kamer. Dit Aanhangsel bevat de vragen van de leden van de Tweede Kamer aan de ministers en de antwoorden van de ministers. Deze stukken worden op volgnummer van de vragen opgeborgen.
- f. Aanhangsel tot het Verslag van de Handelingen der Eerste Kamer. Deze stukken worden op overeenkomstige wijze opgeborgen.
- g. Verslagen van openbare vergaderingen van Vaste Commissies. Deze stukken worden per commissie opgeborgen.
- h. Staatsblad. Het Staatsblad wordt op volgnummer opgeborgen.

## 4. ARCHIEVEN EN INTERVIEWS

### 4.1 Archieven

Hierboven (3.10) is gewezen op de moeilijkheid een overzicht te krijgen van de bewaarplaatsen van voor ons onderzoek belangrijke archieven. Onze - gedeeltelijk geslaagde - pogingen daar iets aan te doen waren gericht op het catalogiseren van de bewaarplaatsen en niet op het verwerven van bestaande archieven. In de loop der jaren is ons echter een viertal archieven aangeboden, dat door het Centrum in bewaring is ontvangen. De erven-Schilthuis deponeerden in Groningen het archief van mr. G.J.C. Schilthuis, tot 1946 secretaris van de Vrijzinnig-Democratische Bond. Drs. J.P. Menting stelde zijn persoonlijk archief met stukken over de Pacifistisch Socialistische Partij voor onderzoek ter beschikking. Hetzelfde hebben de heren A.J. Meerburg en N. Schwarz, ex-leden van het Hoofdbestuur van D'66, gedaan. Naast deze activiteiten ten aanzien van bestaande archieven houden wij ons als Centrum bezig met het 'creëren' van archieven. Het gaat hierbij om een geluidsarchief, een beeldarchief en een interviewarchief.

### 4.2 Geluidsarchief

Het geluidsarchief werd opgebouwd in nauwe samenwerking met de Stichting Film en Wetenschap (SFW) te Utrecht, in het bijzonder met dr. R.L. Schuurisma, Hoofd van het Dokumentatiecentrum van SFW, en met drs. J.H.Th. Jansen, Hoofd van het Audiovisueel Archief van de SFW.

De gang van zaken bij de opbouw van het geluidsarchief is als volgt. Van de SFW ontvangen wij lijsten met korte inhoudsopgaven van geluidsmateriaal, dat mogelijk van belang is voor ons onderzoek. Op het Centrum wordt uit deze lijsten een selectie gemaakt op basis van relevantie en prioriteit. Het geselecteerde materiaal wordt in de vorm van geluidsbanden uit Utrecht naar Groningen gestuurd, waar het in drievoud wordt uitgetikt. Hiervan gaat één exemplaar naar de SFW; twee exemplaren worden op het Centrum in ordners opgeborgen. Verwijzingen naar de uitgetikte teksten worden verwerkt in het uittrekselsysteem (zie hierboven 3.4), waardoor ze voor de gebruiker vindbaar zijn en toegankelijk worden gemaakt.

In bijlage VIII wordt een overzicht gegeven van de per 31 december 1976 uitgetikte en aan de SFW verzonden teksten van geluidsbanden. In bijlage IX worden twee voorbeelden gegeven van uitgetikte teksten: commentaren op de

winst van de Boerenpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 24 maart 1966 en een verslag van het Buitengewoon Congres van de Partij van de Arbeid op 11 november 1966.

Eind 1975 zijn we zelf begonnen met het maken van geluidsopnamen, waarbij gebruik wordt gemaakt van bandapparatuur, dat door de Faculteit der Letteren beschikbaar is gesteld. Aanvankelijk hebben we ons beperkt tot partijpolitieke bijeenkomsten in het noorden van het land. Op 1 november 1975 werd op het CDA-congres in Groningen de redevoering van mr. W. Aantjes opgenomen. Op een door de JOVD op 22 november 1975 te Groningen belegde conferentie werden de inleidingen opgenomen van mr. D.U. Stikker, mr. A.M. Goudsmit en de heer H.H. Jacobse. De vergadering van de Partijraad van de ARP, die op 13 december 1975 te Hoogeveen werd gehouden, is integraal opgenomen.

Nadat op deze wijze ervaring was opgedaan, zijn in de loop van 1976 enkele partijcongressen door ons integraal op de band opgenomen:

- de Jaarvergadering van de ARJOS te 's Gravenhage op 20 maart 1976;
- de Partijraad van de ARP te Amsterdam op 10 april 1976;
- de Partijraad van de ARP te Utrecht op 25 september 1976;
- de Algemene Ledenvergadering van D'66 te Utrecht op 6 november 1976;
- het Congres van het CDA te 's Gravenhage op 10 en 11 december 1976.

Deze experimenten zijn bijzonder geslaagd. Aangezien de door ons gebruikte bandapparatuur met zeer lage snelheid kan worden gespeeld (2,4), is er weinig band nodig en derhalve ook weinig opslagruimte. Besloten is in 1977 meer partijbijeenkomsten integraal op de band op te nemen. Wij hebben de besturen van een aantal partijen verzocht ons hiervoor toestemming te geven. Op deze wijze hopen we op het Centrum tot een rijke collectie van dit geluidsmateriaal te komen dat anders hetzij over verschillende instellingen verspreid ligt (sommige partijen maken zelf een geluidsopname), hetzij in het geheel niet beschikbaar zou zijn. Als voorbeeld van het laatste geval kan worden genoemd de redevoering van J. Terlouw op de Algemene Ledenvergadering van D'66 te Utrecht op 6 november 1976, waarin hij onder voorwaarden het lijsttrekkerschap van zijn partij voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1977 aanvaardde. De tekst van deze rede is als bijlage X opgenomen.

### 4.3 Beeldarchief

In juni 1974 heeft prof. Lipschits een bezoek gebracht aan het archief van de NOS en besprekingen gevoerd met de heren J. van Os van den Abeelen, T. Neelissen en G. Pott. Besloten werd tot samenwerking bij de samenstelling van een beeldarchief over de Nederlandse politieke partijen. Om beeldmateriaal over te mogen nemen uit het NOS-archief is toestemming van de afzonderlijke zendgemachtigde omroeporganisaties en van de NOS nodig. Die toestemming kreeg het Centrum eind 1974.

Drs. J.Th.M. Bank, toen nog als wetenschappelijk medewerker aan ons Centrum verbonden, heeft de organisatie opgezet en de eerste beeldbanden samengesteld. De gang van zaken is als volgt:

- a. Aan de hand van het kaartsysteem van het NOS-archief wordt nagegaan of er over een bepaald onderwerp uit de partij-politiek geschikt beeldmateriaal bestaat om een videoband van 60 minuten te vullen. De onderwerpen worden op stafvergaderingen van het Centrum besproken.
- b. Het geselecteerde beeldmateriaal wordt op het NOS-archief met een viewer bekeken. Voor het samenstellen van een videoband van 60 minuten over één onderwerp moeten tal van banden worden bekeken (voor het ontstaan van D'66 bijvoorbeeld banden van Brandpunt, Achter het Nieuws enz.). Van die verschillende banden wordt aangegeven welke delen gebruikt zullen worden.
- c. Van die delen wordt op het NOS-archief één band gemaakt, die naar de Stichting Film en Wetenschap in Utrecht wordt gestuurd. Vanuit het Centrum wordt een lege videoband gestuurd, die ons door de Faculteit der Letteren ter beschikking wordt gesteld. Dank zij de medewerking van de SFW wordt de NOS-band op onze videoband omgespoeld.

Wij zijn begonnen met het overnemen van een bestaande beeldband van precies 60 minuten: het gesprek tussen W.L. Brugsma en D.U. Stikker in de door de NOS verzorgde serie Markant. Nadat aan de hand van onze ervaringen de beschreven werkwijze was getoetst, werd voor de volgende onderwerpen elk een videoband uit het archiefmateriaal van de NOS samengesteld:

- a. het ontstaan en de opkomst van D'66;
- b. Nieuw Links in de PvdA;
- c. de Nacht van Schmelzer.

Door het vertrek van de heer Bank is deze activiteit van het Centrum een aantal maanden stil komen te liggen. Zijn opvolger, de heer Elzinga, heeft de draad echter weer opgevat en bij het afsluiten van dit Jaarboek waren in bewerking een videoband over de PPR en een videoband over de Boerenpartij. Dank zij de bemiddeling van de Afdeling Beeld en Geluid van de Rijksuniversiteit Groningen heeft het Centrum de beschikking gekregen over een video-

band met de presentatie van het rapport-Donner in de Tweede Kamer. De Faculteit der Letteren heeft onlangs een video-cassetterecorder geplaatst in het pand Ubbo Emmiusingel 19. Hierdoor is het mogelijk geworden op het Centrum rechtstreeks tv-uitzendingen op te nemen.

#### *4.4 Interviews*

Een moderne vorm van het 'creëren' van een archief is het op geluidsband opnemen van vraaggesprekken met politici. Hiermee is in 1974 op het Centrum een begin gemaakt. De vraaggesprekken worden opgenomen op bandapparatuur, die door de Faculteit der Letteren beschikbaar is gesteld.

Per 31 december 1976 waren de volgende personen door de heer Bank geïnterviewd:

Th.J.A.M van Lier op 1 april 1974 (geen bandopname)

F. Daams op 1 april 1974 (geen bandopname)

G.E. van Walsum op 7 mei 1974

D.U. Stikker op 13 mei 1974

W. Schermerhorn op 17 mei 1974

S. Schuyer op 13 juni 1974

J. Willems op 27 juni 1974

W. Verkade op 9 september 1974

P.R. Baehr op 24 september 1974 (interview afgenomen door de heren Bank en Thissen)

J. van der Woude op 30 september 1974 (geen bandopname)

J Tans op 1 oktober 1974

M.A. Veltman op 10 oktober 1974

H. Brugmans op 17 oktober 1974

L. Timp op 15 november 1974

J. van der Brink op 13 januari 1975

G.E. van Walsum op 14 januari 1975 (vervolginterview, afgenomen door drs. Bank en prof. Lipschits)

E.C. Visser op 21 januari 1975 (geen bandopname)

J.G. van der Ploeg op 30 januari 1975

M. van der Goes van Naters op 30 januari 1975

H. Kolfschoten op 6 februari 1975

W. Thomassen op 11 februari 1975

E. Nypels op 14 februari 1975

J.P.A. Gruijters op 10 maart 1975

J. Donner op 4 april 1975

W. Hendriks op 2 mei 1975

S. Korteweg op 5 juni 1975

H. Visser op 16 juni 1975

D.U. Stikker op 7 juli 1975 (vervolginterview, afgenomen door drs. Bank en prof. Lipschits)

De interview-procedure is als volgt:

- a. Op de stafvergadering wordt besproken welke politicus zal worden geïnterviewd. Hierbij gelden voor het Centrum bepaalde prioriteiten, die zowel gebaseerd kunnen zijn op een periode (bijvoorbeeld de jaren 1945 en 1946) als op een gebeurtenis (bijvoorbeeld de oprichting van D'66). De betrokkene wordt schriftelijk toestemming gevraagd, waarbij doel en methode van het onderzoek worden omschreven.
- b. Als de betrokkene toestemming verleent wordt op het Centrum het interview voorbereid. Hierbij kan een vruchtbaar gebruik worden gemaakt van de reeds beschreven documentatiesystemen.
- c. Na deze voorbereiding vindt het interview plaats. Het gesprek wordt als regel op de band opgenomen.
- d. De band wordt op het Centrum eerst in 'klad' uitgetikt. Dit is noodzakelijk gebleken, doordat soms gedeelten van het gesprek moeilijk verstaanbaar zijn. Dit 'klad-exemplaar' wordt door één van de stafleden gecontroleerd aan de hand van de bandopname. Na correctie wordt het interview in het net getikt.
- e. Het uitgetikte interview wordt aan de betrokkene gestuurd met het verzoek om toestemming voor een vervolg-interview.

Deze procedure is zeer tijdrovend, vooral door het tweemaal uittikken van de band-opname. Het gesprek neemt gewoonlijk al verschillende uren in beslag. Pogingen om de band meteen in het net uit te tikken zijn mislukt. De typiste moest dan vaak iemand anders uit zijn werk halen om met haar een moeilijk verstaanbare passage te beluisteren. Bovendien moest zij dan steeds de spelling van de genoemde namen controleren.

Er bestaat een zeker verschil van aard tussen het eerste interview en het vervolginterview. Bij het tweede interview wordt gewoonlijk dieper ingegaan op problemen, die in het eerste interview aan de orde werden gesteld. Het gebruik van een recorder levert geen onoverkomelijke moeilijkheden op.

Het is ons duidelijk gebleken dat deze vraaggesprekken een noodzakelijke aanvulling vormen op de in archieven bewaarde teksten en de mémoires. In vele gevallen kan het vraaggesprek het ontbreken van geschreven bronnen compenseren. Bij het gebruiken van het interview als bron dient men zich uiteraard bewust te zijn van het bijzondere karakter van het materiaal. Voor de beoefening van de hedendaagse geschiedenis is het interview een vrijwel onmisbare bron. Het is daarom verheugend dat er bij de politici een zo grote mate van

bereidheid tot medewerking bestaat. Het is zelden voorgekomen dat een verzoek tot het houden van een vraaggesprek is geweigerd. Wel worden gewoonlijk eisen gesteld ten aanzien van de geheimhouding, op z'n minst dat zonder toestemming van de ondervraagde de geluidsbanden niet door derden mogen worden afgeluisterd en de uitgetikte teksten niet door derden mogen worden gelezen. Normaal gesproken zou in dit jaarboek geen tekst van een gehouden interview kunnen worden opgenomen. De heer Baehr, mede-oprichter van D'66, heeft echter toestemming gegeven de tekst van het met hem op 24 september 1974 gevoerde vraaggesprek - met uitzondering van één zin - te publiceren. Deze tekst is in bijlage XI opgenomen.

Door het vertrek van de heer Bank is - al dan niet voorlopig - deze vorm van het afnemen van algemene interviews stopgezet. De interviews, die in 1976 zijn afgenomen, zijn direct gericht op publicaties. De heer Elzinga, die een studie maakt van Nieuw Links in Groningen, heeft op 11 oktober 1976 een vraaggesprek gehad met J. Koppenol. De op het Centrum geplaatste Deense onderzoeker S. Steffensen, die een dissertatie voorbereidt over de ontwikkeling van de SDAP tot PvdA, heeft gesprekken gevoerd met W. Drees Sr., J.H. Scheps en W. Verkade. Drs. F. van den Burg bereidt een proefschrift voor over "De Vredesbeweging de Derde Weg, 1951-1965. Een protest tegen polarisatie". Zij heeft in het verslagjaar de volgende interviews afgenomen:

Prof. Dr. P. Valkenburgh

8 november 1976.

niet op de band opgenomen.

Actief Derde Wegger in Den Haag.

Kwam via gespreksgroepen "De Vlam" en Wereldfederalistenbeweging Nederland tot de Derde Weg.

Prof. Dr. K. Strijd

15 november 1976.

Initiatiefnemer, ondertekenaar eerste manifest.

Leidende functie.

Was lid hoofdbestuur Kerk en Vrede.

Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor

15 november 1976.

Ondertekenaarster eerste manifest. Was afkomstig uit kringen rondom "De Nieuwe Stem".

Mevrouw I. van de Wal-Svensson

29 november 1976.

Actief Derde Wegster in Groningen. Verzorgde contacten met Duitsland.



Later "bestuurs"-functie.

Was lid Algemene Nederlandse Vredesactie (ANVA); participeerde in werkgroepen van de Vlam.

C. Houwaard

6 december 1976.

Maakte voorbereidende besprekingen mee,

ondertekenaar van het manifest, vervulde "bestuurs"-functie.

Was lid hoofdbestuur Socialistische Unie.

J.W.E. Riemens

7 december 1976.

Initiatiefnemer, ondertekenaar manifest.

Secretaris Derde Weg.

Was ex-secretaris Vereniging Nederland-Indonesië.

Lid Kerk en Vrede (?).

## 5. RELATIES MET ORGANISATIES, INSTELLINGEN EN PERSONEN

### 5.1 Relaties met politieke partijen

Eén van de eerste taken van het Centrum was uiteraard het aanknopen van relaties met de politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus. In 1974 legde de heer Bank bezoeken af bij de secretarissen van de partijen en de directeuren van de wetenschappelijke bureaus. Tijdens de gesprekken werden standaardvragen gesteld over: statuten en organisatie, het ledenbestand, publicaties en tijdschriften, de staat en de toegankelijkheid van de archieven, nationale en internationale samenwerkingsverbanden, het beleid van de directeuren van de wetenschappelijke bureaus en de relatie tussen wetenschappelijk bureau en partij.

Van elk gesprek is een protocol opgesteld, dat ter correctie aan de betrokken persoon werd gestuurd. Deze stukken worden met statuten en reglementen per partij in mappen op het Centrum bewaard.

Het afleggen van deze bezoeken was een tijdrovende zaak, maar heeft veel resultaten opgeleverd. Het ligt in de bedoeling na de verkiezingen van mei 1977 opnieuw de partijen te bezoeken. Verrassend was de zeer grote mate van bereidheid bij vrijwel alle ondervraagde partijfunctionarissen medewerking te verlenen aan het onderzoek. Het Centrum ontvangt regelmatig publicaties van de politieke partijen en van hun wetenschappelijke bureaus ten geschenke; in vrijwel alle gevallen is het Centrum geplaatst op de verzendlijst voor periodieke uitgaven. In bijlage XII wordt een overzicht gegeven van de per 31 december 1976 ontvangen geschenken van particulieren, de politieke partijen en andere instellingen.

### 5.2 Relaties met coördinerende instanties

Het onderzoek naar de Nederlandse politieke partijen valt binnen de belangstellingssfeer van drie coördinerende instanties. Vanaf het begin van het onderzoek zijn nauwe banden aangeknoopt met de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis, die aanvankelijk onder voorzitterschap stond van prof. mr. F.J.F.M. Duynstee. Prof. Lipschits heeft in 1976 het voorzitterschap overgenomen. De Coördinatiecommissie is steeds op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen op het Centrum.

In een rapport van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Konin-

klijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ("Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis"; Amsterdam, 1974) wordt ons onderzoek genoemd als één van de lopende wetenschappelijke onderzoeksprojecten. De Historisch-Wetenschappelijke Commissie wordt op de hoogte gehouden van de werkzaamheden van het Centrum.

In 1975 is opgericht de Nederlandse Stichting voor Politicologisch Onderzoek. Ook deze instelling wordt op de hoogte gehouden van de activiteiten van het Centrum. Op verzoek van het bestuur heeft prof. Lipschits zitting genomen in de Werkgemeenschap Nederlandse Politiek van de Stichting.

### *5.3 Relaties met het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog*

Binnen het kader van de Katholieke Universiteit Nijmegen functioneert het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog, dat onder leiding staat van prof. mr. F.J.F.M. Duynstee. Het studie-object van het Nijmeegse Centrum en dat van het Groninger Centrum liggen dicht bij elkaar (zie 2.2 hierboven). Om doublures te voorkomen houden beide centra elkaar van hun activiteiten op de hoogte. Medewerkers van de centra onderhouden contact; zij hebben over en weer bezoeken afgelegd.

### *5.4 Samenwerking met het Parlementair Documentatie Centrum*

Onder leiding van prof. dr. N. Cramer, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, vindt op het Parlementair Documentatie Centrum onderzoek plaats naar de politieke elite van Nederland. Tussen dit Leidse Centrum en het Groninger Centrum is in het verslagjaar een vruchtbare samenwerking tot stand gekomen. Het Leidse Centrum heeft een schat aan gegevens over leden van de Staten-Generaal op de computer staan, waaruit wij voor ons onderzoek verschillende keren informatie hebben gekregen. Omgekeerd wordt vanuit Groningen informatie gegeven over mutaties in de Staten-Generaal en zijn wij actief betrokken bij het coderen van de lijst van politieke partijen voor computerverwerking.

Om dit zo soepel mogelijk te laten verlopen heeft de heer Elzinga in het verslagjaar een opleiding van een week gekregen op het Parlementaire Documentatie Centrum in het gebruik van een computer-terminal. Voor een opti-

male samenwerking zouden ook de in Groningen beschikbare gegevens op overeenkomstige wijze voor computergebruik moeten worden gecodeerd en zou over en weer via terminals uitwisseling van data moeten plaatsvinden. Over de realisering van deze mogelijkheid hebben reeds de eerste besprekingen plaatsgevonden.

In 1977 zal onder leiding van prof. Cramer een aanvang worden gemaakt met een door Z.W.O. gesubsidieerd dissertatie-onderzoek naar de verhouding tussen oppositie, regering en regeringspartijen in de periode 1963-1973. Er is afgesproken dat ook voor dit onderzoek samenwerking zal plaatsvinden met ons Centrum.

#### *5.5 Samenwerking met prof. dr. H.W. von der Dunk*

Professor Von der Dunk, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht, heeft een plan uitgewerkt voor een onderzoek over "Nederland en de dekolonisatie van Indonesië (1945-1950)". Tussen prof. Von der Dunk en prof. Lipschits zijn afspraken gemaakt voor coördinatie en samenwerking bij dit onderzoek. Naast het uitwisselen van bibliografische gegevens (in onze documentatiesystemen is een afzonderlijke rubriek opgenomen voor dekolonisatie) zal deze samenwerking met name betrekking hebben op:

- a. uitwisseling van openbare onderzoeksgegevens, zoals analyses van dag- en weekbladen;
- b. uitwisseling van gegevens omtrent te raadplegen bronnen en archieven;
- c. overleg inzake het interviewen van personen en coördinatie van interviewvraagstelling;
- d. uitwisseling van gegevens omtrent de verkregen resultaten, voor zover niet vallend onder een verplichting tot geheimhouding;
- e. publikatiemogelijkheden.

#### *5.6 Samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde*

Sedert 1960 verschijnt het maandblad "Politiek Overzicht", een uitgave van de wetenschappelijke bureaus van ARP, CHU en KVP. Wegens te hoge kosten zou deze uitgave per 1 januari 1977 worden gestaakt. Toen dit bekend werd, heeft de Stichting Burgerschapskunde de mogelijkheden onderzocht het redigeren en uitgeven van dit maandblad over te nemen. Hierbij is aan ons Centrum verzocht de rubriek "Parlement en Partijen" voor het maandblad te verzorgen.

Wij hebben op dit verzoek positief gereageerd. Door het verdwijnen van het

maandblad zou een betreurenswaardige lacune ontstaan in de politieke voorlichting. Medewerking aan de nieuwe opzet van het maandblad is voor het Centrum mogelijk omdat de Stichting Burgerschapskunde niet aan één of meer politieke partijen is gebonden.

Met de heer Th.J. Schouten, directeur van de Stichting Burgerschapskunde, is overeengekomen dat op onze voordracht door de Stichting zal worden aangesteld een kandidaatsassistent met een gedeeltelijke arbeidstijd. Deze assistent wordt op het Centrum gedetacheerd en zal onder onze leiding de betrokken maandelijkse rubriek samenstellen. Deze regeling gaat op 1 januari 1977 in.

### *5.7 Relaties met bibliotheken*

Bij onze werkzaamheden krijgen wij veel medewerking van de Koninklijke Bibliotheek, die ons leggers van dag- en weekbladen uitleent (zie hierboven 3.4). Ook van de kant van de Universiteitsbibliotheek Groningen wordt ons alle mogelijke steun gegeven.

Een bijzondere vorm van samenwerking is ontstaan met de Openbare Bibliotheek in Groningen. In Groningen werd slechts NRC/Handelsblad volledig bewaard en ingebonden. Speciale abonnementen op een reeks dag- en weekbladen om ze te verzamelen en in te binden waren te kostbaar. Er heeft een aantal besprekingen plaatsgevonden tussen mr. W.R.H. Koops, bibliothecaris van de Rijksuniversiteit Groningen, de heer J.A. Nuiver, directeur van de Openbare Bibliotheek te Groningen en prof. Lipschits. Naar aanleiding van die gesprekken is het volgende plan ontwikkeld. De periodieken, die door de Openbare Bibliotheek en haar filialen in Groningen niet zelf worden bewaard, worden aan ons Centrum afgestaan. Regelmatig ontvangen wij grote hoeveelheden materiaal, die op het Centrum worden gesorteerd en op volledigheid worden gecontroleerd. Op deze wijze hebben wij op het Centrum de beschikking gekregen over de volgende dag- en weekbladen:

Algemeen Dagblad	vanaf 1 augustus 1974
Drentse en Asser Courant	vanaf 1 januari 1976
Leeuwarder Courant	vanaf 1 augustus 1974
Nederlands Dagblad	vanaf 1 juli 1974
Nieuwsblad van het Noorden	vanaf 1 januari 1976
Het Parool	vanaf 1 augustus 1974
De Telegraaf	vanaf 1 augustus 1974

Trouw	vanaf 1 januari 1974
De Volkskrant	vanaf 1 augustus 1974
De Waarheid	vanaf 1 januari 1974
Winschoter Courant	vanaf 1 december 1975
Elseviers Magazine	vanaf 1 januari 1973
De Groene Amsterdammer	vanaf 1 januari 1973
Haagse Post	vanaf 1 januari 1973
De Nederlander	vanaf 1 mei 1974
Nederlandse Gedachten	vanaf 1 januari 1974
De Nieuwe Linie	vanaf 1 januari 1973
De Tijd	vanaf 1 september 1974
Vrij Nederland	vanaf 1 januari 1973

De toegankelijkheid van deze verzameling dag- en weekbladen voor staf en bezoekers werd bemoeilijkt door de omstandigheid dat de periodieken niet ingebonden waren. Dit materiaal is overigens niet alleen van belang voor onderzoek naar de partij-politieke ontwikkelingen. Ook voor onderzoek en voor het maken van scripties op de gebieden van internationale politiek (contemporaine geschiedenis), polemologie, politicologie, staatsrecht, sociologie der internationale betrekkingen enz., vormen dag- en weekbladen uitermate belangrijke en zelfs onmisbare bronnen. Het toegankelijk maken van dit materiaal door het te laten inbinden is derhalve niet alleen van belang voor het Centrum. Na overleg met de heren Koops en Nuiver is aan het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen gevraagd de Universiteitsbibliotheek de financiële middelen hiervoor toe te kennen. Het College van Bestuur heeft op dit verzoek positief gereageerd en in het verslagjaar is een begin gemaakt met het inbinden van de periodieken. Per 1 januari 1977 waren de volgende dag- en weekbladen ingebonden:

Algemeen Dagblad	augustus 1974 t/m april 1976
Drentse en Asser Courant	januari t/m juni 1976
Leeuwarder Courant	augustus 1974 t/m april 1976
Nederlands Dagblad	juli 1974 t/m september 1976
Nieuwsblad van het Noorden	januari t/m augustus 1976
Het Parool	januari t/m juni 1975
	januari t/m juni 1976
De Telegraaf	augustus 1974 t/m maart 1975
	januari t/m mei 1976
Trouw	februari 1974 t/m december 1975
	januari, februari en april 1976
De Volkskrant	augustus 1974 t/m februari 1975

	mei 1975 t/m oktober 1976
De Waarheid	januari 1974 t/m juni 1976
De Nieuwe Linie	1974
Vrij Nederland	1974

### 5.8 *Gebruikers van het Centrum*

In toenemende mate komen er bezoekers op het Centrum om het opgeslagen materiaal en de aanwezige documentatiesystemen te raadplegen. Grofweg kunnen de volgende categorieën worden onderscheiden:

a. Universiteiten en Hogescholen. Hierbij gaat het om studenten, leden van de wetenschappelijke staf en aan Universiteiten verbonden onderzoekcentra. Er is een vrij grote toeloop van studenten, die materiaal zoeken voor scripties en werkstukken. Het zijn voornamelijk aankomende historici, juristen, sociologen en politicologen. Wat betreft leden van de wetenschappelijke staf gaat het grotendeels om materiaal voor dissertaties, in enkele gevallen om de voorbereiding van colleges. Enkele promovendi zijn zeer regelmatige bezoekers van het Centrum. Ten slotte de aan Universiteiten verbonden onderzoekcentra, waarvan hierboven enkele voorbeelden zijn genoemd (zie 5.4 en 5.5).

b. Niet-universitaire onderwijsinstellingen. Het betreft hier velerlei soorten instellingen: middelbare scholen, sociale academies, pedagogische academies. Het zijn voornamelijk docenten die materiaal zoeken voor het voorbereiden van lessen, slechts zelden leerlingen of studenten die werkstukken maken. Aparte vermelding in deze categorie moet gemaakt worden van een verzoek dat dit verslagjaar is ontvangen van drs. J.G. van der Land, docent geschiedenis en staatsinrichting aan de lerarenopleiding Ubbo Emmius te Groningen/Leeuwarden, om de studenten van die opleiding voor het vak staatsinrichting gebruik te laten maken van de documentatie op het Centrum. Op dit verzoek is positief gereageerd.

c. Politieke partijen. Het Centrum is de enige instelling in Nederland waar de uitgaven van alle politieke partijen zoveel mogelijk worden verzameld en bewaard. Mede daardoor krijgen we nog al eens verzoeken van politieke partijen om informatie, waaraan wij zoveel mogelijk voldoen. In het verslagjaar hebben enkele politieke partijen en wetenschappelijke bureaus van partijen personen gestuurd om op het Centrum onderzoek te verrichten.

### *5.9 Computerverwerking*

Zoals hierboven (zie 5.4) reeds is vermeld hebben besprekingen plaatsgevonden over de mogelijkheden om de documentatiesystemen van het Centrum voor computergebruik te coderen. Realisering hiervan biedt een aantal belangrijke voordelen:

- a. De universitaire samenwerking bij het onderzoek zou vlotter verlopen door de grotere toegankelijkheid van het materiaal.
- b. De gebruikers van de documentatiesystemen zouden sneller en op meer overzichtelijke wijze aan het gevraagde materiaal kunnen worden geholpen.
- c. Het zou arbeidsbesparend werken, zowel bij het opslaan van het materiaal (het hoeft slechts één keer te worden ingetikt) als bij het opzoeken van het gevraagde materiaal.
- d. Het zou ruimtebesparend werken, omdat geen kaartenbakken met kaarten meer nodig zouden zijn.

Dank zij vele gesprekken in het verslagjaar met stafleden van het Parlementair Documentatie Centrum te Leiden en met dr. D.W. Smits en drs. C.A. Slijper, resp. directeur en staflid van het Rekencentrum van de Rijksuniversiteit Groningen, menen wij een indruk gekregen te hebben van de mogelijkheden die computerverwerking ons zou bieden. De staf van het Centrum staat positief tegenover deze ontwikkeling, maar het lijkt weinig zinvol hierover een besluit te nemen voordat meer zekerheid is verkregen over de toekomst van het Centrum.



## 6. STUDIES

### 6.1 Inleiding

Het Centrum is zowel documentatie- als studiecentrum. In de eerste periode lag de nadruk van de activiteiten geheel op de documentatie. Van de bereikte resultaten op dit terrein is hierboven verslag uitgebracht. Zeker niet minder belangrijk is echter het (laten) verrichten van onderzoek en zo mogelijk het publiceren van de resultaten.

Het Centrum is niet uitsluitend bedoeld als een werkplaats voor onderzoek door aan het Centrum verbonden stafleden. Ook het onderzoek door anderen op het betrokken terrein wordt zoveel mogelijk gestimuleerd en gesteund. Wij beschikken over een kleine studieruimte, waarvan in toenemende mate gebruik wordt gemaakt.

Een deel van het onderzoek is gericht op "intern gebruik". Daarnaast kan worden onderscheiden onderzoek voor "uitwendig gebruik": het publiceren van de resultaten. Om dit aan te moedigen en om een mogelijkheid tot publicatie te creëren is een contract gesloten tussen de Rijksuniversiteit Groningen en de Uitgeverij Kluwer B.V. Volgens dit contract zal onder auspiciën van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen door de Uitgeverij Kluwer B.V. een serie monografieën worden uitgegeven. Het gaat hierbij om Cahiers van 64 à 80 pagina's op een formaat van 13½ bij 21½ cm. Er wordt naar gestreefd jaarlijks drie van deze Cahiers te doen uitgeven. In 1977 zullen de eerste drie delen verschijnen.

Het op het Centrum verrichte onderzoek, dat een schriftelijke neerslag heeft gekregen of waarvan het de bedoeling is dat het een schriftelijke neerslag krijgt, kan in de volgende groepen worden onderscheiden.

### 6.2 Onderzoek door stafleden

In deze paragraaf gaat het om onderzoek van zowel huidige als vroegere stafleden.

Drs. J.Th.M. Bank De heer Bank was als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Centrum. Hij is thans wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij bereidt een dissertatie voor over de ontwikkeling van de politieke partijvorming binnen het Nederlandse katholicisme in de periode 1930 - 1954.

Daarnaast heeft de heer Bank een onderzoek gedaan naar opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging. De hieruit voortgekomen studie zal in 1977 worden gepubliceerd in de reeks Cahiers van het Centrum. De indeling van het boek en een korte inhoud van de hoofdstukken is opgenomen in bijlage XIII.

Drs. D.F.J. Bosscher De heer Bosscher was kandidaatsassistent bij het Centrum. Thans is hij als wetenschappelijk medewerker aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden. Hij bereidt een dissertatie voor over de Anti-Revolutionaire Partij en de dekolonisatie van Indonesië. Het bestuur van de ARP heeft de heer Bosscher toestemming gegeven de partij-archieven te raadplegen.

Drs. L.P. Middel De heer Middel is als wetenschappelijk medewerker verbonden geweest aan het Centrum. In samenwerking met de heren B. Boivin, H. Hazelhoff en B. Molenaar schrijft hij een studie over opkomst en ontwikkeling van Nieuw Links in de Partij van de Arbeid. Deze studie zal in 1977 of in 1978 verschijnen in de serie Cahiers.

Mej. C.C. de Beer Mej. De Beer is als documentaliste op het Centrum werkzaam. Zij heeft een geannoteerde bibliografie opgesteld over de Anti-Revolutionaire Partij in de periode 1966-1968, inclusief de Christen-Radicalen en de Groep van Achttien. Deze bibliografie is als bijlage XIV opgenomen.

Mr. D.J. Elzinga De heer Elzinga, wetenschappelijk medewerker bij het Centrum, heeft in samenwerking met de heer A. Bakker een lijst opgesteld van de 68 politieke partijen, die sedert de Tweede Wereldoorlog hebben deelgenomen aan verkiezingen voor de Tweede Kamer. In deze lijst zijn de volgende gegevens opgenomen: naam van de partij, datum van oprichting, (eventueel) verkregen zetels, behaalde stemmenpercentages, jaren van regeringsdeelname en de regeringscombinaties. Deze lijst is als bijlage XV opgenomen.

S.G. Steffensen Onder de bepalingen van de overeenkomst tussen Denemarken en Nederland inzake uitwisseling van studiebeurzen is door het departement van Onderwijs en Wetenschappen de Deense onderzoeker S.G. Steffensen een onderzoekplaats toegewezen op het Centrum. De heer Steffensen werkt aan een onderzoek naar de overgang van de SDAP naar de PvdA. Het onderzoekschema is in bijlage XVI opgenomen. De heer Steffensen heeft een verlenging van zijn studiebeurs aangevraagd ten einde dit onderzoek te kunnen uitbreiden tot een vergelijking tussen de Deense en de Nederlandse sociaal-democratie in de periode 1929-1946.

prof. dr. I. Lipschits De heer Lipschits geeft leiding aan het Centrum. Hij schrijft een studie over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. Het eerste deel hiervan, dat handelt over de protestants-chris-

telijke stroming, is voltooid en zal in maart 1977 verschijnen in de reeks Cahiers van het Centrum. In bijlage XVII is de inhoudsopgave van het boek opgenomen.

Dr. A.A. de Jonge heeft onder de titel "Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen" een artikel gepubliceerd in de Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (deel 91, 1976, afl.1, blz. 94-105). Hierop heeft de heer Lipschits in hetzelfde blad (deel 91, 1976, afl. 3, blz. 455-488) een reactie geschreven. De tekst van dit bibliografische artikel is in bijlage XVIII opgenomen.

### *6.3 Werkstukken en scripties*

Van studenten die deelnemen aan een kandidaten-werkcollege over de Nederlandse politiek wordt onder meer geëist dat zij een werkstuk maken. Dit gebeurt individueel of in groepjes (vergelijk hierboven 2.3). Elk werkstuk wordt geleid door een staflid. De studenten kunnen kiezen uit een lijst van onderwerpen. In de volgende opsomming beperken we ons tot de werkstukken die per 31 december 1976 waren ingeleverd:

"Welter en de K.V.P." Dit werkstuk (VI + 74 blz.) is geschreven door A. Dorleijn, H. Hazelhoff en J. Scheffers. Voor dit werkstuk werden de jaargangen 1947 en 1948 van De Maasbode, De Tijd en De Volkskrant geanalyseerd. De auteurs hebben zich tot drie deelonderwerpen beperkt: 1. de figuur Welter; 2. de vrijheid van meningsuiting binnen de KVP aan de hand van de zaak-Welter; 3. de houding van Welter ten aanzien van de relatie tussen KVP en PvdA en de reacties hierop. In enkele bijlagen wordt een chronologie van de gebeurtenissen in die periode uit de drie dagbladen gezamenlijk gegeven en daarnaast voor elk der drie dagbladen afzonderlijk een "chronologie van de meningen" over de zaak-Welter.

"Ideeën die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden ontwikkeld over de gewenste ontwikkeling van de protestants-christelijke partijen na de oorlog" Dit werkstuk (18 blz.) werd geschreven door H. Wolthoff, J. Steenberg en J. Verbaas. Het bestaat in feite uit twee delen: een stuk over de ideeën binnen de ARP en een stuk over de groep-Van Walsum en de CHU. Het geheel vormt eerder een verslag van werkzaamheden dan een werkstuk.

"Prof. dr. ir. W. Schermerhorn en de Nederlandse Volksbeweging" Dit werkstuk (IV + 26 blz.) werd geschreven door mevr. M. Beeksmā, K. de Bruin en J. Schepers. Achtereenvolgens werden behandeld de houding van Schermerhorn voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog (onder meer zijn rol in Eenheid door Democratie

en zijn activiteiten in gijzelaarschap), de overgang van de NVB naar de PvdA en de NVB in het eerste jaar na de bevrijding.

"De idee van de doorbraak" Dit werkstuk (18 blz.) werd geschreven door T. van Buren en mej. J. van Dijk. In dit stuk worden tegenover elkaar gezet het streven naar de doorbraak, zoals dat zich in 1945-1946 had ontwikkeld en de ervaringen met de doorbraak in de periode 1948-1956.

"Discussie in pamfletten en brochures over de wenselijkheid van het herstel van een katholieke partij-organisatie (1942-1946)" Dit werkstuk (26 blz.) werd geschreven door mej. A.F. Ledeboer, mej. H.E.E. Vos en E.R. Wilsoe. In dit stuk wordt een aantal brochures over het betrokken onderwerp geanalyseerd, die tijdens de Tweede Wereldoorlog illegaal of direct na de oorlog legaal verschenen.

"De ontstaansgeschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond" Dit werkstuk (39 + XXX blz.) werd geschreven door H. Dijkstra, mej. A. Ozinga en A. Vanderjagt. In dit stuk wordt een filosofisch-theologische uiteenzetting gegeven over het ontstaan van het GPV. Veel nadruk wordt uiteraard gelegd op het Congres van Gereformeerden, dat in 1948 in Amersfoort bijeenkwam. In acht bijlagen worden enkele belangrijke bronnen weergegeven.

"De procedure van kandidaatstelling voor de Tweede Kamer bij de Nederlandse politieke partijen in 1972" Dit werkstuk (VI + 19 blz. met daarnaast tientallen bladzijden aan bijlagen) werd geschreven door J.E. Verbaas. Dit stuk bevat een korte analyse van de procedures van kandidaatstelling voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal zoals die in 1972 gevolgd werden in KVP, ARP, CHU, CPN, PPR en RKPN (de teamgenoot van de heer Verbaas, die de PvdA, VVD, D'66 en DS'70 voor zijn rekening zou nemen, liet het afweten). In de bijlagen is een reeks fotocopieën opgenomen van reglementen, statuten enz. van KVP, PPR, CPN, PSP, RKPN, PvdA, VVD, D'66 en GPV. Van de kant van de politieke partijen werd veel medewerking bij dit onderzoek verleend.

"Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst en ontwikkeling van Nieuw Links" Dit werkstuk (52 blz. + bijlagen) werd geschreven door B. Boivin, H. Hazelhoff en B. Molenaar. In het stuk wordt, zoals in de titel is aangeduid, de opkomst van Nieuw Links en de integratie daarvan in de PvdA beschreven. Nadruk wordt gelegd op de brochures en op het "personeel" van Nieuw Links. Dit werkstuk wordt onder leiding van drs. L.P. Middel omgewerkt tot een publicatie in de reeks Cahiers van het Centrum (zie hierboven 6.2).

"Het isolement van de CPN in de jaren 1943-1946" Dit werkstuk (84 blz.) werd geschreven door mej. C. Besselink en H. Ketelaars. Het bestaat eigenlijk uit

enkele op zichzelf staande delen: de verhouding tussen de CPN enerzijds en de SDAP en de PvdA anderzijds in de periode 1943-1946; het isolement van de CPN na 1945, toegespitst op de Eenheidsvakcentrale als onderdeel van de politiek van het eenheidsfront; de positie van de CPN in de periode mei-juli 1945; de invloed vanuit Moskou op de strategie van de CPN en andere West-Europese communistische partijen.

"Het ontstaan van de PPR" Dit werkstuk (115 blz.) werd geschreven door mevr. M. Beeksmā, A. Dorleijn en mej. H. Hendrikx. In dit stuk worden achtereenvolgens behandeld: de positie van de KVP-Radicalen binnen de KVP tot aan de afsplitsing, de ontwikkelingen binnen de PPR vanaf haar oprichting tot medio 1970 en de overgang van leden van de ARP naar de PPR.

"De CPN en de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (mei 1945-juli 1947)". Dit werkstuk (62 blz.) werd geschreven door W. Jurg en P. van Tongeren. Het bevat een overzicht van de berichtgeving over de kwestie-Indonesië in de betrokken periode in drie periodieken van de CPN: De Waarheid; Politiek en Cultuur; Scholing en Strijd. Dit is de eerste versie van het werkstuk.

"De Nederlandse politieke partijen en de dekolonisatie. Van de verkiezingen van 1948 tot de soevereiniteitsoverdracht in 1949". Dit door P.C. Helmich geschreven overzicht (8 blz.) geeft in het kort de reacties weer van de VVD en van het bedrijfsleven op de gebeurtenissen in Indonesië in de betrokken periode. Dit is de eerste versie van het werkstuk.

"De rechtse oppositie tegen het regeringsbeleid. De periode juli 1948-1951". Dit werkstuk (22 blz.) is geschreven door W. Jonkman en P. van der Pluijm. Voornamelijk op basis van de archieven van P.S. Gerbrandy, J.W. Meyer Ranneft en Ch.J.I.M. Welter wordt de houding van bedoelde partijen en pressiegroepen (Comité Rijkseenheid) in het Indonesische probleem beschreven. Dit is de eerste versie van het werkstuk.

"De Partij van de Arbeid en de dekolonisatie van Indonesië". In deze eerste versie van zijn werkstuk (15 blz.) beschrijft J. de Jong de reacties van de PvdA op de gebeurtenissen in Indonesië in de jaren 1948-1949.

Tot zover de werkstukken. Studenten, die willen afstuderen met contemporaine geschiedenis als hoofdvak, dienen voor dit onderdeel een doctoraal-scriptie te schrijven. Zij komen zelf met een voorstel voor een onderwerp. De belangstelling voor onderwerpen uit de na-oorlogse Nederlandse politiek neemt toe. In dit jaarboek beperken we ons tot de per 31 december 1976 ontvangen en behandelde scripties:

D.F.J. Bosscher: "De Anti-Revolutionaire Partij en de Indonesische revolutie

1945-1949" (76 blz.) Voornamelijk uitgaande van de berichtgeving en de commentaren in het dagblad Trouw in de periode augustus 1945 - december 1949 worden achtereenvolgens behandeld het officiële standpunt van de ARP inzake de Indonesische kwestie, de afwijkende meningen binnen en aan de rand van de ARP en de gevolgen van het standpunt van de ARP in deze kwestie voor de relaties met andere partijen. De heer Bosscher is inmiddels afgestudeerd. De scriptie zal worden uitgewerkt tot een dissertatie (zie hierboven 6.2).

Mej. C. Venema: "De NAVO-discussie binnen de Partij van de Arbeid in de periode 1946-1956" (72 blz.). Na een korte inleiding over het anti-militarisme van de SDAP wordt een beschrijving gegeven van de aanvaarding en de verdediging van de NAVO door de PvdA. Hierna worden de consequenties nagegaan die de aanvaarding van de NAVO voor het beleid van de PvdA hadden. Ten slotte worden de oppositiebewegingen binnen de PvdA (De Derde Weg, het Sociaal-Democratisch Centrum) behandeld. In een nawoord wordt ingegaan op de discussie binnen de PvdA over de NAVO in de periode 1974-1975. Mejuffrouw Venema is inmiddels afgestudeerd.

Mevr. M. Beeksma: "De kabinetsformatie Drees-Schermerhorn" (V + 66 blz.). Na een beschrijving van de figuren Drees en Schermerhorn wordt de houding van de volgende politieke organisaties en stromingen ten aanzien van deze kabinetsformatie beschreven: ARP, Nederlandse Volksbeweging, SDAP, CHU, katholieken, communisten, liberalen en vrijzinnig-democraten. Vervolgens worden de door de formateurs gehanteerde selectiecriteria besproken. Bij dit onderzoek heeft mevr. Beeksma zich mede gebaseerd op de dagbladpers uit de betrokken periode.

H.J.P.M. Ketelaars: "De pogingen tot fusie of samenwerking tussen de CPN en de SDAP/PvdA (mei 1945 - december 1946)" (73 blz.). Bij de behandeling van dit onderwerp staan drie vragen centraal: 1. Hoe stonden beide partijen tegenover het idee van een fusie of van samenwerking, voornamelijk op nationaal niveau? 2. Welke pogingen tot fusie of samenwerking zijn er gedaan? 3. Waarom zijn deze pogingen mislukt?

*B I J L A G E N*







# RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN

## Besluit van het College van Bestuur tot instelling van een Werkgroep ad hoc ter advisering over de wenselijkheid van institutionalisering van het Studie- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

### 1. Inleiding

Reeds enige malen is in het overleg van ons College met de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek ter sprake geweest de mogelijkheid van overname door de Universiteit van de bekostiging van binnen het Studie- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen uitgevoerd wetenschappelijk onderzoek, dit met het oog op het verzekeren van de continuïteit van het onderzoek. Tot nu toe zijn de betreffende onderzoekactiviteiten n.l. in belangrijke mate bekostigd uit door deze Organisatie aan Prof.Dr. I. Lipschits toegekende projektsubsidies. Laatstelijk geschiedde zo'n subsidietoewijzing voor het jaar 1976, terwijl voor de continuïtering van het onderzoek in 1977 wederom een subsidie is aangevraagd.

Over de zojuist genoemde mogelijkheid is overleg gevoerd met het Bestuur van de Fakulteit der Letteren, en met Prof. Lipschits. In eerste instantie is met de bestudering van een mogelijke institutionalisering van het Centrum gewacht tot het in uitzicht gestelde Jaarboek 1975 verschenen was. Na verschijnen daarvan heeft ons College dit bestudeerd, en het is tot de slotsom gekomen dat dit boek weliswaar verspreide gegevens bevat over wat een permanent Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen zou kunnen zijn, maar dat het toch niet zonder meer kan dienen als grondslag voor de besluitvorming.

Op grond van het voorgaande is Prof. Lipschits verzocht een nota te schrijven over de toekomst van het Centrum. Na bestudering van deze nota zijn wij tot de konklusie gekomen dat de besluitvorming aangaande de toekomst van het Centrum een zaak is die diepgaand onderzoek vergt, bij welk onderzoek behalve de Fakulteit der Letteren en de daaronder ressorterende Sektie Contemporaine Geschiedenis nog andere fakulteiten betrokken zouden kunnen zijn.

Ons is uit de nota n.l. gebleken dat het onderzoek in het Centrum voor een deel dienstverlenend is t.o.v. onderzoek-activiteiten van anderen dan medewerkers van het Centrum. Dit deel van het onderzoek heeft vooral betrekking op het verzamelen, dokumenteren, en toegankelijk maken van bronnen- en ander materiaal dat voorwerp kan zijn van uiteenlopende onderzoekingen.

Daarbij gaat het vooral om onderzoek uitgevoerd binnen de Fakulteiten der Rechtsgeleerdheid, der Letteren en der Sociale Wetenschappen.

Voorts is ons College gebleken dat bij het bovenbedoelde onderzoek bijzondere aandacht dient te worden gegeven aan het aspekt van onderzoekkoördinatie, waarbij met nadruk ook de landelijke koördinatie moet worden betrokken. Deze koördinatie is ook daarom van belang omdat de wijze van bekostiging van het onderzoek mede daarop dient te worden gebaseerd. De

aktiviteiten van het Centrum moeten worden afgestemd op die welke in Groningen en elders worden verricht in het kader van met name de parlementaire en de politieke geschiedenis.

Ons College heeft daarom besloten een werkgroep in te stellen die ons voor 1 februari 1977 dient te adviseren over de wenselijkheid dat dit centrum een blijvend onderdeel van de Universiteit zal zijn. Na 1 februari 1977 zullen de betrokken fakulteiten geraadpleegd worden, waarna in juni 1977 definitieve besluitvorming zal plaatsvinden in de Universiteitsraad.

## 2. Taak en werkwijze van de werkgroep

Ons College heeft besloten de werkgroep op te dragen ons voor 1 februari 1977 advies uit te brengen over:

- a. de wenselijkheid het huidige Studie- en Dokumentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen een blijvende plaats te geven binnen de Universiteit;
- b. de taakstelling van het toekomstige Centrum, mede in het licht van de landelijke samenwerking en taakverdeling binnen het betreffende vakgebied;
- c. de organisatorische opzet van het Centrum, en de inpassing ervan in de (bestuurlijke) organisatie van de Universiteit, mede gelet op de functies van het Centrum voor onderzoek en onderwijs;
- d. de minimaal benodigde personele en andere voorzieningen voor het Centrum bij een door de werkgroep zinvol geachte opzet.

De werkgroep heeft de vrijheid deskundigen, ook buiten de Universiteit, te raadplegen indien haar zulks gewenst voorkomt.

## 3. De samenstelling van de werkgroep

Ons College heeft gestreefd naar een zodanige samenstelling van de werkgroep dat een alzijdige bestudering van de onderwerpelijke aangelegenheid zo goed mogelijk is gewaarborgd. Daarom is gezocht naar personen uit verschillende onderdelen van de Universiteit. Met nadruk wordt evenwel bepaald dat de leden op persoonlijke titel zitting hebben in de werkgroep. Eerst na 1 februari 1977 zullen de betrokken instanties in de Universiteit als zodanig geraadpleegd worden.

Voorts heeft ons College, in overeenstemming met wat gebruikelijk is, bepaald dat Prof. Lipschits als adviserend lid aan de werkzaamheden van de werkgroep deelneemt. Zijn inbreng zal o.i. voornamelijk een informatieve zijn, en deze zal vooral in de studiefase van de werkgroep maximaal zijn. In de formulering van het eindadvies dient de rechtstreeks belanghebbende niet onmiddellijk betrokken te zijn. Wel is het uiteraard gewenst dat hij zich zelfstandig een oordeel vormt over het eindadvies van de werkgroep, en dit oordeel aan het advies toevoegt. Aldus zijn voldoende waarborgen aanwezig voor een evenwichtige oordeelsvorming in de werkgroep.

Ons College heeft nu de volgende personen aangewezen als lid van de werkgroep:

- lid en voorzitter: Prof.Dr. H.W. van Os, Instituut voor Kunstgeschiedenis, Oude Boteringestraat 81, Groningen (tel.: 11-5400);
- gewone leden:
  - Prof.Dr. E.H. Kossmann, Instituut voor Geschiedenis, Heresingel 13, Groningen (tel.: 11-7729);
  - Drs. R.B. Soetendorp, Instituut voor Geschiedenis, Ubbo Emmiusingel 19, Groningen (tel.: 11-7592);
  - Mr. J.J. Vis, Juridisch Instituut, Turftorenstraat 13/25, Groningen (tel.: 11-7676);
  - Prof.Dr. J.E. Ellemers, Sociologisch Instituut, Grote Markt 23, Groningen (tel.: 11-4663);
  - Dhr. J. Steenbergen, Sloep 220, Groningen;
- adviserend lid: Prof.Dr. I. Lipschits, Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Ubbo Emmiusingel 19, Groningen (tel.: 11-5386);
- lid en sekretaris: Drs. A. Bleeker, Bureau der Universiteit, Herestraat 57A, Groningen (postadres: Postbus 72, Groningen, tel.: 11-7637).

Ten slotte heeft ons College besloten de werkgroep de bevoegdheid te geven om, indien haar bevindingen haar te eniger tijd daartoe aanleiding geven, ons College voor te stellen de werkgroep uit te breiden met een ander lid van de universitaire gemeenschap.

Groningen, 31 augustus 1976.

Het College van Bestuur.

Afschrift van dit besluit wordt gezonden aan:

- de Fakulteit der Rechtsgeleerdheid
- de Fakulteit der Letteren
- de Fakulteit der Sociale Wetenschappen
- Prof.Dr. I. Lipschits
- de leden van de werkgroep

BIJLAGE II. RUBRIEKEN EN SUB-RUBRIEKEN VAN DE SYSTEMATISCHE CATALOGUS  
 NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN MET DE BIJBEHORENDE AANTALLEN TITELS

*Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 titels van boeken of artikelen voor*

1	ALGEMEEN, DIVERSEN	x x x x x x x x x x
		x x x x x x x x x x
		x x x x
2	NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	
2.1	algemeen	x x x x x x
2.2	anarchisme/anarchistische organisaties	x
2.3	fascisme/fascistische partijen	x
2.4	liberalisme/liberale partijen	x x
2.5	socialisme/socialistische partijen	x x
2.6	confessionele partijen	x x
2.7	protestants-christelijke partijen	x x x x
2.8	alfabetisch op partijen:	
	Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond	x
	Anti-Misdaad Partij	x
	Anti-Revolutionaire Partij	x x x x x x x x x x
		x x x x x x x x x x
	Boerenpartij	x
	Bond van Christen-Socialisten	x
	Bond van Vrije Liberalen	x
	Bruggroep	x
	Christelijk Democratische Unie	x
	Christelijk Historische Unie	x x x x x x
	Christelijk Sociale Partij	x
	Christelijke Volkspartij	x
	• Christen Democratisch Appèl	x x x x x
	Christen-Democratische Partij	x
	Christen-Radicalen	x
	Comité van Waakzaamheid	x
	Communistische Partij van Nederland	x x x x x x x x x x
		x x x x x x
	Conservatieve Partij	x
	Democraten '66	x x x x
	Democratisch Actiecentrum	x
	Democratisch Socialisten '70	x x

De Derde Weg	x
Economische Bond	x
Eenheid Door Democratie	x
Evangelische Solidariteits Partij	x
Friese Nationale Partij	x
Friese Volkspartij	x
Gereformeerd Politiek Verbond	x x x
Grönneger Bond	x
Kabouters/Provo	x
Katholieke Nationale Partij	x
Katholieke Volkspartij	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	x
Liberaal Staatspartij	x
Liberaal Unie	x
Nationaal Historische Partij	x
Nationaal Socialistische Beweging	x x
Nationale Katholieke Partij	x
Nationale Partij	x
Nationale Unie	x
Nederlands Gesprek Centrum	x
Nederlandse Unie	x
Nederlandse Volksbeweging	x x
Nieuw Rechts	x
Onafhankelijke Socialistische Partij	x
Oude SDAP	x
Pacifistisch Socialistische Partij	x x x
Partij van de Arbeid	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x
Partij van de Vrijheid	x
Politieke Partij Radikalen	x x x
Protestantsche Unie	x
Protestantse Volkspartij	x
Religieus Socialistisch Verbond	x
Resoluut	x

Revolutionair Communistische Partij	x
Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij	x
Revolutionair Socialistische Partij	x
Rooms Katholieke Partij Nederland	x
Rooms Katholieke Staatspartij	x x x x x
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	x x x x x x x x
Sociaal Democratische Bond	x x x
Sociaal Democratische Partij	x x
Socialistiese Partij	x
Socialistische Unie	x
Socialistische Werkers Partij	x
Staatkundig Gereformeerde Partij	x x
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	x x x x x x x x x x
	x
Vrije Socialistische Vereeniging	x
Vrijzinnig Democratische Bond	x x

### 3 RELATIES TUSSEN PARTIJEN

#### 3.1 alfabetisch op partijen:

ARP - BP	x
ARP - CDU	x
ARP - CHU	x
ARP - CPN	x
ARP - GPV	x
ARP - H(G)S	x
ARP - KVP	x
ARP - PPR	x
ARP - PvdA	x
ARP - RKSP	x
ARP - SDAP	x
ARP - SGP	x
ARP - VVD	x
BP - CPN	x
CDA - PvdA	x
CDU - SDAP	x
Christen-Radicalen - D'66	x
CHU - D'66	x
CHU - KVP	x
CHU - PvdA	x
CHU - VVD	x

CPN - D'66	x
CPN - KVP	x
CPN - NVB	x
CPN - PSP	x
CPN - PvdA	x
CPN - SDAP	x
D'66 - DS'70	x
D'66 - PSP	x
D'66 - PvdA	x
D'66 - VVD	x
DS'70 - VVD	x
GPV - NEV	x
GPV - SGP	x
KNP - KVP	x
KVP - PvdA	x x
KVP - VVD	x
Nederlandse Unie - NSB	x
Nederlandse Unie - NVB	x
NVB - PvdA	x
NVB - SDAP	x
PPR - PvdA	x
PPR - VVD	x
PSP - PvdA	x
PvdA - VVD	x
3.3 Samenwerking progressieven	x x x
4 ORGANISATORISCHE STRUCTUUR ALGEMEEN	x
5 THEORETISCHE ASPECTEN	x x
6 KABINETSCRISES EN KABINETSFORMATIES	x x x
7 KIESSTELSEL	x x x x x
8 VERKIEZINGEN	x x x x
9 OPENBARE MENING	x x x x
10 DEMOCRATISERING	x x x x

11	PARLEMENT, REGERING, MINISTERS, AMBTENAREN	x x x x x x
12	DEKOLONISATIE	x x x x
13	WERKGEVERS EN WERKNEMERS	x x x x x x x x x x x
14	DENKBEELDEN TWEEDE WERELDOORLOG	x x x x x x x
15	BIOGRAFIEEN	x x x x
16	BUITENLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	x x x x x x x x
17	VROUWENEMANCIPATIE	x x x x
18	GRONINGEN	x
19	KONINKLIJK HUIS	x
20	EUROPESE INTEGRATIE	x



BIJLAGE III. RUBRIEKEN EN SUB-RUBRIEKEN VAN HET UITTREKSELSYSTEEM  
MET DE BIJBEHORENDE AANTALLEN KAARTEN

*Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 uittrekselkaarten voor*

1	ALGEMEEN, DIVERSEN	x x x
2	NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	
2.1	algemeen	x x
2.2	anarchisme/anarchistische organisaties	x
2.5	socialisme/socialistische partijen	x
2.6	confessionele partijen	x
2.7	protestants-christelijke partijen	x
2.8	alfabetisch op partijen	
	Anti-Revolutionaire Partij	x x x x x x x x x x
		x x x x x
	Bellamy Partij	x
	Binding Rechts	x
	Boerenpartij	x x
	Boeren- en Middenstandspartij	x
	Bruggroep	x
	Christelijk Democratische Unie	x
	Christelijk Democratische Volkspartij	x
	Christelijk-Historische Unie	x x x x x x x x x x
	Christelijke Volkspartij	x
	Christen Democraten Unie	x
	Christen Democratisch Appèl	x x x x x x x x x
	Christen Democratische Unie	x
	Christen-Radicalen	x
	Comité van Waakzaamheid	x
	Communistische Partij van Nederland	x x x x x x x x x x
		x x
	Consciëntiële Unie	x
	Democraten '66	x x x
	Democratisch Actiecentrum	x
	Democratisch Socialisten '70	x x x
	Democratische Middenpartij	x

De Derde Weg	x
Evangelische Solidariteits Partij	x
Friese Nationale Partij	x
Gereformeerd Politiek Verbond	x x x x
Groep-Lopez	x
Groep-Voogd	x
Hervormde Staatspartij	x
Humanistisch Socialistische Partij	x
Jong Conservatief Verbond	x
Kabouters/Provo	x
Katholieke Nationale Partij	x x
Katholieke Volkspartij	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	x
Liberaal Democratische Partij	x
Liberale Partij	x
Liberale Partij van Vrije Burgers	x
Liberale Staatspartij	x
Liberale Unie	x
Lijst-Germaux	x
Middenstandspartij	x
Nationaal Democratische Partij	x
Nationaal-Europese Sociale Beweging	x
Nationaal Socialistische Beweging	x
Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiders Partij	x
Nationaal Verbond	x
Nationale Christelijke Unie	x
Nationale Groep	x
Nationale Partij	x
Nationale Unie	x
Nationale Volkspartij	x
Nederlands Gesprek Centrum	x
Nederlandse Bellamy Partij	x
Nederlandse Conservatieve Partij	x
Nederlandse Democratische Partij	x
Nederlandse Middenstands Partij	x
Nederlandse Oppositie Unie	x
Nederlandse Unie	x

Nederlandse Volksbeweging	x x x
Nederlandse Volksunie	x
Nieuw Democratische Partij	x
Nieuw Rechts	x
Noodraad	x
Onafhankelijke Boerenpartij	x
Onafhankelijke Nationale Groep	x
Oude Sociaal Democratische Arbeiders Partij	x
Pacifistisch Socialistische Partij	x x x x
Partij van de Arbeid	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
Partij van de Daad	x
Partij van de Vrijheid	x
Partij van Vrije Burgers	x
Partij voor Overheidspersoneel	x
Partij voor Recht en Vrijheid	x
Partij voor Volkswil en Referendum	x
Partij voor Wereldregering	x
Personalistische Unie	x
Politieke Partij Radikalen	x x x x
Progressief Rechts	x
Protestants-Christelijke Volkspartij	x
Protestantse Unie	x
Radicaal Democratische Volkspartij	x
Reformatorisch Politieke Federatie	x
Republikeinse Partij	x
Resoluut	x
Revolutionair Communistische Partij	x
Rooms Katholieke Partij Nederland	x
Rooms Katholieke Staatspartij	x x
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	x
Sociale Bond voor Sportbelangen	x
Socialistische Partij	x
Socialistische Beweging	x
Socialistische Unie	x
Socialistische Werkers Partij	x
Staatkundig Gereformeerde Partij	x x
De Unie	x

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
Vrije Democratische Unie	x
Vrijzinnig Democratische Bond	x
Werkgroep Fusie vooruitstrevende rechtse partijen	x

### 3 RELATIES TUSSEN PARTIJEN

#### 3.1 alfabetisch op partijen:

ARP - BP	x
ARP - CHU	x x x
ARP - CPN	x
ARP - CVP	x
ARP - D'66	x
ARP - ESP	x
ARP - GPV	x
ARP - KVP	x
ARP - NVB	x
ARP - PPR	x
ARP - PvdA	x
ARP - RKSP	x
ARP - SDAP	x
ARP - SGP	x
ARP - VDB	x
ARP - VVD	x
CDA - PvdA	x
CDA - VVD	x
CDU - CHU	x
Christen-Radicalen - PSP	x
Christen-Radicalen - PvdA	x
CHU - GPV	x
CHU - KVP	x
CHU - NVB	x
CHU - PvdA	x
CHU - SDAP	x
CHU - SGP	x
CHU - VVD	x
Confessionele partijen - PvdA	x
CPN - KVP	x
CPN - NVB	x
CPN - PvdA	x

CPN - SDAP	x
CPN - VVD	x
D'66 - DS'70	x
D'66 - KVP	x
D'66 - PSP	x
D'66 - PvdA	x
D'66 - VVD	x
DS'70 - PvdA	x
DS'70 - VVD	x
GPV - PPR	x
GPV - SGP	x
KNP - KVP	x x
KVP - PPR	x
KVP - PvdA	x x x x x x
KVP - SGP	x
KVP - VVD	x
Nederlandse Unie - NVB	x
NVB - RKSP	x
NVB-SDAP	x
PPR - PSP	x
PPR - PvdA	x
PSP - PvdA	x
PvdA - PvdV	x
PvdA - VDB	x
PvdA - VVD	x
RKSP - SDAP	x
SDAP - VDB	x
3.3 Samenwerking progressieven	x x
4 ORGANISATORISCHE STRUCTUUR ALGEMEEN	x
6 KABINETSCRISES EN KABINETSFOMATIES	x x x x x x x x x x
7 KIESSTELSEL	x x x
8 VERKIEZINGEN	x x x x x
9 OPENBARE MENING	x x x
10 DEMOCRATISERING	x

11	PARLEMENT, REGERING, MINISTERS, AMBTENAREN	x x
12	DEKOLONISATIE	x
13	WERKGEVERS en WERKNEMERS	x x x x x
14	DENKBEELDEN TWEEDE WERELDOORLOG	x
15	BIOGRAFIEEN	x
17	VROUWENEMANCIPATIE	x
18	GRONINGEN	x
19	KONINKLIJK HUIS	x
20	EUROPESE INTEGRATIE	x

BIJLAGE IV. RUBRIEKEN EN SUB-RUBRIEKEN VAN HET KNIPSELARCHIEF MET DE  
BIJBEHORENDE AANTALLEN KNIPSELS

*Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 knipsels voor*

DIVERSEN	x x
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	
algemeen	x
alfabetisch op partijen:	
Algemene Arbeiders Partij Nederland	x
Amsterdamse Aktie Partij	x
Anti Belasting Partij	x
Anti Misdaad Partij	x
Anti-Revolutionaire Partij	x x x x x x x
Bejaarden partijen	x
Binding Rechts	x
Boerenpartij	x
Christelijk-Historische Unie	x x x x x
Christen Democratisch Appel	x x x x x x x x x x
	x x
Christen Democratische Unie	x
Christen-Radicalen	x
Communistische Partij van Nederland	x x x
Democraten '66	x x x x x x x x
Democratisch Actiecentrum	x
Democratisch Socialisten '70	x x x x x x
Democratische Middenpartij	x
Evangelische Solidariteitspartij	x
Friese Nationale Partij	x
Gereformeerd Politiek Verbond	x
Grönneger Bond	x
Kabouters/Provo	x
Katholieke Volkspartij	x x x x x x x x x x
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	x
Liberaal Democratische Partij	x
Nationaal Evagelisch Verband	x

Nationaal Socialistische Beweging	x
Nationale Partij Nederland	x
Nationale Volkspartij voor Allen	x
Nederlands Gesprek Centrum	x
Nederlandse Middenstandspartij	x
Nederlandse Protestantenbond	x
Nederlandse Volksunie	x x
Nieuwe Partij	x
Nieuw Rechts	x
Nieuwe Roomse Partij	x
Pacifistisch Socialistische Partij	x x x
Partij Liberaal Centrum	x
Partij van de Arbeid	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x x x x x x x x x
	x x
Partij voor Cultuur en Stadsbelangen	x
Politieke Partij Automobilisten	x
Politieke Partij Radikalen	x x x x x x x x x
Reformatorische Politieke Federatie	x
Resoluut	x
Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij	x
Rooms Katholieke Partij Nederland	x
Rooms Katholieke Staatspartij	x
Sociaal Democratische Arbeiders Partij	x
Sociaal Democratische Partij	x
SDAP'74	x
Socialistische Partij	x
Staatkundig Gereformeerde Partij	x
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	x x x x x x x x x x
	x x
Vrouwenpartij	x

## RELATIES TUSSEN PARTIJEN

alfabetisch op partijen:

ARP - CHU	x
ARP - KVP	x
ARP - PvdA	x
ARP - VVD	x
CDA - PPR	x



CDA - PvdA	x
CDA - VVD	x
CHU - VVD	x
CPN - PPR	x
CPN - PvdA	x
D'66 - PvdA	x
D'66 - VVD	x
DS'70 - PvdA	x
ESP - PPR	x
GPV - SGP	x
KVP - PvdA	x x x
KVP - PPR	x
KVP - VVD	x
PPR - PvdA	x x
PSP - PvdA	x
PvdA - VVD	x
Samenwerking progressieven	x x x x x
ORGANISATORISCHE STRUCTUUR ALGEMEEN	x
THEORETISCHE ASPECTEN	x
KABINETSCRISES EN KABINETSFORMATIES	
algemeen	x
kabinetscrisis 1972	x x
kabinetsformatie 1972/3	x x x
KIESSTELSEL	x x x
VERKIEZINGEN	
Kamerverkiezingen 1972	x x
Gemeenteraadsverkiezingen 1974	x x
Statenverkiezingen 1974	x x
Eerste Kamerverkiezingen 1974	x
OPENBARE MENING	x x x x
DEMOCRATISERING	x
PARLEMENT, REGERING, MINISTERS, AMBTENAREN	x x

WERKGEVERS EN WERKNEMERS	x x x
BUITENLANDSE POLITIEKE PARTIJEN	x
VROUWENEMANCIPATIE	x
GRONINGEN	
Gemeenteraad	x x x
Provinciale Staten	x
BESTUUR	x
POLITIEKE STROMINGEN	x
VER- en ONTZUILING	x
MASSAMEDIA	x
KONINKLIJK HUIS	x
DEKOLONISATIE	x

BIJLAGE V. CHRONOLOGIE VAN PARTIJ-POLITIEKE GEBEURTENISSEN IN DE PERIODE  
JANUARI T/M MAART 1966, SAMENGESTELD DOOR G.G.J. THISSEN

datum publikatie  
gebeurtenis

gebeurtenis

- 4 - 1 Op 1 januari wordt de Socialistische Werkers Partij (SWP) opgeheven. Overwogen wordt een overgang van de leden van de SWP naar de PSP.
- 4 - 1 Op 3 januari verklaart H.K.J. Beernink dat een samengaan van de ARP en de CHU in 1966 onmogelijk is.
- 4 - 1 Oprichting van de Republikeinse Partij.
- 5 - 1 De Derde Weg, Onafhankelijk Vredesorgaan, is opgeheven na het verschijnen van het decembernummer in 1965.
- 6 - 1 Publicatie van het vollopig programma van de FNP.
- 8 - 1 Op 7 januari verklaart KVP-fractievoorzitter W.K.N. Schmelzer niet te verwachten dat de toekomstige christen-democratische eenheid zich zal voltrekken langs de • weg van samensmelting van de KVP, de ARP en de CHU. Zijns inziens zal het gaan om de stichting van een geheel nieuwe beweging.
- 12 - 1 Verschijning van een nieuw KVP-maandblad: KVP'66.
- 13 - 1 Op 13 januari verschijnt het rapport "Grondslag en karakter van de KVP". Uit dit rapport blijkt dat de KVP niet als een kerkgebonden partij beschouwd wenst te worden. Tevens wordt het voortbestaan van de KVP zinvol geacht, omdat er geen zinvol alternatief bestaat voor het beïnvloeden van het politieke beleid in christelijke zin.
- 14 - 1 In een reactie op het KVP-Structuurrapport zegt PvdA-voorzitter J.G.H. Tans de uitspraak van belang te vinden dat partijvorming op niet-levensbeschouwelijke grondslag mogelijk is in de gegeven verhoudingen. Ook vindt hij de uitspraak belangrijk, dat een katholieke partij niet zonder meer noodzakelijk is.
- 15 - 1 De adjunct-secretaris van de CHU, W. Scholten, kan zich zeer wel vinden in de afwijzing van de kerkgebondenheid

van de KVP in het Structuurrapport. Realistisch acht hij de schatting dat de mogelijkheid te komen tot één christelijke partij op korte termijn niet te verwezenlijken is.

- 18 - 1      Jaarvergadering van de Partij van Vrije Burgers.
- 20 - 1      Op 20 januari verschijnen de mémoires van de oud-minister van Buitenlandse Zaken en mede-oprichter van de VVD, D.U. Stikker.
- 22 - 1      Op 22 januari heeft een Buitengewone Algemene Ledenvergadering van de VVD plaats. Op deze vergadering wordt een nieuw beginselprogramma vastgesteld.
- 24 - 1      Op 22 januari vergadert een groep verontrusten binnen het GPV (Groep-Francke) naar aanleiding van bezwaren tegen het richtlijnenprogramma van het GPV.
- 29 - 1      Op 28 januari heeft een congres van de Federatie van Liberale Studenten Verenigingen plaats.
- 29 - 1      Op 29 januari wordt de Algemene Ledenvergadering van het GPV gehouden. Het nieuwe politieke richtlijnenprogramma wordt aanvaard.
- 1 - 2      In CHU-kringen wordt door fractievoorzitter H.K.J. Beernink en secretaris J.W. van Gelder op onderscheiden wijze gereageerd op het rapport "Grondslag en karakter van de KVP".
- 2 - 2      CHU-secretaris J.W. van Gelder deelt op 2 februari mede, dat er tussen hem en fractievoorzitter H.K.J. Beernink geen verschil van mening bestaat ten aanzien van het rapport "Grondslag en karakter van de KVP".
- 3 - 2      In een eerste artikel van een serie reageert oud-VVD-fractievoorzitter P.J. Oud op die gedeelten in de mémoires van D.U. Stikker, die de Nederlandse politiek betreffen.
- 3 - 2      Op 2 februari vindt de jaarvergadering plaats van de Vereniging van Christelijk-Historische Leden van Gemeentebesturen.
- 3 - 2      De jongerengroeperingen van de CHU-afdeling Zuid-Veluwezoom en de ARP-afdeling Arnhem hebben besloten te fuseren,

daarmee vooruitlopend op de groeiende eenheid tussen de protestants-christelijke partijen in Nederland.

- 4 - 2      In 'Opinie', het orgaan van de PvdA, wordt gepleit voor een betere organisatie van de jongeren in de politiek.
- 4 - 2      Tweede deel van de reactie van P.J. Oud op de mémoires van D.U. Stikker.
- 5 - 2      Derde en laatste deel van de reactie van P.J. Oud op de mémoires van D.U. Stikker.
- 7 - 2      Op 5 februari besluit een aantal ontevredenen uit de Boerenpartij te treden en de Boeren- en Middenstandspartij op te richten.
- 7 - 2      Op 5 februari viert het Centrum voor Staatskundige Vorming van de KVP haar vierde lustrum met een congres.
- 7 - 2      Op het verkiezingscongres van de PSP op 5 februari heeft PSP-voorzitter H. Wiebenga voor nationalisatie van het levensverzekeringsbedrijf gepleit en tevens zijn voorkeur uitgesproken voor de republikeinse staatsvorm. Wiebenga oefent tevens kritiek uit op de PvdA vanwege de huurverhoging en de stijging van de grondprijzen.
- 7 - 2      Op haar eerste vergadering op 5 februari heeft de Republikeinse Partij een nieuw bestuur gekozen. Besloten is in 1966 niet deel te nemen aan de verkiezingen voor Provinciale Staten en voor gemeenteraden. Het ligt wel in de bedoeling in 1967 mee te doen aan de Tweede Kamerverkiezingen.
- 9 - 2      Op 8 februari vindt de indiening plaats van de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van Provinciale Staten, die op 23 maart zullen worden gehouden.
- 9 - 2      De pogingen van de Boerenpartij en de Partij van Vrije Burgers om tot samenwerking voor de komende Provinciale Statenverkiezingen te komen zijn op niets uitgelopen.
- 10 - 2      Op 9 februari heeft de PvdA haar twintigjarig bestaan gevierd. In een rede heeft partijvoorzitter J.G.H. Tans gesteld, dat de PvdA in de afgelopen twintig jaar een belangrijke en wezenlijke bijdrage heeft geleverd aan de vernieuwing van Nederland.

- 12 - 2 Op 12 februari houdt de ARP haar Deputatenvergadering. ARP-voorzitter W.P. Berghuis wil de uitnodiging van de KVP om de mogelijkheden van bredere christelijke partijvorming te onderzoeken eerst met de CHU te bespreken, gedachtig het streven allereerst tot één reformatorische partij te komen.
- 12 - 2 Het weekblad van de Algemene Rooms-Katholieke Ambtenarenbond heeft een onderzoek ingesteld naar de nevenfuncties van de parlementariërs van de vijf grote partijen (PvdA, KVP, ARP, CHU en VVD).
- 12 - 2 Het rapport van de Wiardi-Beckmanstichting, getiteld Voorsorteren, pleit voor toespitsing van het verkeersbeleid op de bevordering van het openbaar vervoer.
- 12 - 2 Op 12 februari vindt een congres van de CHU plaats over het landbouwstructuurbeleid.
- 14 - 2 Op een conferentie van de JOVD wordt er bij de VVD op aangedrongen te komen met voorstellen tot regeling van het stakingsrecht.
- 15 - 2 Op 14 februari discussiëren KVP-fractievoorzitter W.K.N. Schmelzer, ARP-fractievoorzitter B. Roolvink en het CHU-Tweede-Kamerlid W. Scholten over christen-democratische samenwerking. Daarbij bepleit Schmelzer een uitgroei van de KVP naar een grote christen-democratische partij. Roolvink ziet als primair doel het bereiken van overeenstemming tussen de ARP en de CHU. Scholten merkt echter op, dat het in de politiek niet om macht, maar om beginselen gaat.
- 15 - 2 Op een Algemene Vergadering van de FNP stelt J.B. Singelsma, dat Friesland een grotere zelfstandigheid ten opzichte van 'Den Haag' moet verwerven.
- 16 - 2 ARP-voorzitter W.P. Berghuis installeert op 15 februari de Werkgroep Midden- en Kleinbedrijf van de ARP. De werkgroep heeft tot taak het Centraal Comité van de ARP te adviseren omtrent vraagstukken betreffende het midden- en kleinbedrijf.
- 16 - 2 Naar aanleiding van het twintigjarig bestaan van de PvdA

organiseert de Wiardi-Beckmanstichting op 16 februari een studieconferentie onder de titel: De komende twintig jaar. Sprekers zijn A. Vondeling, J. Kommandeur, J. Tinbergen en J.R. Bakema.

- 17 - 2 De CPN- en PSP-fractieleden in de Amsterdamse gemeenteraad zullen geen gevolg geven aan de uitnodiging het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus bij te wonen. Dit geldt ook voor 7 van de 14 fractieleden van de PvdA (waaronder fractievoorzitter E. van Thijn) en voor VVD-fractievoorzitter J.P.A. Gruijters.
- 18 - 2 Op 16 februari is de oud-voorzitter van de CHU, H.W. Tilanus, overleden. Van 1922 tot 1963 is hij lid van de Tweede Kamer geweest, vanaf 1939 in de functie van fractievoorzitter.
- 19 - 2 Op 19 en 20 februari wordt een conferentie gehouden van de Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD.
- 21 - 2 De vergadering van de Unieraad van de CHU heeft op 19 februari met grote meerderheid A.D.W. Tilanus gekozen tot voorzitter van de CHU.
- 23 - 2 De nieuwe CHU-voorzitter A.D.W. Tilanus verklaart zich bereid in te gaan op het voorstel van de KVP de mogelijkheden van nauwere samenwerking van de christen-democraten in Nederland te bestuderen. Bij dit overleg wil Tilanus ook de werkgemeenschappen in de PvdA en de kleine protestants-christelijke partijen betrekken.
- 23 - 2 Op 18 februari is oud-ARP-senator A. Anema overleden. Hij is van 1921 tot 1960 lid van de Eerste Kamer geweest.
- 23 - 2 Op 22 februari is het dertigjarig bestaan gevierd van de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwen.
- 23 - 2 In een verklaring protesteert het bestuur van de PSP krachtig tegen het in Moskou gevoerde proces tegen de schrijvers Daniel en Sinjowski.
- 24 - 2 Resultaten van een NIPO-enquête in opdracht van de NCRV in december 1965 en in januari 1966 gehouden. Ten opzichte van de resultaten van december 1965 boekten PSP en Boerenpartij winst, PvdA, KVP en VVD verlies en bleven

ARP, CHU, CPN, SGP en het GPV gelijk.

25 - 2

In een verklaring naar aanleiding van het rapport 'Grondslag en karakter van de KVP' constateert het PvdA-bestuur met voldoening, dat het vraagstuk van de partijvorming op een meer openhartige en eigentijdse wijze benaderd wordt dan in confessionele kring doorgaans het geval is. Van belang wordt de uitspraak geacht dat het katholieke geloof niets zegt over de te voeren politiek. De conclusie dat het onder de gegeven omstandigheden nuttig is en nodig is een katholieke partij te bezitten, acht het PvdA-bestuur onvoldoende gemotiveerd. KVP-voorzitter P.J.M. Aalberse acht het irritant dat nergens de bereidheid van de PvdA blijkt haar eigen partijstructuur te herzien. De KVP voelt er niets voor de PvdA te betrekken in een discussie over christelijke partijvorming.

25 - 2

Op de Algemene Vergadering van de SGP op 24 februari is voorzitter H.G. Abma van leer getrokken tegen de radio en de televisie in verband met hun houding ten opzichte van het huwelijk van prinses Beatrix, terwijl hij tevens kritiek heeft uitgeoefend op de principiële en praktische kanten van het beleid van het kabinet-Cals.

25 - 2

Op 24 februari organiseerde de Wiardi Beckman Stichting een conferentie over de noordelijke regio van Nederland onder de titel: Het Noorden zet de koers uit. Sprekers waren G.M. Nederhorst, N.A. de Boer en H.J. Eysink.

26 - 2

Uit een NIPO-enquête blijkt dat 18% van de Nederlanders negatief denkt over de Boerenpartij. 9% associeert de Boerenpartij met H. Koekoek, 8% vindt de Boerenpartij positief en 7% vindt de Boerenpartij een partij voor het platteland.

26 - 2

Een subcommissie heeft ten behoeve van de Buitenlandse Commissie van de ARP een rapport over Vietnam opgesteld. De strijd van Ho-Chi-Minh kan volgens het rapport het best worden gekwalificeerd als een nationalistische strijd, gevoerd door communisten met het oogmerk een communistische nationale staat in Vietnam te vestigen.



26 - 2

In een reactie op de verklaring van het PvdA-bestuur over het rapport 'Grondslag en karakter van de KVP' vindt het KVP-bestuur dat in het rapport duidelijk wordt gemotiveerd waarom partijvorming op christelijke grondslag in de huidige omstandigheden met overtuiging moet worden voorgestaan. Gesprekken over de mogelijkheden voor een nieuwe, breder opgezette christelijke partij, kunnen slechts op vruchtbare wijze met hen, die het uitgangspunt van een christelijk geïnspireerde partijformatie aanvaarden, gevoerd worden.

28 - 2

Het Dagelijks Bestuur van de VVD is blijkens een verklaring van 26 februari van mening, dat vertegenwoordigers in publiekrechtelijke lichamen aan uitnodigingen van het vorstenhuis gevolg moeten geven, behoudens in geval van absolute verhindering. De liberale jongerenorganisatie, de JOVD, acht het blijkens een verklaring, eveneens van 26 februari, tot de persoonlijke vrijheid van een liberaal te behoren uitnodigingen van het vorstenhuis al dan niet aan te nemen.

28 - 2

Op 26 februari heeft de PvdA een conferentie georganiseerd over het onderwerp 'Macht, recht en cultuur in de komende 20 jaar'. Sprekers waren I. Samkalden, P. Thoenes, P.J. van Praag en L.J.F. Wijsenbeek.

1 - 3

P.J.H.C. Koot is voorzitter van de Partij voor Ongehuwden geworden. Koot, die tevens voorzitter is van de Partij voor Volkswil en Referendum, ziet de Partij voor Ongehuwden als een belangenpartij.

1 - 3

Het Centraal Comité van de ARP heeft het College van Advies van de ARP verzocht op korte termijn de inflatoire ontwikkeling in het algemeen en in het bijzonder de sociale gevolgen ervan voor de zogenaamde kleine spaarders te bestuderen.

2 - 3

Op 1 maart is de discussie tussen de KVP en de PvdA over het rapport 'Grondslag en karakter van de KVP' voor de radio voortgezet. Volgens PvdA-voorzitter J.G.H. Tans wil de KVP blijkaar geen bredere grondslag dan de

christelijke voor de partijformatie. Naar de mening van KVP-voorzitter P.J.M. Aalberse toont het KVP-rapport wel degelijk het bestaansrecht van de confessionele partij aan.

2 - 3

De PSP- en CPN-fracties in de Eerste- en Tweede Kamer, alsmede een aantal PvdA-kamerleden zullen geen gevolg geven aan de uitnodiging het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg bij te wonen.

2 - 3

Het oud- Tweede Kamerlid voor de VVD, G. Ritmeester, is op 27 februari overleden. Van 1948 tot 1963 was hij lid van de Tweede Kamer.

3 - 3

De Commissie Stakingsrecht van de PvdA heeft rapport uitgebracht met uitgangspunten voor een wettelijke regeling van het stakingsrecht.

7 - 3

Het Hoofdbestuur van de ARJOS heeft op 5 maart als wens te kennen gegeven dat zo snel mogelijk onderzocht moet worden wat de mogelijkheden zijn voor de confessionele partijen voor de vorming van één christen-democratische partij, die gekenmerkt wordt door christelijke radicaliteit.

7 - 3

Op 5 maart heeft de Wiardi Beckman Stichting een conferentie georganiseerd onder de titel: Perspectief voor Limburg. Sprekers waren A. Oele, C. de Galan en J.G.H. Tans.

10 - 3

Op 10 maart vindt het huwelijk van prinses Beatrix en Claus van Amsberg plaats.

12 - 3

Op de Partijraadsvergadering van de KVP op 11 en 12 maart heeft fractievoorzitter W.K.N. Schmelzer gewaarschuwd tegen een eventueel uitstel van de tweede tranche van de verlaging van loon- en inkomstenbelasting op 1 januari 1967. Partijvoorzitter P.J.M. Aalberse constateert dat er binnen de KVP niet de geringste twijfel bestaat over het recht van bestaan van de KVP. Op de tweede dag bespreekt men tevens het Structuurrapport.

12 - 3

Op de Algemene Vergadering van de VVD op 11 en 12 maart heeft fractievoorzitter W.J. Geertsema ernstige kritiek

- geuit op het kabinetsbeleid en speciaal op de stijging van de overheidsuitgaven. Hij heeft tevens gewezen op het gevaar van te zware looneisen en de daaruit voortvloeiende inflatie. E.H. Toxopeus zal Geertsema als fractievoorzitter opvolgen.
- 18 - 3 Volgens een in opdracht van de NCRV in februari 1966 gehouden NIPO-enquête, zal de VVD, vergeleken bij de Kamerverkiezingen van 1963, bij de komende Statenverkiezingen verlies lijden. De PSP, de Boerenpartij en de CHU zullen echter winst boeken vergeleken met 1963, terwijl ook de PvdA iets vooruit zal gaan.
- 19 - 3 Op de Algemene Vergadering van de CHU op 19 maart wordt partijvoorzitter H.K.J. Beernink opgevolgd door A.D.W. Tilanus. In zijn afscheidsrede constateert Beernink dat een grote christelijke partij voorlopig niet te verwezenlijken is, terwijl hij één reformatorische partij ook niet haalbaar acht. Het regeringsbeleid bekritiseert hij aan het slot van zijn rede op enige punten.
- 21 - 3 J.P.A. Gruijters bedankt als lid van de VVD en stelt zijn zetel in de Amsterdamse gemeenteraad ter beschikking.
- 21 - 3 Op 19 maart heeft een landelijke vergadering van de CDU plaats gehad, waarop A. Zeegers een pleidooi heeft gehouden voor een sociale markteconomie en het zuiver stellen van de verhouding tussen gezag en vrijheid.
- 24 - 3 Op 23 maart hebben verkiezingen plaats gevonden voor de Provinciale Staten. Deze verkiezingen hebben een onverwacht grote verschuiving te zien gegeven ten gunste van de Boerenpartij en de PSP. De PvdA en de KVP hebben forse verliezen geleden, terwijl de CHU winst heeft geboekt. De VVD en de ARP zijn, evenals een aantal kleinere partijen, nagenoeg gelijk gebleven.
- 26 - 3 Oprichting van de Christelijk Nationale Volkspartij
- 28 - 3 Het Dagelijks Bestuur van de CPN heeft een delegatie benoemd met het mandaat het 23ste congres van de CPSU bij te wonen, waarbij onder de huidige omstandigheden goed- of afkeuring van welke partij dan ook, achterwege moet blijven.

30 - 3

Op initiatief van S.W. Couwenberg is het Democratisch Centrum Nederland opgericht. Het beoogt zich te baseren op een christelijk-humanistische gedachte en wil komen tot een partijvorming, die een nieuwe stijl in de politiek tot ontwikkeling zal brengen.

BIJLAGE VI. VOORBEELD UIT DE ANALYSE VAN DAG- EN WEEKBLADEN:  
HET ONTWERP-BEGINSELPROGRAMMA VAN DE VVD (JANUARI 1966)

7 januari 1966

N.R.C.

Dit artikel, geschreven door mr. M.J. van Emde Boas en ir. F. Wagemaker, bespreekt het nieuwe ontwerpbeginsselprogramma van de V.V.D., dat op 22 januari op een buitengewone Algemene Ledenvergadering van de partij in behandeling genomen zal worden.

De auteurs uiten ernstige kritiek, zowel op de procedure volgens welke het ontwerp tot stand is gekomen, als op de inhoud ervan. De procedure is te overhaast geweest. De V.V.D.-afdelingen kregen slechts twee maanden de tijd voor bestudering van het ontwerpprogram en indiening van amendementen. Ook wordt de samenstelling van de commissie voor het beginselprogram aan de kaak gesteld. Deze bestond uit alle leden van het Dagelijks Bestuur, de voorzitters van de V.V.D.-fracties van de Eerste en Tweede Kamer en nog twee andere, waardoor het prestige van de dagelijkse en politieke leiding van de partij gekoppeld werd aan het lot van het ontwerp-program van de commissie voor het beginselprogram. De inhoudelijke bezwaren richten zich op de tweeslachtige opbouw van het ontwerp, waardoor beginselprogram en actieprogram door elkaar lopen. Nergens worden volgens de auteurs de vier kernbegrippen van het liberalisme, te weten vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid, nader uitgewerkt. Deze beginselen worden daarentegen direct in actiepunten geconcretiseerd. Het gevolg is, dat in het beginselprogramma hier en daar niet-liberale standpunten binnengeslopen zijn. Bijvoorbeeld waar het ontwerp het als een taak van de overheid ziet de belangen van speciale bevolkingsgroepen te beschermen, n.l. de zelfstandigen. Verder wordt een opsomming gegeven van punten die niet in het ontwerp ter sprake komen, maar die door de auteurs als essentiële eigentijdse problemen beschouwd worden, zoals de leefbaarheid van het land en het vraagstuk van oorlog en vrede. De conclusie van de schrijvers is, dat het ontwerpprogram een negentiende eeuwse stuk is, zowel qua stijl als qua inhoud, en dat het nauwelijks afwijkt van het programma van 1948, dat, evenals dit beginselprogramma, door prof. Oud was opgesteld.

14 januari 1966

Algemeen Handelsblad

Ingezonden stuk van F. Korthals Altes uit Rotterdam n.a.v. artikelen van prof. Glastra van Loon d.d. 7 en 8 december 1965. Daarin betoogde Glastra van Loon dat de VVD het ontwerp-beginsselprogramma beter in de la had kunnen laten liggen, omdat daaruit geen "veranderde politieke gerichtheid van principiële betekenis" zou blijken. Hieruit vermoedde Glastra van Loon dat de wil tot vernieuwen wel heeft bestaan, "maar het heeft moeten afleggen tegen de wens tot behoud van de oude koers". Korthals Altes meent dat het besluit het beginselprogramma te herzien genomen was om dit meer aan de staatkundige en economische actualiteit aan te passen en om de liberale visie op de geestelijke fundamenteën van onze samenleving beter te formuleren. In haar eerste samenstelling wenste de herzieningscommissie daarnaast

een formulering van de filosofische en historische oorsprong van de liberale ideologie, maar een 'discussiegrondslag' hierover werd door de Algemene Vergadering van de VVD in Eindhoven (1964) van de hand gewezen. Volgens Korthals Altes was dit geen voorstel tot koersverandering, maar "slechts het in overweging geven van een geheel andere benadering der liberale beginselen". Het ontwerp als geheel heeft een grondige revisie ondergaan, waarbij de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van de VN er nu onlosmakelijk aan verbonden is. Voor meer gespecialiseerde praktisch-politieke zaken en toekomstadviezen dient het om de vier jaar opnieuw vastgestelde verkiezingsprogramma, waarvoor het beginselprogramma als vaste basis dient. Korthals Altes twijfelt er niet aan dat met het nieuwe beginselprogramma als basis uit alle verkiezingsprogramma's "vernieuwingsgezindheid en openheid voor de snel veranderende verhoudingen in de maatschappij" zal blijken.

15 januari 1966

#### Het Parool

Eveneens in het wekelijks Bijvoegsel PS: Op 22 januari zal de VVD in een Buitengewone Algemene Ledenvergadering een nieuw beginselprogramma vaststellen ter herziening van het oude uit 1948. Het ontwerp, vervaardigd door een commissie bestaande uit Van der Pols (voorzitter), Oud, Van den Bergh, Geertsema, Korthals Altes, Nordlohne, Quarles van Ufford, Van Riel, Roelen, mevr. Veder-Smit, Vonhoff en De Wilde, stond in Vrijheid en Democratie van 14 oktober j.l. Een reactie van dr. K. van Dijk, Tweede Kamerlid voor de VVD op het voorgestelde programma:

'Oude wijn in een nieuw vat'. Allereerst zijn er in het ontwerp zinvolle verbeteringen te constateren. Maar het is wel onoverzichtelijk, daarom een voorstel voor een andere hoofdstukindeling:

1. Mens en maatschappij (art. 1-5)
2. Inrichting van de staat (art. 6-8)
3. Verhouding tot het buitenland (art. 9-10)
4. Sociale opbouw (art. 11-19)
5. Economisch leven (art. 19-24)

In het wekelijks Bijvoegsel wordt het herschreven ontwerp-beginselprogramma van de VVD volledig afgedrukt, onder de kop "VVD herziene haar beginselprogramma".

18 januari 1966

#### Het Parool

'Ons partijwezen is aan het verouderen' door dr. N. Cramer

Het Nederlandse partijwezen is nog te 19e-eeuws. Deze kritiek heeft VVD en KVP zich doen bezinnen op hun grondslag. De VVD ontdoet zich van haar protestantse etiket, de KVP zou zich het liefst ontdoen van haar katholieke etiket. Haar stellingname tegen het episcopaat is in feite niets anders dan een aanpassing aan het veranderde kerkelijk gezag (concilie).

Ook de VVD-vernieuwing is een reactie. Oud had in de Algemene Ledenvergadering van 8 april 1964 een nieuw beginselprogramma, vervaardigd onder leiding van de nieuwe voorzitter Van der Pols, onder gejuich aan stukken gescheurd; hierna werd hij opgenomen in de commissie en deze beperkte zich er toen toe het oude programma te actualiseren. Hiertegen zijn nu linkse liberalen als Van Emde Boas en Glastra van Loon in verzet gekomen. KVP noch VVD hebben de noodzakelijke partijvernieuwing voldoende vorm kunnen geven, vooral uit gebrek aan durf om machtsposities in de weegschaal te stellen.

20 januari 1966

### Algemeen Handelsblad

Het blad wijdt een commentaar ('Deze zaterdag in Dordrecht') aan het nieuwe ontwerp-beginselprogramma van de VVD. Allereerst wordt geconstateerd dat de VVD de 'hooggestemde verwachtingen' van een 'brede progressieve partij' niet waar heeft kunnen maken en in brede lagen van de bevolking de aansluiting mist, ook al denken anderen (dr. K. van Dijk in 'Vitaliteit en perspectief van de liberale gedachte') daan anders over. Uit het gevoel van onbehagen hierover ontstond de drang naar herziening van het beginselprogramma. De behandeling van een aantal discussiepunten, door een commissie opgesteld, was in april 1964 in Eindhoven op een mislukking uitgelopen. Daarop maakte deze met enkele leden uitgebreide (o.a. prof. Oud) commissie een nieuw stuk. Gezien het overstelpende aantal ingebracht amendementen zijn de meningen zeer verdeeld.

Het bestuur zit in een netelige situatie. Velen zullen het ontwerp wel goedkeuren om het bestuur een tweede blamage te besparen, maar dit is niet de juiste geest om een beginselprogramma te aanvaarden. Een mankement vooral is dat het ontwerp de zo broodnodige substantie en bezieling ontbeert en weinig meer is dan een opgekalefaterde versie van het oude programma. Velen in de VVD betwijfelen zelfs de noodzaak van een nieuw ontwerp, maar zullen het ontwerp in Dordrecht wel bekrachtigen 'omdat het zo moeilijk anders kan'. Volgens de krant ontbreekt het vooral in art. 18 aan visie. Sinds de Tweede Wereldoorlog is er een kentering in de ontwikkeling naar toenemende organisatie: een gezond individualisme kan paal en perk stellen aan extreme organisatie-drift. 'Juist in een moderne liberale samenleving heeft een dergelijk, binnen redelijke perken blijvend individualisme de grootste mogelijkheden van ontwikkeling. 'Ook de proletariërs van weleer willen thans als zelfbewuste burgers hun individualiteit kunnen ontplooien. Hier liggen de kansen voor een moderne liberale partij, zoals Stikker die in 1946 zag. Maar helaas ziet art. 18, wellicht het belangrijkste artikel, deze ontwikkeling nog niet in haar geheel, aldus de krant.

### Het Vaderland

De Algemene Ledenvergadering van de VVD zal zaterdag in Dordrecht beslissen over een ontwerp van een nieuw beginselprogramma ter vervanging van dat van 1948. Volgens de parlementaire commentator van Het Vaderland is dit niet los te zien van de verkiezingsnederlaag van 1963, waarna men om vernieuwing van de VVD riep. Het is echter niet 'urgent vernieuwingsdrang op het beginselprogramma tot te vieren', maar het zou goed zijn als de VVD met een 'fris geschreven modern stuk uit de bus was gekomen waarmee de VVD gunstig afsteekt bij andere partijen'.

Noch naar inhoud noch naar vorm is er enige frishoid in het 'studeerkamerstuk' genoemde ontwerp te vinden.

Er blijkt geen 'visie(...)' op de grote vraagstukken van deze tijd, van onze welvaartsstaat, die door een bijna revolutionaire ontwikkeling op allerlei terreinen steeds minder leefbaar wordt'. Een voorbeeld van de 'soezerige sfeer van een voorbije periode (...)' en bombast' is artikel 3, waarin men terug-grijpt tot en met Willem van Oranje in de Nederlandse liberale geschiedenis. Het is niet waarschijnlijk, gezien de vele kritiek uit de afdelingen op dit artikel, dat het in deze vorm gehandhaafd zal worden.

Uit het ontwerp komen weinig van de liberale beginselen naar voren. Zoals blijkt uit artikel 6 over de konstitutionele parlementaire monarchie, werd de opvatting van Oud, dat 'men van de monarchie geen dogma moet maken' niet overgenomen.

Er ontbreekt bij het artikel over radio- en tvbeleid iets over andere publiciteitsmedia, over cultuur in het algemeen, wat 'in het licht van recente emoties over het omroepbeleid (...) wel, maar uit een oogpunt van beginselen niet te begrijpen (valt)'. Ook in de economische artikelen zijn de liberale beginselen niet altijd terug te vinden, zoals in de opmerking dat 'de zelfstandige intellectuele beroepsbeoefenaars, de middenstand en de boerenstand (...) voor onze volkskracht van de grootste waarde zijn'. Dit is geen principiële maar 'tamelijk subjectieve constatering'.

Ten aanzien van de arbeiders streeft men naar 'zo volledig mogelijke werkgelegenheid, die veroorlooft te voorzien in het onderhoud van de werkende mens en zijn gezin en tevens de mogelijkheid laat tot sparen'. Dit is nogal 'mager' te noemen van de kant van een volkspartij. De stelling, dat de overheid alleen ingrijpt bij een overspannen conjunctuur, wekt de indruk, die vele anti-liberalen over de VVD verkondigen, dat 'de VVD alleen maar voor vrijheid is, als er een flinke werkloosheid heerst'.

Gezien de 200 amendementen uit de afdelingen is de kans groot, dat de 'VVD-partijangangers dit ondermaatse program' zullen verwerpen. De vernieuwers van 1964 moeten hun plannen wel voortzetten in het licht van de komende verkiezingen en opdat ze de conservatieven, die weinig moderngezind zijn, voor zich winnen.

21 januari 1966

#### Het Vaderland

"Programma" redactioneel commentaar

Het is te betwijfelen of men in één dag klaar zal komen met een behoorlijke behandeling van het hele ontwerp-beginselprogramma van de VVD, dat morgen in Dordrecht besproken wordt. Men adviseert het oude program te handhaven, totdat men met een werkelijk nieuw program zal beginnen, waartoe meteen opdracht gegeven dient te worden. De "liberale gedachte van het leven in vrijheid voorzover de medeverantwoordelijkheid van het individu voor zijn naasten en voor de zich steeds ontwikkelende gemeenschap en maatschappij het toelaat", is weinig veranderd. Maar de "maatschappij, de gemeenschap en het individu" zijn wel veranderd, nadat na de oorlog de politieke scheidslijnen dan wel niet verdwenen, maar zeker wel vervaagd zijn. Zo vraagt Het Parool de socialistische vakbonden zich te matigen in hun eisen. De "zogenaamde 'geavanceerde' socialisten en de zogenaamde 'conservatieve' werkgevers (komen) tot eenzelfde conclusie: een ieder is gelijk in zijn rechten en zijn plichten". Noch het oude, noch het nieuwe beginselprogramma is bevredigend, omdat ze "op deze wijze de mensen van nu geen duidelijk antwoord (geeft) (...) op de vragen van deze tijd en de toekomst". Het is te hopen, dat de VVD erin zal slagen "het liberale ideaal om te zetten in een taal die de mensen van nu kan bezielen door haar helderheid, bondigheid en eerlijkheid".

22 januari 1966

#### Haagsche Courant

Op 22 januari 1966 kwam in Dordrecht de Algemene Vergadering van de VVD bijeen om over het nieuwe beginselprogramma van de liberale partij te beslissen. In oktober 1965 werd het nieuwe beginselprogramma gepubliceerd. De afdelingen en Kamercentrales van de VVD dienden een groot aantal amendementen in. Op 8 januari 1966 kwam de Partijraad bijeen ter vaststelling van een advies. De heer H.J.L. Vonhoff, lid van het Dagelijks Bestuur van de VVD, schreef een beschouwing over het ontwerp-beginselprogramma onder het hoofd "Liberale beginselen".



## Nieuwsblad van het Noorden

Het opvallende aan het nieuwe programma van de VVD is dat het eigenlijk zo weinig nieuw is. Men vindt in het programma van 1965 de hand terug van de man die ook in 1948 de beginselen neerschreef: prof. mr. P.J. Oud. Voor een niet gering aantal leden van de VVD is dit uitblijven van veranderingen in het programma een teleurstelling. Een voorbereidingscommissie poogde in 1964 de grondslagen van het liberale vrijheidsbeginsel aan te geven en de begrenzing daarvan. Op het Eindhovense congres van de VVD (april 1964) werd de discussiegrondslag van de commissie onaanvaardbaar geacht; prof. Oud werd opgenomen in de commissie. De invloed van de laatste bepaalde het behoudende van het programma; de weinige vernieuwingen zijn door amendementen afgezwakt. Iets nieuws in het programma is de aandacht voor het humanisme; deze hangt wellicht samen met het afzwakken van het vrijzinnig-protestantse karakter dat op verschillende plaatsen in het oude beginselprogramma doorklonk. Nieuw is ook de vermelding van het begrip verdraagzaamheid als liberaal beginsel in de opsomming vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid. Het nieuwe programma heeft hetzelfde bezwaar als het oude: beginsel- en staatkundig programma lopen door elkaar. Dat de huurbepaling zo mogelijk op de vrije markt dient te geschieden, kan men bezwaarlijk een beginsel noemen - hoogstens een uitwerking van een beginsel. Na de vrij uitvoerige aandacht die het programma besteedt aan de beschrijving van de beginselen en de inrichting van de staat valt het op dat het eigenlijk vrij weinig zegt over de wereldomvattende vraagstukken als oorlog en vrede, de positie van de V.N. en de hulp aan ontwikkelingslanden. Zwijgzamer nog blijft de partij te zijn over kunst en cultuur. Veel jong-liberalen hebben nogal wat kritiek laten horen op het ontwerp. Zij noemden het negentiende eeuws en zonder perspectief. Het zou geen antwoorden geven op de eigentijdse problematiek en geen alternatief bieden voor de confessionele en de socialistische toekomstvisies. Is dat een redelijk verwijt? In tegenstelling tot de socialistische en confessionele politici hebben de liberalen zich nooit erg druk gemaakt over de op hun beginselen gebaseerde toekomstvisie. Het verwijt is derhalve niet nieuw. Deze houding hangt natuurlijk nauw samen met de beginselen zelf die wel een aantal minimumgaranties opleveren maar geen richtlijnen. De liberale partij die op basis van deze beginselen tot een vrij concreet toekomstbeeld wil komen valt uiteen in stukken, in het voorgeoorlogse liberalisme trouwens geen onbekend verschijnsel.

## De Volkskrant

Commentaar van De Volkskrant op het ontwerp van een nieuw beginselprogramma van de VVD, waarvan de vaststelling moet geschieden op een buitengewone algemene ledenvergadering van de VVD op 22 januari. In het ontwerp wordt vastgehouden aan het karakter van een klassep partij, d.w.z. van middengroepers en welgestelden. Binnen de VVD is veel kritiek op het ontwerp, m.n. uit de afdelingen. Kritiek van de conservatieve kant: Men keert zich tegen passages die vóór sparen zijn, of vóór vermogensaanwasdeling. Kritiek van de progressieve kant: In een artikel in het NRC betogen prof. Van Emde Boas en ir. Wagemaker, dat in het ontwerp nergens naar voren komt "dat de overheid een zeer positieve bijdrage heeft te leveren voor de leefbaarheid van het land". Aansluitend op deze gedachtengang hebben zij een aantal amendementen ingediend. Mr. F. Korthals Altes, lid van de programcommissie, heeft de critici op het ontwerp voorgehouden - in een ingezonden stuk in het Algemeen Handelsblad - dat bij het nieuwe beginselprogramma het enkel om een nieuwe benadering, en niet om een koersverandering gaat. Dit klinkt volgens De Volkskrant niet hoopgevend voor progressieve liberalen.

### Haagsche Courant

"Liberales beginselen", door H.J.L. Vonhoff

In november 1963 beschouwde het toen nieuw optredende Hoofdbestuur van de VVD de opstelling van een nieuw beginselprogramma als één van haar eerste taken. In 1964 was een nieuwe formulering van de liberale beginselen gereed. Volgens deze formulering steunde het liberalisme op een bepaalde historische, staatkundige ontwikkeling. De Algemene Vergadering in Eindhoven verwierp deze gedachte en adviseerde de beginselprogramma-commissie als uitgangspunt de verschillende vrijheden te nemen, zoals in het beginselprogramma van 1948. De commissie kreeg opdracht na te gaan hoe deze vrijheden in liberale zin ontwikkeld moesten worden. De commissie volbracht de taak, waarna het Hoofdbestuur de resultaten als uitgangspunt voor verdere behandeling in de partij heeft aanvaard. Dhr. Vonhoff gaat na welke wijzigingen in vergelijking met het oude programma worden voorgesteld. Met betrekking tot de algemene beginselen: Aan de fundamenteën voor een samenleving, die zich naar liberaal inzicht ontwikkeld heeft, namelijk vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid, wordt tussen de laatste twee fundamenteën een vierde, dat der verdraagzaamheid, toegevoegd. In een artikel, gewijd aan de principiële afwijzing van totalitaire staatkundige constructies en monopolistische confessionele aanspraken op een geestelijke fundering wordt plaats geboden aan het volgende vastgestelde feit: de geschiedenis van de Nederlandse samenleving en het liberale beginsel zijn van de oorsprong af nauw verweven geweest. Dit feit dient om het argument als zouden opportunistische motieven aan het ontstaan en de instandhouding van de VVD ten grondslag liggen, af te weren. Bovendien wordt in dit artikel de figuur Willem van Oranje als exponent van Erasmiaans denken vermeld om een aanspraak van de ARP in de inleiding van het in 1961 door haar vastgestelde programma te bestrijden. Voorts heeft men een omschrijving van de geestelijke, staatkundige en maatschappelijke vrijheid gegeven en wordt het wezen van een volkspartij gekenschetst. Bij dit laatste wordt het bestaan van maatschappelijke vrijheid afhankelijk gesteld van het samenwerken "op basis van de verwezenlijking van een sociale gerechtigheid voor alle bevolkingsgroepen". Omdat een beginselprogramma ook de richtlijnen, waarlangs de doorwerking van beginselen naar politieke praktijk plaatsvindt, moet weergeven, is er aandacht besteed aan staatkundige beginselen, buitenlands beleid, maatschappelijke beginselen, onderwijs en cultuur. Daarbij vallen op: De VVD gaat bij zijn wensen over de inrichting van het landsbestuur primair uit van de democratische, parlementair-constitutionele staatsinrichting. In de onderwijsparagraaf wordt het woord richtingen vervangen door groepen, in verband met het ontmoetingskarakter van de openbare school. Als basis van het economische beleid introduceert het nieuwe programma een actieve conjunctuurpolitiek. Dhr. Vonhoff acht het concept een bewijs van evolutie in het liberale denken.

### Het Binnenhof

Een moeilijke dag voor de VVD: De Algemene Vergadering moet in Dordrecht een beslissing nemen over het nieuwe beginselprogramma, dat het oude van 1948 dient te vervangen. Het Partijbestuur heeft daarbij al heel wat moeilijkheden ondervonden. Het aanvankelijke ontwerp werd door de meerderheid afgekeurd en ook de nieuwe versie kreeg een regen van amendementen te verduren. Begin deze maand werden deze amendementen gedeeltelijk doorgestuurd naar een zogenaamde redactie-commissie. Toch is er nog een flink aantal amendementen voor vandaag overgebleven. Een artikel dat kennelijk

noegal wat moeilijkheden heeft veroorzaakt, was dat over de PBO, en op dit punt is de Partijraad met het voorstel gekomen om het omstreden punt vrijwel geheel uit het beginselprogramma weg te laten. De controverse in de VVD tussen een meer en een minder vooruitstrevende stroming in de partij, speelt in deze kwestie op de achtergrond wel degelijk mee. Het zal dan ook interessant zijn om te zien hoe de verhoudingen worden als op het nieuwe beginselprogramma straks een nieuw politiek programma gestalte gaat krijgen. Want binnen de VVD spant het beslist niet minder dan binnen de andere partijen.

24 januari 1966

### Algemeen Dagblad

Opgewonden debatten hebben zaterdag op de VVD-vergadering in Dordrecht geleid tot een aanmerkelijke verjonging van het liberaal beginselprogramma. Dit gebeurde tegen het streven van ere-voorzitter prof. mr. P. J. Oud in.

1. De historische grondslag van Willem van Oranje en Erasmus is uit het conceptprogramma geschrapt.
2. Het koningschap is niet als liberaal beginsel aanvaard.
3. De klassieke leer van de staatsonthouding, het 'laissez-faire', is uitdrukkelijk verworpen.
4. Het eigenbelang is niet erkend als drijvende kracht.
5. De PBO is niet als liberaal beginsel aanvaard.

Ook werd er onder druk van de oppositie een artikel over het cultuurbeleid opgenomen. Geschrapt werd, dat de sociale maatregelen pas dienen te worden verwezenlijkt als ze economisch mogelijk zijn.

### De Telegraaf

Meest opvallende gebeurtenis op de zaterdag gehouden Algemene Vergadering van de VVD vormden de twee nederlagen van de ere-partijvoorzitter P. J. Oud. De felste debatten rond het nieuwe beginselprogramma van de VVD ontstonden over artikel 19, een voorzichtig pleidooi voor 'democratische' publiekrechtelijke bedrijfsorganen. Oud, Geertsema (Tweede-Kamerfractievoorzitter) en Van der Pols (partijvoorzitter) wensten het artikel te handhaven. Het meest gehoorde argument tegen de PBO was dat een groot deel van de kiezers zich hiertegen verzette, gezien de bijval die de Boerenpartij krijgt. Van der Pols vroeg of de tegenstanders dan "medezeggenschap om de bedrijven" wensten. Daarna legde hij, toen men aan deze hartekreet geen gehoor gaf, voor de duur van de behandeling van het PBO-artikel de voorzittershamer neer. De tweede nederlaag leed Oud, toen een artikel over een erasmiaanse geest, ontstaan uit christendom en humanisme, die de peiler zou zijn van de Nederlandse samenleving, werd geschrapt door de vergadering. We kunnen met een dergelijk artikel duidelijk maken, aldus Oud, dat de AR ten onrechte Willem de Eerste monopoliseert. De meerderheid achtte deze historische terugblik overbodig en verwarrend. De vergadering verwierp ook een artikel waarin de drijfveer van het eigenbelang een belangrijke factor werd genoemd voor maatschappelijke vooruitgang. De meerderheid meende dat dit verkeerd uitgelogd zou worden. Andere punten van kritiek waren: democratie diende wat meer op de voorgrond te staan en het koningschap directer geplaatst tegen de historische achtergrond van het Huis van Oranje; verder werd aangedrongen op een artikel over kunst "om eindelijk eens af te komen van het odium dat volgens liberalen kunst geen regeringszaak is" (R. Geraards). Een redactie-commissie onder voorzitterschap van Oud zal de tekst van het definitieve beginselprogramma opstellen.

### Leeuwarder Courant

De VVD heeft een buitengewone Algemene Vergadering gehouden in Dordrecht. Besproken is daar het ontwerp van een nieuw beginselprogramma. Er werden verschillende wijzigingen in het ontwerp gewenst geacht. Het program moet nu nog op details worden gezien door een redactie-commissie o.l.v. Oud. Uit artikel 3 werd geschrapt het gedeelte over "de Erasmiaanse geest" (waardoor de VVD de Nederlandse samenleving bovenal gedragen achtte) en ook Willem van Oranje (die door de VVD gezien werd als de grondlegger van onze vrijheid en als onvermoeibaar vertolker van de bovengenoemde geest) werd uit het ontwerp verwijderd. Na een discussie over artikel 12 dat uitsprak dat de overheid de instellingen die zich bezighouden met het geven van voorlichting over middelen tot bestrijding van niet-gewenste gezinsuitbreiding, werd besloten dit artikel nog eens te laten bekijken door de redactiecommissie. Verworpen werd o.a. ook het artikel waarin gezegd werd dat de drijfveer van het eigen belang te allen tijde een belangrijke factor is geweest voor maatschappelijke vooruitgang en dat dit ook zo zal blijven. De meerderheid van de vergadering vond dit te materialistisch uitgedrukt.

### N.R.C.

Op een buitengewone Algemene Ledenvergadering in Dordrecht heeft de VVD een nieuw beginselprogramma vastgesteld. In dit nieuwe programma wordt naast vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid ook verdraagzaamheid als een fundament genoemd, waarop een op christelijke grondslag berustende samenleving als de Nederlandse gebouwd behoort te zijn. Onze samenleving behoort gedragen te worden door de geest van het christendom en het humanisme, aldus het beginselprogramma. M.b.t. de Europese integratie wordt gesteld dat de VVD een communautaire structuur wenst. Daarnaast directe verkiezingen voor het Europese parlement en uitbreiding van de Europese gemeenschappen, op voorwaarde dat de Europese verdragen niet aangetast worden. De vergadering heeft het voorstel van het hoofdbestuur om een artikel over de publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie op te nemen, verworpen met het argument dat de PBO niet liberaal is en dat het onmogelijk gedemocratiseerd kan worden. Ook werd het artikel verworpen, waarin het eigenbelang als een belangrijke factor voor maatschappelijke verandering wordt aangeprezen. De meerderheid vond het een anachronisme en was bang dat het artikel de indruk zou wekken dat de liberalenmaterialisten zijn. De vergadering toonde zich dus niet erg volgzaam tegenover het Hoofdbestuur. Misschien moet dit toegeschreven worden aan de verjonging van het liberale afdelingskader. Vele voorstellen en amendementen konden wegens tijdgebrek niet meer behandeld worden. Er is een speciale redactiecommissie ingesteld onder voorzitterschap van prof. Oud, die zich met de overgebleven voorstellen zal bezighouden. Deze commissie zal haar voorstellen aan de Partijraad voorleggen en alleen bij ernstig meningsverschil in de Partijraad zal een nieuwe Algemene Vergadering bijeengeroepen worden.

### Trouw

Twee jaar nadat in Utrecht was gebleken dat er behoefte bestond aan vernieuwing van het beginselprogram van de VVD heeft een commissie onder leiding van prof. mr. P.J. Oud een ontwerp-beginselprogramma ingeleverd. Op de Algemene Vergadering in Dordrecht is men niet toegekomen aan de besprekingen van de staart van het beginselprogram met de sociaal-economische inzichten van de VVD. De vergadering besloot dit restant met inbegrip van de amendementen te delegeren naar een redactiecommissie onder leiding van prof. Oud. Wel werd de PBO-passage op advies van de Partijraad uit het program gestemd.

## Nieuwsblad van het Noorden

De meerderheid van de VVD vindt de PBO een onderwerp van praktische politiek en geen beginselkwestie. Dit bleek zaterdag op de Buitengewone Algemene Vergadering, die deze partij in Dordrecht had belegd ter behandeling van het nieuwe beginselprogramma. Ondanks verzet van liberale voormannen als P.J. Oud en J.W. Geertsema, werd echter de wijziging naar de PBO uit het beginselprogramma geschrapt.

Het beginselprogramma, samengesteld door een commissie onder leiding van partijvoorzitter ir. J. van der Pols, werd voor het overige zonder principiële wijzigingen aanvaard. Onder druk van de progressieve vleugel in de partij (voornamelijk jongeren), werden hier en daar wat betere formuleringen gekozen en overbodige zaken overboord gezet.

Het artikel over grondslag van de Nederlandse samenleving werd nogal ingrijpend gewijzigd, ondanks de verdediging door prof. Oud. De verwijzing in dat artikel naar de 'uit christendom en humanisme voortgekomen erasmiaanse geest' en naar Willem van Oranje ontlokte de vergadering felle kritiek.

## Het Parool

Op 22 januari heeft de VVD te Dordrecht een nieuw beginselprogramma aanvaard. In het ontwerp zijn diverse wijzigingen aangebracht:

- De passage over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie verdween, uit het oogpunt van verkiezingstaktiek;
- De passage waarin staat dat ieder streven tot hervorming, dat geen rekening houdt met de uiterst belangrijke faktor van de drijfveer van het eigenbelang, tot mislukking is gedoemd, verdween;
- De verwijzing in art. 3 naar een erasmiaanse geest, waarvan Willem van Oranje bij uitstek de vertolker was, verdween; de 'geest van het christendom en van het humanisme' bleef staan;

De laatste 6 artikelen bleven nog onbesproken. In de nogal rumoerige vergadering was Van Emde Boas één der voornaamste opposanten; Oud was één der voornaamste verdedigers van het commissievoorstel.

## De Tijd

De buitengewone ledenvergadering van de VVD, gewijd aan het ontwerpen van een nieuw beginselprogramma, heeft de PBO uit het programma geschrapt. Een meerderheid weigerde te aanvaarden dat de PBO zou steunen op een liberaal beginsel. Dit laatste werd verdedigd door ere-voorzitter prof. Oud en fractieleider mr. Geertsema. Oud wees naar de grote liberaal Thorbecke, die steeds een zelfstandige ontwikkeling van de krachten in de maatschappij heeft voorgestaan. Dit houdt ook in, dat het regelen van het bedrijfsleven beter aan dat bedrijfsleven kan worden overgelaten dan aan de centrale overheid. Volgens de oppositie was de PBO echter het produkt van een pauselijke encycliek, niet van een liberaal beginsel. Zij draagt immers een verplichtend karakter. Prof. Oud merkte op deze vergadering herhaaldelijk dat zijn invloed terugloopt. Het door hem ontworpen artikel, dat in het streven naar eigenbelang de drijfveer voor de toenemende welvaart werd erkend, is als te materialistisch uit het programma geschrapt. Ook een door hem ingediend voorstel een artikel op te nemen, waarin het vrijheidsbeginsel als een produkt van samengaan van christendom en Erasmiaans humanisme werd aangemerkt, werd verworpen; "Geen historische beschouwingen", was de reden. De vergadering was rommelig, de oppositie kreeg niet voldoende tegen spel. Het karakter van de VVD dreigt intellektualistisch, hoogdravend en zelfs hoogmoedig te worden.

### Het Vaderland

Men liet zaterdag in de zaal van Américain in Dordrecht wegens tijdgebrek veel amendementen op de laatste artikelen van het nieuwe beginselprogram over aan de redactiecommissie. Een motie, bedoeld om de geredigeerde artikelen alsnog door de algemene vergadering te laten goedkeuren, in plaats van de definitieve vaststelling van de artikelen over te laten aan de partijraad, werd verworpen. Men wist toen nog niet dat zoveel naar de redactiecommissie zou worden doorgeschoven. De discussie tijdens de vergadering kwam tegemoet aan de eerder gepubliceerde kritiek en bezwaren in de krant van vorige week. Zo werd een motie aangenomen over een "beter en leesbaar taalgebruik". Afdeling Rotterdam meende dat in artikel 3 de nadruk teveel op het verleden werd gelegd. Lid van het hoofdbestuur Vonhoff vond dat "ook een partij, die zich op de toekomst richt, zich wel mag afvragen, waar haar geestelijke wortels liggen". Drs. Van Boven stelde, dat "het er niet om gaat om Willem van Oranje postuum tot erelid van de VVD te maken, zoals wij ironisch hadden geschreven, maar om vast te stellen, dat de liberale gedachte aan de wieg van onze vrijwording heeft gestaan". Velen vonden artikel 3 nuttig als onderscheiding met het ARP-beginsel, volgens welk het "Huis van Oranje usurpeert". Afdeling Amsterdam wenste zich niet af te zetten tegen "usurpatie (...) van nationale figuren door de ARP en de CHU". Professor Oud verdedigde artikel 3, maar het werd met 253 tegen 137 stemmen verworpen en vervangen door een eenvoudiger formulering. Men voerde een "niet geheel bevredigende discussie (...) over de hechte verzekering van de staatkundige vrijheid in de constitutioneel-parlementaire monarchie onder het koningshuis Oranje, zoals die zich in onze geschiedenis heeft ontwikkeld". Een grote groep achtte het van belang, dat de parlementair-demokratische regeringsvorm "nadrukkelijk genoemd werd en dat vermeden werd "dat de monarchie op zichzelf een beginsel zou zijn". Vice-voorzitter ir. Van der Pols, die meende dat men zijn tijd verdeed met futuliteiten, oogstte protest. Het artikel werd tenslotte naar de redactiecommissie verwezen, onder de speciale aandacht van de Haagse afgevaardigde en lid van de commissie, de heer Modderman. Op voorstel van de Haagse afdeling en met instemming van het partijbestuur werd het amendement om de passage over de PBO te schrappen "omdat dit een zaak van praktische politiek en geen beginselkwestie is" aangenomen, ondanks het verweer van mer. Geertsma en professor Oud. Met 205 tegen 138 stemmen werd het artikel verworpen waarin men stelde, dat "met de drijfveer van het eigenbelang rekening moet worden gehouden, omdat dit altijd een belangrijke factor is geweest bij de maatschappelijke vooruitgang". De kwestie van het speciaal noemen van zelfstandige intellectuelen, middenstand en boerenstand werd overgelaten aan de redactiecommissie. Deze commissie zal tevens een "cultuur-artikel" ontwerpen samen met de culturele commissie van de VVD, waarmee de "kapstokfunctie" van de commissie wordt getypeerd. Hoofdbestuurslid Korthals Altes achtte de kritiek ten behoeve van katholieke VVD'ers aangaande de zinsnede over de beslissing over al of niet gewenste gezinsuitbreiding "een volkomen onderschatting van de denkbeelden, die in katholieke kring al gemeengoed zijn". Op voorstel van afdeling Rotterdam werd de passage over non-diskriminatie uitgebreid, zodat gesteld werd, dat "de VVD de vrije, geestelijke en maatschappelijke ontplooiing van alle mensen wenst te bevorderen, ongeacht hun geestelijke overtuiging, nationaliteit, ras, maatschappelijke afkomst of sexe". Oud verzette zich tegen opnemng van deze zin in art. 1, omdat 'de niet-confessionele aard van de partij voorrang moet hebben, boven de nondiscriminatie bepaling'.

## De Rotterdammer

Op de Algemene Ledenvergadering van de VVD, op 22 januari te Dordrecht gehouden, is besloten dat in de formulering van de geestelijke grondslag van de VVD geen beroep zal worden gedaan op de ersmiaanse geest in ons land, terwijl ook Willem van Oranje niet met deze geest in verband zal worden gebracht. Tevens zal geen principiële uitspraak over de PBO gedaan worden. Wat betreft de verwijzing naar Willem van Oranje, hier was vooral de afdeling Rotterdam tegen, terwijl de heer Vonhoff en professor Oud, die erop wees dat elke partij uit het verleden de krachten voor de toekomst put, het oorspronkelijke voorstel steunden. Met het aannemen van het amendement van de Rotterdamse groep kwam tevens een einde aan een geschilpunt dat in 1964 was ontstaan, toen in een ontwerp-beginselprogramma werd verwezen naar de Tien Geboden en de geest van het Nieuwe Testament. Toen verklaarde prof. Oud dat de VVD de schijn een confessionele partij te zijn moest vermijden. De kwestie van de PBO werd geen principekwestie geacht te zijn voor een liberaal. Het bestuur stelde voor de redactionele verzorging van het program over te laten aan de Partijraad. Dit voorstel werd aanvaard. Een poging echter om de redactie uit te breiden met een aantal leden werd getorpedeerd door het "onaanvaardbaar" van professor Oud. Ook de herformulering van het eerste artikel van het program, waarin de grondslag van de VVD uiteengezet wordt, werd, zij het maar krap, verworpen. Uit de discussie bleek duidelijk dat de VVD niet principieel voor de monarchie is, maar dat ze de staatkundige vrijheid hecht verzekerd acht onder het Huis van Oranje. Wanneer echter geen troonopvolger uit dit Huis aanwezig is, valt er te denken over een andere staatsvorm.

## Het Vaderland

Redactioneel commentaar 'Bruisend':

Bij het vaststellen van haar beginselprogramma in Dordrecht heeft de VVD er blijk van gegeven dat 'de liberale gedachte in Nederland nog springlevend is'. Meest kenmerkend was het enthousiasme waarmee men elkaar te lijf ging. De partij mag zich 'werkelijk liberaal' noemen, na het tonen van 'verdraagzaamheid en gevoel voor het democratisch spel (en omdat ze) zo gewetensvol probeert het juiste evenwicht tussen sociale rechtvaardigheid, culturele vooruitgang en economische welvaart te vinden'.

## Utrechts Nieuwsblad

De VVD beschouwt zich als liberaal. Dit is zaterdag uitdrukkelijk in het beginselprogramma opgenomen, tijdens een buitengewone Algemene Ledenvergadering te Dordrecht. Dit omdat er veel liberaal-denkeners toch geen VVD stemmen, omdat ze de VVD niet liberaal vinden. Deze opinie wordt, naar de mening van het Utrechts Nieuwsblad, niet weggenomen als de VVD zelf stelt dat de partij wel liberaal is. Het voorstel tot schrappen van de PBO uit het beginselprogramma is aangenomen. "Dat kan een eerste aanwijzing zijn dat het de partij ernst is met de uitspraak dat de VVD zich beschouwt als een liberale partij."

## Het Vrije Volk

De VVD is niet klaar gekomen met de behandeling van het nieuwe beginselprogramma in Dordrecht. Er werden 21 artikelen afgewerkt, 6 andere werden verwezen naar de Sociaal-Economische Commissie van de partij. Het ontwerp-beginselprogramma

werd opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Oud. Er werden 200 amendementen ingediend. Na discussie werd besloten alleen te spreken over de amendementen die werkelijk de inhoud van het ontwerp betroffen. De rest ging naar een redactie-commissie. Deze commissie zal verslag moeten uitbrengen op een Algemene Vergadering, die als enige instantie het recht heeft op formele goedkeuring. Daarna werd er gediscussieerd over de samenstelling van de redactiecommissie. Er gingen stemmen op voor uitbreiding van de commissie met drie mensen. Oud dreigde daarop met aftreden en kreeg zijn zin. Vervolgens werd er gediscussieerd over de vraag of de doelstelling in art.1 of in art.4 moest staan. Oud kreeg ook hierin zijn zin: het werd art. 4

### De Volkskrant

Er zijn wijzigingen aangebracht in het beginselprogramma van de VVD. Oud leed hierbij tweemaal een nederlaag. De vergadering van afdelingsvertegenwoordigers (op 22 januari) die het herschreven beginselprogramma moest goedkeuren, wilde i.t.t. Oud Erasmus niet als lichtend voorbeeld der liberalen zien. Tevens werd een alinea over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie verworpen. Deze alinea sprak erover dat pbo's slechts behoren te worden ingesteld als er zowel bij werkgevers als werknemers in ruime mate de geneigdheid bestaat hierin samen te werken. Geertsema vond dat de pbo in het agrarische bedrijfsleven nog geen achterhaalde zaak was. Oud vond dat de keus ging tussen zelf organiseren of organiseren onder dwang van de overheid. De vergadering wees met grote meerderheid van stemmen de alinea af, zich hierbij aansluitend bij de mening van de afdeling-Den Haag. Uitbreiding van het overleg tussen werkgevers en werknemers werd wel als beginsel gehandhaafd. De zin 'zij die in het bedrijfsleven werkzaam zijn behoren belang te hebben bij de uitkomsten der onderneming' moest verder door de redactie-commissie van het ontwerp bekeken worden.

De redactie-commissie - het merendeel van de vroegere beginselprogramma-commissie plus actieve leden - moet de wijzigingen in de ontwerp-tekst passen. Alleen het partijbestuur kan nog iets over de veranderingen zeggen.

Volgens de vergadering moet er een paragraaf komen over cultuur en één over ontwikkelingshulp. De behoefte aan een stelsel van collectieve sociale wetten moest wat scherper worden uitgedrukt. Het ontwerp sprak van gelijke kansen voor iedereen. Naar aanleiding hiervan werd een Amsterdams amendement ingediend dat overheidsbijdragen wilde instellen voor iedereen, die niet in zijn onderhoud kan voorzien. Ook bestond er behoefte in de vergadering om de VVD meer als volkspartij omschreven te zien. Maar alleen de omschrijving 'dat het voortbestaan en ontwikkeling van zelfstandige beroepsgroepen der middenstand en boeren van de grootste waarde moet worden geacht' kwam eruit, ondanks de vraag in de vergadering waarom er niets in het ontwerp staat over beampten of intellectuelen in een afhankelijk beroep.

Oud pareerde een aanval van Van Ende Boas 'dat het eerste artikel van het nieuwe beginselprogramma een mijlpaal is maar geen richtingaanwijzer'. Volgens Boas moeten vrijheid en individualisme meer benadrukt worden. Oud geloofde dat het juist nu belangrijk is het karakter van de VVD als niet-confessionele partij voorop te stellen. 'Kijk maar naar het program dat de KVP pas heeft uitgebracht', riep Oud. Bij de samenstelling van de redactiecommissie had Oud het weer voor het zeggen. Er werd een poging gedaan om meer vertegenwoordigers in de commissie te krijgen, maar Oud noemde de groep dan onhandelbaar en dreigde als voorzitter af te treden.



### Winschoter Courant

De Algemene Vergadering van de VVD, bijeen in Dordrecht, heeft zich bezig gehouden met het ontwerp voor een nieuw beginselprogramma. De afdeling Rotterdam stelde voor in art. 1 uit te spreken dat de VVD het verenigingspunt wilde zijn van allen, die 'het grondbeginsel van het liberalisme, namelijk de bevordering van de vrije, geestelijke en maatschappelijke ontplooiing van alle mensen ongeacht hun geestelijke overtuiging, nationaliteit, ras, maatschappelijke afkomst of sexe, wensen na te streven'. Men kreeg bijval van de heer Van Emde Boas uit Oegstgeest, die meende dat in art. 1 ook richtlijnen dienen te worden opgenomen en niet enkel het karakter als niet-confessionele partij dient te worden weergegeven, zoals Oud dat wilde. Het voorstel werd verworpen. Aangenomen werd een voorstel van de kamercentrales Amsterdam, Den Haag, Leiden, Rotterdam en Utrecht om de naam van Willem van Oranje, die nog steeds als geloofsheid wordt beschouwd in AR- en CH-kring, en de Erasmiaanse geest, zoals dit in art. 3 tot uiting komt, uit de betreffende artikel te schrappen. In art. 6, handelend over de regeringsvorm, had de heer Wageraar uit Leiden liever de democratische regeringsvorm primair gesteld en daarna pas de constitutionele monarchie; het zou door de redactiecommissie nog eens worden bekeken. De afdeling Den Haag was er tegen in het beginselprogramma een paragraaf te wijden aan de PBO; zij achtte het geen liberaal beginsel en als zodanig niet thuis horend in een beginselprogramma. Ondanks het pleidooi dat Oud en Geertsema ten gunste van deze paragraaf hielden, werd het voorstel van Den Haag om het te laten vallen, aangenomen.

### De Gelderlander

Zaterdag hield de VVD in Dordrecht een buitengewone Algemene Vergadering over een nieuw beginselprogramma, ter vervanging van het oude van 1948. Niet alle principiële punten zijn op de vergadering uitgepraat en de redactiecommissie heeft meer dan uitsluitend het redactionele deel van het werk voor haar rekening gekregen. Men sprak zich uit voor het schrappen van de PBO-paragraaf en de "passage over de 'Erasmiaanse geest', die mede (...) als grondslag voor de VVD werd (...) genoemd." De vergadering stond onder voorzitterschap van ir. Van der Pols, met assistentie van mr. Oud, lid van de commissie die het ontwerpbeginnelprogramma heeft opgesteld. De motie om niet alleen de Partijraad te laten beslissen over het eindontwerp dat nu door een commissie zal worden vastgesteld, werd verworpen. Uitbreiding van deze commissie werd, mede door eventueel aftreden door Oud in dat geval, afgewezen. De kwestie over mogelijke toevoegingen aan het artikel over "maatschappij en gezin" ter zake van overheidssteun aan bepaalde instanties met een voorlichtende taak op dit gebied, werd naar de redactiecommissie verwezen. In het midden werd gelaten, welke toevoegingen voor katholieke leden van de VVD aanvaardbaar zouden zijn. De VVD zal zich wat betreft het ether-beleid verzetten tegen monopolistische posities en wenst "regelingen op nationale basis (...) die rekening houden met enerzijds de behoefte aan geestelijke, culturele en wetenschappelijke uitzendingen en het verlangen naar amusement, anderzijds met de beginselen van geestelijke vrijheid en van gelijke rechten voor alle richtingen".

### Haarlems Dagblad

Ondanks verzet van prof. mr. P.J. Oud en mr. J.W. Geertsema werd door de Algemene Ledenvergadering van de VVD, die in Dordrecht werd gehouden, iedere verwijzing naar de PBO uit het beginselprogramma geschrapt, omdat men van mening was dat de PBO een onderwerp van praktische politiek was en geen beginselkwestie. Voor het overige werd het nieuwe beginselprogramma, samengesteld door een commissie onder voorzitterschap van partijvoorzitter ir. K. van der Pols zonder belangrijke wijzigingen aangenomen. Wel was er veel discussie, omdat er, vooral van de progressieve vleugel nogal wat voorstellen kwamen voor herformuleringen. In het eerste artikel **VAN**

het program waarin de partij zich het verenigingspunt noemt van allen die de overtuiging zijn toegedaan dat vrijheid verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid de fundamenteën van elke samenleving behoren te zijn, werd eraan toegevoegd dat de VVD zich een liberale partij noemt. Artikel 20, waarin gesteld was dat eigen belang de drijvende kracht voor welvaartsontwikkeling is, werd geschrapt omdat de vergadering dit te materialistisch voorgesteld vond; uit artikel 3, waarin gesteld was dat volgens de VVD de Nederlandse samenleving bovenal gedragen wordt door de geest van het humanisme en het christendom, werden, ondanks verzet van prof. Oud de verwijzingen naar Willem van Oranje en Erasmus geschrapt, omdat de vergadering geen behoefte had aan 'paratheologische' beschouwingen. Ook in andere artikelen werden kleine wijzigingen aangebracht en dit nam zoveel tijd in beslag dat men aan het eind van de vergadering de Partijraad machtigde de redactie definitief vast te stellen, waarbij deze ook een aparte culturele paragraaf diende op te nemen.

### Utrechts Nieuwsblad

De meerderheid in de VVD vindt de PBO geen beginselkwestie, zo bleek zaterdag op de buitengewone Algemene Ledenvergadering van de partij te Dordrecht. Het streven van Oud en Geertsema naar behoud van de PBO in het beginselprogramma haalde weinig uit. "Het beginselprogramma, samengesteld door een commissie, werd voor het overige zonder principiële wijzigingen aangevaard." Art. 20, "waarin de betekenis van het eigenbelang als drijvende kracht van de welvaartsontwikkeling" wordt gesteld, werd geschrapt. Uitdrukkelijk werd opgenomen dat de VVD zich als een liberale partij beschouwt. Ook de Erasmusiaanse geest als basis voor het humanisme werd geschrapt. Tevens zal er een apart cultureel artikel worden opgenomen. De commissie en de Partijraad werken het beginselprogramma uit.

### Algemeen Handelsblad

In een commentaar ('Jongstleden zaterdag in Dordrecht') zegt de krant dat de VVD wel van een nieuw beginselprogramma is bevallen, maar: 'moeder en kind maakten het na afloop matig'. Allereerst zal een redactiecommissie er nog heel wat aan moeten bijschaven. De sfeer van de vergadering was door technische en atmosferische onvolkomenheden verre van ideaal. Ook organisatorisch blunderde de partij. De congresleiding had, hoffelijk gezegd, zijn dag niet. Desondanks was het geen saai congres: de hartstochten en emoties kregen vrij spel. Prof. Oud maakte geen beste beurt, daar hij slecht tegenpraak bleek te kunnen verdragen. De vergadering had niet moeten zwichten voor zijn dreigement dat hij niet langer voorzitter van de redactiecommissie wilde zijn, als tot uitbreiding van deze commissie besloten zou worden. Jammer was ook, dat Van Emde Boas het met zijn pleidooi voor de 'vrije geestelijke en maatschappelijke ontplooiing van alle mensen' moest afleggen tegen Oud, die het non-confessionalisme van de VVD in art. 1 wilde hebben. Anderzijds was het positief dat de vergadering ondanks pleidooien van het kamerlid Berkhouwer het artikel verwierp, waarin als wortels van de huidige Nederlandse samenleving Willem van Oranje, de Erasmusiaanse geest en de losmaking uit het Bourgondische staatsverband worden genoemd. De handelwijze van het bestuur (speciaal van de heren Van der Pol en Oud) was bijzonder ondemocratisch toen zij bij hoog en bij laag volhield dat er geen verschil is tussen 'de constitutioneel-parlementaire democratie onder het nationaal Koningshuis van Oranje' (art. 6 van het ontwerp) en 'de parlementaire de-

mocratische regeringsvorm, waarbij (...) de constitutionele monarchie onder het nationaal Koningshuis van Oranje de meest aangewezen staatsvorm blijft" (voorstel afd. 's-Gravenhage). Het artikel over de Koninkrijksdelen zit vol gemeenplaatsen, maar kreeg helaas geen aandacht. De verdediging door het bestuur van het PBO-artikel was erg zwak en het verdween dan ook terecht uit het programma. Al met al geen onverdeeld succes: het nieuwe programma is er, maar het bevat zo weinig nieuws dat veel leden teleurgesteld zullen zijn. De volgende taak van de VVD zal zijn op basis hiervan een verkiezingsprogramma vast te stellen.

### Algemeen Handelsblad

In een negen uur durende vergadering heeft het buitengewone congres van de VVD een nieuw beginselprogramma in principe vastgesteld. Nadat een redactiecommissie het ontwerp nog eens bekeken heeft zal de Partijraad het programma definitief vaststellen. Enkele artikelen uit het ontwerp werden verworpen of gewijzigd. De verwijzingen naar de Erasmiaanse geest (waaruit volgens Oud de "algemene zachtmoedigheid" spreekt, "waaraan de wereld nog zo bitter behoefte heeft") en naar Willem van Oranje werden verwijderd en vervangen door een tekst, waarin onder meer staat dat "de Nederlandse samenleving (bovenal) gedragen wordt door de geest van het christendom en van het humanisme". Het ontwerp bevatte ook een PBO-paragraaf, waarin werd gesteld dat een PBO-organisatie in het leven moet worden geroepen als zowel werkgevers als werknemers hierin willen samenwerken. De vergadering vond dat hier geen liberaal beginsel in het geding was en ondanks verzet van prof. Oud en mr. Geertsema, die weglating van het artikel een verarming van het programma noemde, werd het betreffende artikel toen verworpen. Ook het artikel over "de drijfveer van het eigenbelang" leed schipbreuk. Wel keert het aangenomen programma zich tegen monopolistische posities bij de omroep. Een culturele paragraaf zal nog toegevoegd worden en de ontwikkelingshulp zal een aparte paragraaf krijgen. Ook over zaken als gezinsplanning en de sociaal-economische politiek zal de redactiecommissie o.l.v. prof. Oud zich nog moeten beraden. Een voorstel tot uitbreiding van deze commissie werd afgewezen, toen prof. Oud als voorzitter dreigde te zullen aftreden.

### Friesch Dagblad

Te Dordrecht heeft de VVD een buitengewone Algemene Vergadering gehouden om het ontwerp-beginselprogram van de VVD te bespreken. Zij nam de volgende besluiten: De VVD zal in de formulering van haar geestelijke grondslag geen beroep doen op de Erasmiaanse geest in ons land. De Nederlandse samenleving wordt gedragen door de geest van het christendom en het humanisme. Ook zal de grondlegger van onze vrijheid, Willem van Oranje, niet met de Erasmiaanse geest in verband worden gebracht. Daartoe werd een amendement-Rotterdam aangenomen, waarmee een einde kwam aan een in 1964 ontstaan geschilpunt. In april van het jaar werd een discussiegrondslag voor het ontwerp-beginselprogram besproken. Hierin werd verwezen naar de Tien Geboden en de geest van het Nieuwe Testament. Het ontwerp werd destijds teruggenomen nadat Oud hier scherpe kritiek op had uitgeoefend. De "grand old man" van de liberalen vond toen dat de VVD de schijn moest vermijden een confessionele partij te zijn. De VVD verzet zich tegen confessionele partijvorming, aldus Oud. De liberalen zullen geen uitspraak doen over de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). De Haagse liberalen betoogden, dat de PBO een onderwerp is, dat in de praktische politiek thuishoort. Het is voor de liberaal geen beginselkwestie.

Een uitspraak over de PBO moest hunsinziens in een verkiezingsprogramma plaats krijgen. De vergadering sprak zich uit voor een verdeling van het beginselprogramma in hoofdstukken. Tevens zal een hoofdstuk over de culturele politiek in het programma een plaats krijgen. Een voorstel van het bestuur de redactionele verzorging van het programma over te laten aan de Partijraad werd aangenomen. Een poging om de redactiecommissie met een aantal leden uit te breiden, liep op niets uit na het 'onaaanvaardbaar' van de commissie -voorzitter Oud. Een voorstel tot herformulering van het eerste artikel, waarin de grondslag van de VVD wordt uiteengezet, werd met een gering verschil verworpen. Duidelijk werd gesteld dat de VVD geen principiële voorkeur heeft voor de constitutionele monarchie. Zij acht de staatkundige vrijheid onder het Huis van Oranje echter hecht verzekerd. Wanneer in het huis van Oranje evenwel geen troonopvolger meer aanwezig is, blijft aanvaarding van een andere staatsvorm mogelijk.

### De Gelderlander

BP en VVD (commentaar)

De VVD bleek op de Buitengewone Vergadering in Dordrecht, waar een nieuw beginselprogramma zou worden vastgesteld, niet eensgezind over de wijze, waarop bepaalde programmapunten gedefinieerd moesten worden.

Koekoek van de Boerenpartij, 'een fervent tegenstander (...) van alles wat naar de PBO riekt' en destijds daardoor zeer succesvol bij de verkiezingen, kreeg ondanks de tegenstand van Oud en Geertsema steun van de VVD, door hun besluit niets in het beginselprogramma op te nemen over de PBO. Na de afwijzing van Ridder van Rappard als partner door Koekoek, kan nu de VVD 'zich in Lunteren gaan melden'. Volgens de NRC was het VVD-Hoofdbestuur 'niet meer representatief voor de opvattingen, welke leven bij de afgevaardigden van de grote steden in westelijk Nederland. Men verwierp dan ook het voorstel van het Hoofdbestuur de "geestesgesteldheid van het Nederlandse liberalisme" duidelijk te formuleren, met verwijzingen naar "Erasmus en Willem van Oranje en de losmaking van het Bourgondische staatsverband". Gezien de discussies onder meer rond het voorstel van de afdeling Den Haag tot wijziging van artikel 6, dat stelt, dat de VVD zich vastlegt op "de constitutioneel-parlementaire monarchie onder het nationaal koningshuis van Oranje" en het rumoer en protest als gevolg van de mening der jongeren, die de monarchie niet "essentieel voor een liberale staatsinrichting" vonden, lijkt het er op, dat na de KVP nu de VVD bezig is met vernieuwingen en aanpassingen. "Wie volgt de PvdA"?

### Het Parool

De vergadering van de V.V.D. in Dordrecht begon met een linkse aanval. Men poogde in art. 1 een passage tegen discriminatie op te nemen, wat mislukte.

De enige echte belangrijke oppositie ging tegen het PBO-artikel. Oud en Geertsema betoogden dat bedrijfs-lichamen met verordenende bevoegdheden aanvaard dienden te worden indien die in het bedrijfsleven welkom zijn. De vergadering zag hier "elektoraal geen brood in", zodat het beginselprogramma zich nu noch vóór, noch tegen de PBO zal uitspreken! In art. 20 werd tenslotte het "eigenbelang als drijfveer" geschrapt omdat dit te materialistisch zou klinken.

### De Tijd

Commentaar op nieuwe beginselprogramma VVD

De VVD had geen gelijk in zijn afwijzing van de PBO, tegen de adviezen van Oud in, als in strijd met de liberale beginselen. Bij alle partijen ligt de PBO op dit moment zwaar op de maag. Bij de VVD heeft dat 'een kleine politieke oprisping ten gevolge gehad'. Een beschaafd onderdrukt geluid, gepaard met een knipoog naar de stemmers op de Boerenpartij'.

### De Volkskrant

Commentaar van De Volkskrant op de vergadering van de afdelingsvertegenwoordigers van de VVD op 22 januari: de VVD blijft een klassep partij.

De kwestie volks- of klassep partij gaat ook weer leven bij de PvdA. Het Vrije Volk, het socialistische partijblad verweet de KVP dat zij in haar structuur-rapport zich niet duidelijk heeft uitgesproken, voor welke maatschappelijke groepen zij zich sterk wil maken. De socialisten staan volgens Het Vrije Volk voor de belangen van de arbeiders, loontrekkers en kleine zelfstandigen. De Volkskrant dacht dat de PvdA evenals de christelijke partijen allang een partij van kiezers uit alle maatschappelijke groepen wilde zijn. Als hierin ongemerkt verandering komt, moet de PvdA weer een plaats naast de VVD krijgen. T.a.v. de PBO hebben de conservatieven in de VVD het pleit gewonnen. Dit vooral uit angst voor de Boerenpartij. Koekoek is er wel niet in geslaagd Van Rappard van de PBO los te krijgen, de VVD in ieder geval wel. Ook waren enkele succesjes voor de vooruitstrevenden binnen de VVD. De passage over cultuurpolitiek komt er, en er komt iets over de ontwikkelingshulp. Amendementen over sociaal-economische kwesties kwamen niet aan bod, zodat de program-kommissie hiermee dus kan doen wat zij wil. Toch alles bijelkaar een mager resultaat.

### De Rotterdammer

Commentaar: Geen hoogtepunt

Op de vergadering zaterdag, waarin de VVD tot wijziging van haar beginsel-programma besloot, bleek een grote verdeeldheid onder de partijgangers. Hoewel aan de confessionele partijen altijd een grote geschakeerdheid onder de leden verweten wordt, mag de VVD er wat dat betreft ook zijn. Nu hoeft geschakeerdheid van de leden niet alleen negatief te zijn, maar zij wordt dit wel, als tegenstrijdige krachten zwakheid van de partij zelf tot gevolg hebben. Ook in de VVD komt tot uiting dat de generaties opschuiven, vooral Oud zal dat gevoeld hebben. Die opschuiving komt ook naar buiten in het beginsel-programma, waaruit Erasmus en Willem van Oranje verdwenen zijn. Toch moet men zich niet abrupt van het verleden losmaken. Overigens zijn de liberalen niet de enigen die gereserveerd staan tegenover het verleden, ook anderen staan dat.

### Leeuwarder Courant

In een hoofdartikel constateert hoofdredacteur Noordmans dat prof. Oud op de buitengewone algemene vergadering van de VVD twee nederlagen heeft moeten incasseren, nl.

a: Uit het artikel dat uitspreekt dat de VVD de Nederlandse samenleving bovenal gedragen ziet door "de uit het christendom en humanisme voortgekomen Erasmiaanse geest" en waarin Willem van Oranje een onvermoeibaar vertolker van deze geest genoemd werd, werden de Erasmiaanse geest en Willem van Oranje door de vergadering afgewezen.

b: De PBO-passage moest, als zijnde on-liberaal worden geschrapt.  
 Noordmans: Het nieuwe programma betekent een zekere vernieuwing en verjonging. Maar door de nieuwe laag sociale vernis schijnt telkens het oude goud van de werkgeverspartij heen.

### De Waarheid

De VVD pleegt zich als oppositie tegen de regering aan te bieden, maar van deze reclame-humbug bleef feitelijk niets over. Drie belangrijke punten van de VVD moeten even bekeken worden.

- Het is een partij die zegt op te komen voor de kleine bezitters, maar aan de grote problemen van de middenstand werden drie minuten van het negen uur durende congres gewijd.

- De VVD beweert een partij voor intellectuelen te zijn, maar culturele vraagstukken kregen nog minder aandacht dan die van de middenstand. De Telegraaf is het voorbeeld voor de VVD-intellectuelen.

- De VVD probeert zichzelf het etiket 'liberale beginsel-partij' op te plakken. Maar alle principiële verschillen gingen slechts over de vraag hoe de oerwetten van het kapitalisme het aantrekkelijkst verpakt konden worden.

Dordrecht heeft nogmaals onthuld dat de VVD een onvervalste ondernemerspartij is.

26 januari 1966

### Friesch Dagblad

Commentaar op het congres van de VVD:

Sinds vele jaren is het in alle partijen zo, dat op een landelijk congres de oppositie geen poot aan de grond krijgt. Het overwicht van partijbestuur is in de regel groot. Daarom valt het op dat het bestuur van de VVD het in Dordrecht zo moeilijk heeft gehad. Het was soms of een voorstel minder kans van slagen had, als het van het bestuur kwam. Dat hangt samen met de gedachte of de vertegenwoordigende figuren in de VVD nog wel representatief zijn voor de partij. Eenmaal behaalde Oud een overwinning na met zijn 'portefeuille' te hebben gezwaaid. Maar de oppositie liet duidelijk blijken, dat zij dit moeilijk kon slikken. Het was alle verslaggevers duidelijk, dat de grote steden de leiding hadden van de oppositie tegen het partijbestuur. Het platteland was volgzzaam.

In de winter van 1913-1914 verloor het partijbestuur van de SDAP het tegen de radicalen - uit de grote steden! Het merkwaardige was dat het radicalisme daarna geleidelijk verdween en het platteland met zijn vele groeiende afdelingen veel meer de beslissingen in handen bleek te nemen. Dat ging met niet zoveel woorden gepaard.

Het kon wel eens zo zijn, dat ná dit Dordsche Congres de grote steden sneller dan zij denken, zullen ondervinden, dat het platteland ook in de VVD een ingebouwde stabilisator is, meer om zijn nuchterheid dan om zijn vermeend conservatisme.

28 januari 1966

### Leeuwarder Courant

In de rubriek 'Uit andere bladen' wordt een hoofdartikel aangehaald uit het Friesch Dagblad. Het is het dagblad opgevallen dat de oppositie, die het partijbestuur van de VVD ondervond op het congres in Dordrecht, vooral afkomstig was uit de grote steden. Het Friesch Dagblad ziet het platteland als een ingebouwde stabilisator, 'meer om zijn nuchterheid dan door zijn vermeend conservatisme'.

29 januari 1966

Algemeen Dagblad

Mr. E.H.Toxopeus zal op 12 maart het politiek leiderschap van de liberalen van W.J.Geertsema overnemen. Toxopeus is van mening dat er ondanks de vernieuwing geen principiële verschillen zijn.

"Prof. Oud wil aangeven waar we vandaan komen, het Erasmiaanse.

De jongeren willen aangeven waar we naar toe gaan. Dat het eigenbelang als drijvende kracht is geschrapt, is juist, we moeten ook aan ons gezicht naar buiten denken. De PBO is ook geschrapt" "zelfs het kabinet wil er van af, moeten wij het dan blijven verdedigen?" Toxopeus vindt het betreden van nieuwe paden juist. De VVD is een progressieve partij. Dat wil niet zeggen dat we alles door de overheid willen laten doen. Integendeel we zouden allerlei taken willen afstoten. De VVD is klaar om gebruik te maken van nieuwe ontwikkelingen om daarmee de nationale zaak te dienen. O.a. atoomenergie.

29 januari 1966

Elsevier

De VVD heeft zichzelf doorgelicht en haar beginselen herzien op een vergadering in Dordrecht. Het eindresultaat is niet schitterend. Het blijft een bezwaar dat het beginsel- en het actieprogramma teveel door elkaar zijn gemengd. Dit komt duidelijk naar voren in het artikel dat zich richt tegen een monopolistische positie op het gebied van radio en televisie. En verder in het artikel dat spreekt over de huurpolitiek. Beide onderwerpen horen thuis in een verkiezingsmanifest. Het is opmerkelijk dat artikel 1 van het beginselprogramma volgens de formulering van Oud, - de VVD is een niet-confessionele partij - de meerderheid der stemmen kreeg. Een negatieve formulering, want het is belangrijker dat er een liberale partij is die "de bevordering van de vrije geestelijke en maatschappelijke ontplooiing van alle mensen" voorop stelt.

Omdat de VVD zich voorstelt als een volkspartij doet het vreemd aan dat ze de nadruk legt op zelfstandige intellectuelen, de middengroepen en de boeren. Dat wekt het imago op van een klassep partij. De VVD heeft nog steeds te vervullen de taak die door Stikker in 1948 werd omschreven: "De VVD zal moeten zijn een sterk progressief-gezinde partij, die allen omvat, voor wie geestelijke vrijheid primair is, sociale gerechtigheid plicht en die het economische leven niet willen zien verstarren in het keurslijf van socialistische dogmatiek, die uiteindelijk in staats-absolutisme moet eindigen."

Haagse Post

Voordat op 22 januari 1966 het VVD-congres in Dordrecht bijeenkwam, waren in de NRC en het Algemeen Handelsblad twee artikelen verschenen, volgens welke het nieuwe beginselprogramma geen essentiële verandering te zien gaf. Handelsblad-medewerker J.F. Glastra van Loon had zijn artikel de volgende aanhef gegeven: "De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie beschikt sedert enige weken over een ontwerp voor een nieuw beginselprogramma, namelijk het oude." Echter verzuimde de Algemeen Handelsblad-redactie de laatste zinsnede van de aanhef, "namelijk het oude", af te drukken.

Op 8 december 1965 zou Glastra van Loon opgemerkt hebben: "Niet de aanvaarding van dit ontwerp, maar veeleer de verwerping ervan en dus de (voorlopige) handhaving van het oude zal onder deze omstandigheden moeten worden beschouwd als blijk van vernieuwingsgezindheid en van openheid voor de snel veranderde verhoudingen in onze maatschappij."

De VVD-afdelingen kregen in oktober 1965 het nieuwe ontwerp toegestuurd. Van de vele amendementen op het ontwerp werd slechts een klein gedeelte door het partijbestuur overgenomen.

De chaotische vergadering in Dordrecht heeft het ontwerp niet verworpen. Toelichtingen m.b.t. een aantal artikelen:

Art. 1. Vroeger was in art. 1 sprake van "een op christelijke grondslag berustende samenleving." Het nieuwe artikel bevat daarentegen alleen nog de zinsnede "vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid."



Volgens ere-voorzitter Oud karakteriseerde het nieuwe artikel de VVD als niet-confessionele partij.

Art. 3. De vergadering stemde de passage, waarin een verband tussen de Erasmiaanse geest en Willem van Oranje werd gelegd, weg uit art. 3.

Voortaan steunt de VVD op christendom en humanisme.

Art. 6. De afdeling Den Haag wenste dat er minder nadruk gelegd werd op de rol van het koningshuis dan in de formulering van de commissie.

Dit probleem bleef onopgelost en werd verwezen naar de redactiecommissie. De nog niet behandelde artikelen (23 tot en met 26) werden ook overgelaten aan de redactiecommissie.

### Vrij Nederland

Zaterdag werd in Dordrecht gediscussieerd over het nieuwe beginselprogramma van de VVD. Geertsema, Toxopeus en Van Riel mengden zich weinig in de discussies. Ze lieten het werk vooral over aan prof. P.J. Oud, de auteur van zowel het oude (1948) als het nieuwe beginselprogramma.

Op 18 april 1964 was op de Algemene Jaarvergadering te Eindhoven het ter discussie gestelde concept-ontwerp van een nieuw beginselprogramma gekraakt door Oud, die vooral de herhaalde verwijzingen naar de Schrift niet typisch liberaal achtte. Daarop was hij ingeschakeld bij het ontwerpen van een nieuwe versie.

Volgens Van Amerongen was het enige dat in Dordrecht de moeite van het registreren waard was het doodzwijgen van de PBO (artikel 19 werd verworpen) en "de uitstoting van Erasmus" met 253 tegen 137 uit de partij. Dit laatste sloeg op artikel 3 waarin als basis voor de Nederlandse samenleving de uit het Christendom en het humanisme voortgekomen Erasmiaanse geest genoemd werd.

Tijdnood dwong de voorzitter veel discussiestof naar de redactiecommissie te verwijzen.

Het geringe resultaat van de vergadering was reeds lang door allerlei mensen voorspeld. De bijeenkomst werd toch gehouden, omdat de links-liberale vleugel al een tijd was beloofd, dat het "liberale kompas gecontroleerd, bijgesteld, als het ware opnieuw geijkt" zou worden. Meer is dan ook niet gebeurd en meer is, zoals mede-ontwerper F. Korthals verklaarde in antwoord op verwijten van J.F. Glastra van Loon, ook nooit de bedoeling geweest.

Volgens Van Amerongen had de VVD beter zijn tijd en geld kunnen investeren in de op handen zijnde verkiezingscampagnes.

Ook merkt hij op, dat de VVD eigenlijk al een op de praktijk gericht alternatief beginselprogramma heeft, waarin haarfijn wordt uitgelegd wat de kiezer van de VVD kan verwachten, namelijk het plan-Joekes.

### Nederlandse Gedachten

Oud heeft zich enige tijd geleden verzet tegen een verwijzing naar de Tien Geboden en het Evangelie van het Nieuwe Testament in het VVD-beginselprogram. De schrijver van het artikel (A) herinnert aan een dergelijk optreden van Oud in 1937 toen hij weigerde mee te werken aan een kabinet op protestants-christelijke grondslag, zoals Colijn het toen formeerde. Oud wil geen negatief Christelijke politiek voeren, maar hij en zijn partijgenoten kunnen de liberale gedachten en de vrijzinnige opvattingen niet combineren met het aanvaarden van de Bijbel als een gezaghebbend Boek, waarop men zich in de politiek mag beroepen.

Een nieuwe VVD-redaktiekommissie stelde voor om in het beginselprogramma een verwijzing op te nemen naar de nationale historie, namelijk naar Erasmus. Vooral door het kritisch commentaar van de jongeren werd deze passage geschrapt. Erasmus zou niet meer passen in de geest van deze tijd.

De schrijver van het artikel betreurt het uitblijven van een diepe discussie over Erasmus' betekenis voor het Nederlandse liberalisme. Hij meent dat misschien iets van de geesteshouding en levenswijze van Erasmus eigen kan zijn aan een groot deel van vrijzinnig Nederland, maar hij acht het daarom nog geen sterk politiek beginsel. Hij meent, dat de VVD terecht deze passage, mede gezien het overtuigd Bijbelse humanisme van Erasmus, buiten haar beginselprogramma heeft gelaten.

De VVD blijkt na Erasmus ook Willem van Oranje buiten het beginselprogramma te hebben gehouden, ondanks de positieve stellingname van Oud ten opzichte van deze laatste historische ruggesteun in het VVD-beginselprogramma.

De rubriekschrijver gelooft, dat dergelijke bespiegelingen heel goed buiten een beginselprogramma kunnen blijven.

De vergadering in Dordrecht van de VVD over het beginselprogramma kan worden samengevat als "veel geschreeuw en weinig wol." Het was een weinig "hartverheffende" aangelegenheid, waarbij Toxopeus zich op opvallende wijze op de achtergrond hield. Mogelijk moet hij in het voorjaar ineens naar voren komen als "Toxopeus ex machina."

BIJLAGE VII. LIJST VAN BOEKEN, DIE ZIJN VERWERKT IN HET PERSONENREGISTER  
NEDERLANDSE POLITIEK

- Abspoel, A.W.: "Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof" (Amsterdam, 1956)
- Algra, H.: "Mijn werk, mijn leven" (Assen, 1970)
- Amerongen, M. van en I. Cornelissen: "Tegen de revolutie: het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: het einde van een christelijke natie" (Amsterdam, 1972)
- Ammerlaan, R.: "Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel" (Leiden, 1973)
- Baruch, F.: "Links af/naar rechts; portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking" (Den Haag, 1967)
- Berg, J. van den: "De anatomie van Nederland" (Amsterdam, 1967)
- Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman: "Crisis in de Nederlandse politiek" (Alphen a/d Rijn, 1974)
- Bruins Slot, J.A.H.J.S.: ".... en ik was gelukkig" (Baarn, 1972)
- Drees, W.: "Zestig jaar levenservaring" (Amsterdam, 1962)
- Drees, W.: "Neerslag van een werkzaam leven" (Assen, 1972)
- Duynstee, F.J.F.M.: "De kabinetsformaties 1946-1965" (Deventer, 1966)
- Faas, H.: "God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen" (Utrecht/Antwerpen, 1967)
- Gortzak, W.: "Kluiven op een buitenbeen. Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme" (Amsterdam, 1967)
- Groot, P. de: "De dertiger jaren, 1930-1935. Herinneringen en overdenkingen" (Amsterdam, 1965)
- Groot, P. de: "De dertiger jaren, 1936-1939. Herinneringen en overdenkingen" (Amsterdam, 1967)
- Hoek, J.S.: "Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel" (Leiden, 1970)
- Hoekstra, D.J.: "Partijvernieuwing in politiek Nederland; samenvatting en commentaar" (Alphen a/d Rijn, 1968)

Hofland, H.J.A.: "Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten" (Amsterdam, 1972)

Houwaart, D.: "Storm rond partij en parlement. De politieke jaren 1970-1971-1972" (Apeldoorn, 1973)

Houwaart, D.: "Partijen op het eerste gezicht. De politiek in Nederland" (Amsterdam, 1971)

Houwaart, D.: "Welbedankt. Verslag en verantwoording van een keuze" (Utrecht, 1967)

Houwaart, D. en N. van Rossum: "Politiek jaarboek 1970. De Nederlandse politiek in het parlementaire jaar 1968-1969" (Amsterdam, 1970)

Houwaart, D.: "Spreiding van macht, kennis en Surinamers. Jaarboek van de Nederlandse politiek 1975" (Amsterdam, 1976)

Houwaart, D.: "Wiegelarijen rondom een crisis. Hoe politici de kiezers een loer draaiden" (Z.pl., z.j.)

Houwaart, D.: "Politiek jaarboek 1971. De Nederlandse politiek in het parlementaire jaar 1969-1970" (Amsterdam, z.j.)

Jansen van Galen, J.: "Politiek jaarboek 1969. De Nederlandse politiek in het parlementaire jaar 1967-1968" (Amsterdam, 1970)

Kadt, J. de: "Uit mijn communistentijd" (Amsterdam, 1965)

Keesings Historisch Archief, 1945 t/m 1975, 1943 en 1944

Koejemans, A.J.: "David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme" (Amsterdam, 1967)

Koejemans, A.J.: "Van ja tot amen" (Amsterdam, 1961)

Lijphart, A. "Pacificatie en verzuiling in de Nederlandse politiek" (Amsterdam, 1968)

"Open brief; Partijvernieuwing? door E.C.M. Jurgens, Th. Kuiper, N. van der Lek e.a." (Amsterdam, 1967)

Praag, J.P. van: "Henriette Roland Holst. Wezen en werk" (Amsterdam, 1946)

Puchinger, G.: "Hergroepering der partijen?" (Delft, 1968)

Tijn, J. van: "Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn" (Amsterdam, 1970)

Ruitenbeek, H.M.: "Het ontstaan van de Partij van de Arbeid" (Amsterdam, 1955)

Scheps, J.H.: "Het progressieve als waardeloze pronk" (Apeldoorn, 1971)

Stikker, D.U.: "Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis" (Rotterdam/Den Haag, 1966)

Tas, S.: "Wat mij betreft" (Baarn, 1970)

"Twaalf over drie. J.H. Scheps in gesprek met H. Algra, C.J. van Mastrigt, J.A. Nagtegaal e.a." (Apeldoorn, 1972)

Vondeling, A.: "Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën" (Amsterdam, 1968)

Vonhoff, H.J.L.: "Bewegend verleden, een biografische visie op mr. P.J. Oud" (Alphen a/d Rijn, 1969)

Wttewaal van Stoetwegen, C.W.I.: "De freule verteld" (Baarn, 1973)

BIJLAGE VIII. OVERZICHT VAN DE UITGETIKTE GELUIDSBANDEN

- Radiotoespraak Geert Ruygers over de Nederlandse Volksbeweging  
23 juni 1945
- Radiopraatje dr. H. Brugmans over de problemen van de dag, de politieke verhoudingen  
28 december 1945
- Radiorede Koos Vorrink over partijvernieuwing in Nederland, met name over de plannen voor de stichting van de Partij van de Arbeid  
30 januari 1946
- Radiorede prof. ir. W. Schermerhorn over de Partij van de Arbeid  
11 februari 1946
- Radiotoespraak Geert Ruygers over 'geestelijke horizonnen'  
17 april 1946
- Radiorede jhr. mr. M. van der Goes van Naters 'Voor een vrij volk' t.g.v.  
1 mei-feest  
23 april 1946
- Radiotoespraak dr. W. Drees over 'Het socialisme en de toekomst'  
8 januari 1947
- Toespraak dr. W. Drees op 1 mei-demonstratie van de afdeling Schiedam van de PvdA  
1 mei 1947
- Toespraak W.J. Andriessen ter gelegenheid van 50 jaar katholieke politieke organisatie  
17 mei 1947
- Redes van W. Schermerhorn en E. Vermeer te Leeuwarden over Indonesië en de dreiging van reactie en communisme  
21 februari 1948
- Interview met E. Vermeer over 'De socialistische partijen en het plan-Marshall'  
25 maart 1948
- Vergadering te Amsterdam tegen de zogenaamde 'welvaartscomités' van de communisten. Spreker: wethouder B. Franken. Commentaar: E. Vermeer  
5 april 1948
- Verkiezingsrede van minister-president L.J.M. Beel op het Vrijthof te Maastricht  
6 juli 1948
- Verkiezingsrede van C.P.M. Romme  
juli 1948

- Standpunt van de KVP over de tweede politionele actie. Radioredes  
C.P.M. Romme en W. J. Andriessen  
21 december 1948
- Souvereiniteitsoverdracht van Indonesië. Openbare vergadering van de  
federatie Amsterdam van de PvdA  
30 december 1949
- Minister-president W. Drees over pogingen van de communisten door middel  
van wilde stakingen een systematische regeling van lonen en arbeidsvoor-  
waarden te doorbreken (twee fragmenten)  
19 augustus 1950
- Kabinetscrisis naar aanleiding van de kwestie-Nieuw-Guinea. Overzicht  
van G. Hoek van de Kamerzitting betreffende het Nieuw-Guinea-beleid  
van de regering  
24 januari 1951
- Commentaren, onder andere van het PvdA-Kamerlid Posthumus, op de kabinets-  
crisis naar aanleiding van het Nieuw-Guinea-beleid  
25 januari 1951
- Verkiezingstoespraak van C.P.M. Romme  
6 april 1952
- Verkiezingstoespraak van Ch.J.I.M. Welter, voorzitter en Tweede Kamerlid  
van de KNP  
21 juni 1952
- Radio-uitzending van de ARP in het kader van de zendtijd voor politieke  
partijen  
januari/februari 1959
- Televisie-uitzending verzorgd door de Arjos  
27 november 1968
- 'Bezinningsconferentie' van de ARP over het rapport van de commissie  
'Evangelie en Politiek'  
30 mei 1970
- Besloten partijconvent van de ARP over het conflict tussen de ARP-  
Kamerfractie en ARP-ministers, dat oorzaak was van de kabinetscrisis in  
december 1960  
18 maart 1961
- Praatje van B.W. Biesheuvel in een televisie-uitzending van de ARP  
19 oktober 1966
- Huldiging en installatie tot ere-lid van Gerbrandy en Rutgers op een  
partijconvent van de ARP  
31 oktober 1959

- Deputatenvergadering van de ARP over het Program van Actie en de kandidaten voor de verkiezingen  
24 januari 1959
- Televisie-debat tussen oud-minister Suurhoff (PvdA) en staatssecretaris Roolvink (ARP)  
1962?
- Interview met minister Van Aartsen (ARP) in het kader van de aan de politieke partijen beschikbaar gestelde zendtijd  
23 september 1963
- Uitzending van de ARP in het kader van de aan de politieke partijen beschikbaar gestelde zendtijd (mr. dr. A. Veerman en mr. B.W. Biesheuvel)  
ca. 29 mei 1971
- Televisie-debat tussen B.W. Biesheuvel en H.A.F.M.O. van Mierlo in het programma 'Vanavond in Nieuwspoort'  
17 maart 1970
- Uitzending van de ARP in het kader van de aan politieke partijen beschikbaar gestelde zendtijd (mr. B.W. Biesheuvel)  
na 28 april 1971
- Gesprek met B.W. Biesheuvel in 'Brandpunt'  
11 mei 1971
- Uitzending van de ARP in het kader van de aan politieke partijen beschikbaar gestelde zendtijd (mr. W. Aantjes)  
na 28 april 1971
- Verkiezingen Provinciale Staten 1966. Commentaren op de winst van de Boerenpartij  
24 maart 1966
- Buitengewoon Congres van de PvdA. Reacties op de rede van J. Tans, door J. Nagel, E. Meester en H. Lammers  
11 november 1966
- Buitengewoon Congres PvdA  
11 november 1966



BIJLAGE IX. TWEE VOORBEELDEN VAN UITGETIKTE GELUIDSBANDEN

*A. Commentaren op de winst van de Boerenpartij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten op 24 maart 1966*

Verslaggever: De partij met de meeste winst, dus de Boerenpartij. Wij laten u nog even de treffendste uitspraken horen van de fractieleider in de Tweede Kamer van die partij, de heer Koekoek. Allereerst dan het antwoord van mijnheer Koekoek op de veelheid van argumenten die de overige partijen hebben aangedragen. Met name ontevreden kiezers lopen naar de Boerenpartij.

Koekoek, H., fractievoorzitter BP: Nu moet u dat woord ontevreden kiezers niet vaak, niet vaker noemen, want de kiezers van ons die zijn tevreden. De kiezers van andere partijen, vooral de vijf grote partijen, die zijn ontevreden. Wij hebben tevreden kiezers, want onze kiezers die komen allemaal terug. En d'r komt het dubbele aantal terug zoals ik voorspeld heb. Onze eigen hebben we allemaal terug gekregen.

Verslaggever: Tweede punt van kritiek tegen de heer Koekoek. De Boerenpartij doet in de Kamer nimmer iets constructiefs.

Koekoek, H., fractievoorzitter BP: Daar heb ik een heel goed antwoord op. Dat diegene die dat dan gezegd hebben u verkeerd hebben voorgelicht en tevens het hele Nederlandse volk. Want men krijgt toch niet de bekendheid in een land door je mond dicht te houden, dacht ik. En ik dacht dat die vijf grote partijen dat ook wel eens een keer moesten weten.

Verslaggever: En met deze uitspraken zou u kunnen denken dat de Boerenpartij nu bereid zou zijn om ook regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Maar in antwoord daarop zei de heer Koekoek.

Koekoek, H., fractievoorzitter BP: Nu niet, nu niet, niet in staat en ook niet bereid. Wij zijn oppositiepartij en wij gaan natuurlijk niet zoals zo'n partij zoals de Anti-Revolutionairen bijvoorbeeld met een zeteltje of dertien helemaal onder de KVP en de PvdA kruipen.

Verslaggever: Maar een oppositiemes bleek aan twee uiterste kanten te snijden. De winnende kant bleek ook aan de uiterste linkse zijde te zijn. Maar in die hoek gaf de heer Lankhorst als zijn mening te kennen over de winst van de Boerenpartij.

Lankhorst, H.J., fractievoorzitter PSP: Ik vind het wel een verontrustend verschijnsel. Ik dacht dat je niet alleen natuurlijk de kiezers het verwijt moet doen, je moet, ik denk dat de regeringspartijen zich toch ook moeten afvragen: "Wat is er geweest, vooral in het brengen van wat wij wilden pres-

teren, aan het publiek zichtbaar maken, wat is daarin fout geweest?" Ik dacht dat men zich daarover wel eens moest bezinnen.

Verslaggever: De overige partijen konden gisteravond maar gemakkelijk hun reacties kwijt ten aanzien van de winst van de Boerenpartij. Hier is eerst de heer Roolvink van de Anti-Revolutionaire Partij.

Roolvink, B., fractievoorzitter AR: Enerzijds spreekt hieruit een belangrijke ontevredenheid met, laat ik maar zeggen met alles. Een zich afzetten tegen onze samenleving, die voor een deel ook zijn oorzaak vindt in bepaalde achterstanden die in sommige streken op het platteland zijn; ik denk ook aan de moeilijke positie van middenstand en de agrarische zelfstandigen. Maar anderzijds zit hier ook het verschijnsel in, ik zou zeggen, het is zowel een verschijnsel van achterstand als van welvaart. Dat degenen, die het vandaag goed hebben, het ietwat minder serieus nemen met hun stem dan wanneer ze bepaalde concrete doelen voor zich zouden hebben. Want we hebben hier tenslotte te maken met het Poujade-verschijnsel, zoals dat in Frankrijk weer is verdwenen, je hoort er niet meer van. Zo zal dit verschijnsel heus wel weer verdwijnen, daar maak ik me geen ogenblik zorgen over.

Verslaggever: Een antwoord dat oud-minister Toxopeus, thans fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, kan onderschrijven. Uit deze uitslag blijkt zegt de heer Toxopeus:

Toxopeus, mr. E.H., fractievoorzitter VVD: Dat komt voor een belangrijk deel, dacht ik tenminste, hierdoor dat stemmers, die het met de regeringscoalitie niet eens zijn, zich hebben begeven, zo te zien op dit ogenblik, naar de Boerenpartij. Zo'n beetje in de stelling van: het is toch allemaal niks, we willen d'r van af, nou gaan we maar op die boeren stemmen.

Verslaggever: Tja en wat zei dan dr. Tilanus, de nieuwe voorzitter van de CHU.  
Tilanus, H.W. (CHU): Merkwaardig is dat de Boerenpartij dus zegt: "Wij staan voor de belangen van de landbouwer", maar in de laatste periode in de Kamer tijdens de begrotingsbehandelingen van, ook onder andere de begroting van het ministerie van landbouw, is er van de zijde van de Boerenpartij niet één motie, niet één amendement ingekomen om de zaak in hun richting te wijzigen en ik vraag me dus wel af wat al deze mensen, die daarop stemmen, nu eigenlijk daarvan verwachten.

Verslaggever: Nogmaals VVD, mevrouw Fortanier-de Wit.

Mevr. Fortanier-de Wit (VVD): De grote winst van de Boerenpartij, die zou ik willen verklaren in de eerste plaats doordat in het algemeen men hier in het land een te grote waardering heeft voor de leider van die partij. En waarom heeft men dat? Ik geloof omdat die, men vindt dat die de dingen zo eenvoudig kan zeggen. Dat is inderdaad een voordeel van de heer Koekoek. Maar daar komt

wel bij dat ie natuurlijk niet gehinderd wordt door kennis van zaken wanneer het gaat over problemen, die inderdaad in de Kamer behandeld moeten worden en goed moeten worden behandeld. Daar is het publiek niet bij en dan zien ze niet dat bijvoorbeeld bij de behandeling van de begroting van landbouw, naar ik mij heb laten vertellen, de heer Koekoek praktisch geen mond open doet, omdat ie dan te maken krijgt met mensen die natuurlijk hun stof inderdaad bijzonder goed kennen.

Verslaggever: Drs. Nederhorst. De verbazing van de PvdA scheen te stijgen met de minuut, ook al aan het begin van de verkiezingsuitslag gisteravond.

Nederhorst, drs. G.M., fractievoorzitter PvdA: Ik zal u niks nieuws vertellen wanneer ik zeg dat ik het een bijzondere verrassende uitslag vind, alhoewel ik wel een tendens in deze richting had verwacht. Maar dat met name de de Boerenpartij, dat die een dergelijke opschuiving zou maken, dat overtuigd wel mijn verwachtingen.

Verslaggever: Ach, die Boerenpartij, zei zijn ministeriële ambts- en graadgenoot, drs. den Uyl, minister van Economische Zaken.

Drs. J.M. den Uyl (PvdA): Geen serieuze oppositie en daardoor in politiek wel gevaarlijk, maar politiek niet ter zake.

Verslaggever: Misschien dat de winst van de Boerenpartij iets te maken heeft met de tiende maart. Christelijk-historische freule Wttewaal van Stoetwegen.

Jkvr. Mr. C. Wttewaal van Stoetwegen (CHU): De winst van de Boerenpartij heeft daar niks mee te maken. Mijnheer Koekoek had nog bijna tegengestemd op de tiende november, dat herinnert u zich nog wel. Dus dat heeft voor mij toch minder spectaculaire gevolgen dan de nuchtere dingen. Waarom men bijvoorbeeld op de heer Koekoek stemt dat is, omdat men denkt dat hij de man is die het durft te zeggen.

Verslaggever: En AR-minister Smallenbroek.

Smallenbroek (ARP): Negatief en neen zeggen tegen alles wat de vooruitgang wil dienen.

Verslaggever: De socialistische burgemeester Thomassen van Rotterdam vond dat:

Thomassen, W., burgemeester Rotterdam: Succes van de NSB voor de oorlog, die ook een keer 8% heeft gekregen. Dat de Boerenpartij dus is te vergelijken bij een Statenverkiezing en dat succes werd daarna door de volgende Kamerverkiezing gehalveerd. Dat zakte dus helemaal weg. In die tijd is tot stand gekomen Eenheid door Democratie. Dat was dus bezinning van de democratische partijen gezamenlijk. Dat hoort ook nu op het programma te staan, dat is mijn overtuiging. En ik dacht dus wel dat er kans bestond dat er zoiets als een, laat ik het maar tussen aanhalingstekens zeggen, een beweging als EDD zou moeten worden opgericht.

Verslaggever: Oud-fractievoorzitter van de KVP, Prof. Romme ziet twee overwinnaars:

Prof. C. Romme, (KVP): Dat is De Telegraaf en dat zijn de provo's. Voor een man van mijn leeftijd doet het denken eigenlijk aan de toestand van vóór de oorlog. Toen had je ook, en dat is het diepere wat in die zaken zit, toen had je ook anti-democratische krachten. Toen hadden we geen last van anarchisten, maar we hadden wel last van autoritair aangelegde mensen. Mensen, die altijd schreeuwden om de sterke man. En dat heeft toen geleid in een vormgeving van de NSB.

Verslaggever: Kamerlid Voogd, Boerenpartij, op dit punt in de verdediging:

Voogd, P, lid BP: En u heeft immers straks gesproken dat wij de oude NSB zouden wezen, ik dacht er aan ...

Verslaggever: Nou, zo scherp is het niet helemaal gesteld.

Voogd, P: Nou, nou ja goed, maar het wordt ons toch wel meer in de schoenen geschoven.

Verslaggever: De naam is genoemd.

Voogd: Die naam is genoemd en die wordt herhaaldelijk in het land genoemd.

Maar nu is het toch, zo als u ziet, 't is gewoon waar dat de heer Koekoek is drager van het oorlogsherinneringskruis. Ik ben zelf onderduiker geweest, ik heb zelfs nog een oorkonde van Koningin Juliana gehad met de handtekening d'r op voor mijn gedrag tijdens of en in de oorlog. Ik dacht dat men dan toch niet zo NSB-achtig gezind is, hè?

Verslaggever: Het is duidelijk: uit dit alles ontstaat ongerustheid ten aanzien van onze democratie bij alle grotere partijen. Hier is eerst de voorzitter van de grootste verliezende partij, de Partij van de Arbeid, dr. Tans: Wat moet je van deze situatie nu denken?

Tans, Dr. J. (PvdA): Dat de discussie die wij de afgelopen weken hebben trachten op gang te brengen, over de grondslagen van 't partijstelsel, dat dat door deze uitslagen al bevestigd wordt; dat we daarom veel ernstiger werk van moeten maken dan men bereid was tot nog toe te doen en ik hoop dat, wanneer we de emoties van vandaag achter de rug hebben, dat dan de bezinning in zoverre ons allen gaat aangrijpen, dat we eens rondom de tafel gaan zitten om samen te overwegen wat we nu kunnen gaan doen om die tendens van extremisme, die zich duidelijk in ons volk aan het aftekenen is en vooral het rechtse extremisme, waar ik dus in het bijzonder bezorgd om ben, hoe we dat gezamenlijk door vernieuwing van ons hele partijwezen misschien meer aangepast aan de verhoudingen van onze tijd, kunnen tegengaan, kunnen bezweren.

Verslaggever: Maar wat leeft er onder de jongeren, terwijl er sprake is van ongerustheid over de democratie. De socialistische Tweede-Kamerfractievoor-

zitter Nederhorst:

Nederhorst (PvdA): We weten helemaal niet hoe die jongere kiezers gestemd hebben en ik heb persoonlijk de indruk dat het feit, dat vele van de jongeren politiek volkomen onwetend, mag ik wel zeggen, ook onvoorbereid deze verkiezingen zijn ingegaan, de extremistische partijen ongetwijfeld ten goede is gekomen.

Verslaggever: Door de verlaging van de leeftijdsgrens zijn meer jongeren ingeschakeld bij deze verkiezingen. Verkiezingen waarover minister Den Uyl vindt:

Den Uyl (PvdA): Het zijn typisch de verkiezingen, zou je kunnen zeggen, in de eerste plaats van de emotionaliteit en in de tweede plaats van het niet-weten.

Verslaggever: De democratie is ziek, zegt burgemeester Thomassen.

Burgemeester Thomassen (PvdA): We hebben steeds tekort geschoten in het aanpakken van deze zaak. We hebben na de oorlog het aantal partijen in het parlement zien toenemen van vijf naar tien. Het zullen er nu meer worden, ook in de raden, ook in de staten. Een partij als de Boerenpartij kan onmogelijk een werkelijke constructieve bijdrage geven.

Verslaggever: Ook tante Truus, zoals de weliswaar liberale, maar niet meer zo VVD-aanhangerige mevrouw Wijsmuller in haar Amsterdam genoemd wordt, is ongerust.

Wijsmuller, mevrouw T. (VVD): Maar ik ben ongelofelijk bang dat met de volgende gemeenteraadsverkiezing men zeer goed desnoods nog lijsten moet veranderen of nog met nieuwe groeperingen moet komen om zodoende nog het liberalisme, waar ik over spreken kan, kan redden. Want anders gaat het er uit meneer, hier in Amsterdam. Het is natuurlijk helemaal niet uitgesloten dat men op 't ogenblik nog verandering brengt, nu de heer Gruijters weg is. Begrijpt u en daar wil ik natuurlijk heel behoorlijk op wachten.

Verslaggever: Minister Den Uyl wijt het verlies van de grote regeringspartijen aan maatschappelijke en politieke verwarring.

Den Uyl (PvdA): Het lijkt een tikkeltje, het is gelukkig nog niet van die omvang als wat we dus in Frankrijk vóór De Gaulle waarnamen, bepaald gevaarlijk, zeer teleurstellend, onmiskenbaar. Maar ik dacht dat het òn voor de KVP òn voor de protestantse partijen òn voor de PvdA alleen maar een signaal om waakzaam te zijn en te zien wat voor een enorme taak er hier in Nederland moet worden verricht.

Verslaggever: En ook minister Smallenbroek betreurt de overwinning van het extremisme van links en rechts.

Smallenbroek, J. (AR): Ik meen dus dat je niet kunt concluderen na deze verkiezingsuitslag dat het beleid van dit kabinet, wat gericht is op de toekomst en dat constructief wil zijn, dat dat is verloochend gewoon. En mijn conclusie

met elkaar altijd zorgen voor een eerlijke en duidelijke politiek.

Verslaggever: De gebeurtenissen rond de tiende maart hebben ongetwijfeld een rol gespeeld bij deze, zoals minister Vondeling ze noemde, enorme aardverschuiving.

Vondeling, Dr. A. (PvdA): Als je nou nagaat: wat is er in die maand gebeurd, welke zaken hebben de emoties heel erg hoog opgezweept, dan zijn het toch altijd wel de gebeurtenissen in Amsterdam geweest, dacht ik. Trouwens, de uitslag in Amsterdam zelf geeft daar ook een hele duidelijke aanwijzing voor. Want ik heb de indruk gekregen dat de tendens, die wij in het land zien, dat die wel haast het sterkste in Amsterdam naar voren is getreden.

Verslaggever: Bleef voor velen gisteravond nog de vraag of de socialistische radio en televisie dit resultaat mede in de hand hebben gewerkt. Denk dan nog even aan Zo is het toevallig ook nog eens een keer.

H. Wigbold, chef Vara-actualiteiten.: Als het invloed heeft gehad, dan betreurt ik dat uitermate. Ik moet zeggen: Ik vind dat jammer, maar de vrije meningsvorming in dit land is me dan een verkiezingsnederlaag waard.

Verslaggever: Laatste reactie nu van de fractievoorzitter van de PvdA, de heer Nederhorst, die de verkiezingen nog eens in zijn geheel overzag:

Nederhorst (PvdA): Ik heb altijd gezegd, hoe dan ook, wij vallen er altijd een buil aan.

Verslaggever: Het is duidelijk dat de verkiezingsuitslagen de verliezende partijen in de eerste plaats, maar ook de andere meer gelukkigen, tot nadenken zal zetten. Deze bloemlezing van uitspraken zullen het komende jaar voor de Tweede-Kamerverkiezingen nog wel eens tot gespreksstof dienen. Een eerste beschouwing bieden wij u om tien over een in ons radiojournaal wanneer u kunt luisteren naar dr. De Galan van de PvdA en de heer Vonhoff van de VVD.

*B. Verslag van het Buitengewoon Congres van de Partij van de Arbeid op 11 november 1966*

Verslaggever: Op het buitengewoon tweedaags congres van de Partij van de Arbeid in Rotterdam heeft na de openingstoespraak van voorzitter Tans, die wij vanochtend hebben uitgezonden, fractievoorzitter Nederhorst verantwoording en rekening afgelegd van het beleid van de Tweede-Kamerfractie.

Drs. Nederhorst, fractievoorzitter Tweede Kamer: Het kabinet-Cals is hoopvol begonnen. Eindelijk weer eens een kabinet met socialistische invloed. Eindelijk na jarenlange oppositie weer eens de gelegenheid iets waar te maken van wat wij voor ons land noodzakelijk achten. Het regeringsprogramma legde daar

getuigenis van af. Ik wil mij dan ook vierkant opstellen tegenover hen, die dit programma zien als een halfslachtig compromis, waarvoor men zich als socialist eigenlijk zou moeten schamen. En dan denk ik nog geeneens aan de gemeenschapvoorzieningen, de zorg voor het leefbaar maken en leefbaar houden van ons land, het meerdere wat er gedaan is ten aanzien van de woningbouw, de verkeersvoorzieningen en de aandacht die cultuur, sport en recreatie bij dit kabinet kregen. Het zijn belangrijke zaken, maar het is niet het voorname. En zelfs wanneer ik constateer dat dit kabinet meer dan welk vorig kabinet ook systematisch, ja ik mag wel zeggen planmatig, de grote zaken waar het om gaat aan de orde heeft gesteld, ik denk aan de middellange termijnplanning van minister Den Uyl, de nota ruimtelijke ordening, de zeehavennota, de gezondheidsnota, allemaal stukken van praktisch vooruitdenken, die ons als socialist toch wel sterk moeten aanspreken, dan is dit belangrijk, maar het is niet datgene waar ik in de eerste plaats aan denk. Wanneer ik mij keer tegen hen, die het regeringsprogramma maar slappe kost vinden, dan gaat het niet om deze dingen, hoe belangrijk ook, maar dan is het door een feit dat voor het eerst na de oorlog in Nederland wezenlijke maatschappelijke hervormingen in deze omvang aan de orde zijn gesteld. Want het zijn maatschappelijke hervormingen, wanneer de grondpolitiek krachtig wordt aangepakt, de speculatie wordt tegengegaan, de opbrengst van de bodemschatten ten bate van het algemeen belang gebracht wordt en het heilig huisje van de particuliere onderneming door hervormingsplannen open komt te liggen en de positie van de werknemer daarin versterkt wordt. Geen na-oorlogse regering, die een zo moedig programma aandurft. Geen kabinet, partijgenoten, wat met alle verschil in benadering toch een zo hechte groep was, die het programma zo punt voor punt bezig was af te werken en daarin ongetwijfeld ook zou zijn geslaagd indien de Kamer niet een spaak in het wiel had gestoken. En hier kom ik op een tegenwerping die ik in deze dagen zo dikwijls hoor. Zijn wij geen onnozele halsen, zijn wij er niet ingetuind en was er bij onze politieke tegenstanders niet een vooraf uitgezocht slim plan om zo snel mogelijk wat hen beviel via het kabinet binnen te halen, om het kabinet daarna te laten vallen. Hebben de ministers van andere partijen er niet aan meegewerkt dat expres de speculatiewinstbelasting en de wetsontwerpen over de grondbelasting werden vertraagd, teneinde tijdige afwikkeling onmogelijk te maken? Partijgenoten, ik heb de indruk dat dit niet het geval is. Grondpolitiek, speculatiewinstbelasting en concessieverlening voor olie en gas is nu eenmaal een weerbarstige materie, die veel studie vereist omdat er grote belangen mee gemoeid zijn, daarom ook veel en langdurig overleg. Het indienen van een belastingvoorstel gaat nu

eenmaal vlug. Zodoende lag het voor de hand dat pas aan het einde van de rit de wetsontwerpen, die juist voor ons belangrijk waren, aan de orde kwamen. En zij zijn klaar, zij liggen gereed. Als mijnheer Schmelzer het kabinet niet naar huis gestuurd had, waren zij ingediend en waren wij in de Kamer thans met de schriftelijke behandeling bezig. Wanneer er echter één les uit dit alles te trekken is, dan is het wel deze, dat twee jaar eigenlijk te kort is voor de uitvoering van een dergelijk fundamenteel en omvangrijk programma. De ministers hebben als paarden gewerkt, maar zij hebben de vruchten van hun arbeid niet mogen plukken, zij hebben het Beloofde Land niet mogen betreden. Ik blijf dus bij mijn conclusie dat het program van deze regering een goed programma was. We waren een heel eind op weg om het te verwerkelijken en wanneer alles goed gegaan was, hadden wij voor 23 mei, de officiële datum van de verkiezingen, de eindstreep gehaald met resultaten waarop wij trots hadden mogen zijn.

Verslaggever: Het heeft niet zo mogen zijn. Voor de moeilijkheden, waarmee het kabinet-Cals kreeg te maken, zag de heer Nederhorst onder meer als reden dat de kiezer kijkt naar wat gebeurt op korte termijn, met name op het gebied van ongelijkheid in de inkomens.

Drs. Nederhorst: De vraag naar het waarom van de inkomens- en vermogensverdeling is redelijk en begrijpelijk. Het is een vraagstuk, dat ons als socialistische partij tot in het hart beroert. De strijd tegen de ongelijkheid in inkomens, tegen de ongelijkheid tussen de rijke en de arme landen, tegen de ongelijkheid van kansen. Deze strijd is de inspiratiebron van het socialisme en de eerlijkheid gebiedt te erkennen dat wij op korte termijn hierin geen grote wijzigingen kunnen brengen. Het is een proces van geleidelijkheid, waarbij wij op enorme weerstanden stuiten. In deze kabinetsperiode is er aan deze ongelijkheid iets gedaan, maar het is naar mijn stellige overtuiging niet voldoende. De verandering in de inkomens- en vermogensverdeling zal ons bij voortduring blijven bezighouden, het zal onze inbreng moeten zijn bij elk toekomstig regeringsprogramma. Deze strijd wordt gevoerd op twee fronten. Het eerste front is het afweerfront, de afweer tegen een verslechtering in de situatie. Deze strijd is in de achter ons liggende periode bij voortduring gevoerd. Bij elke gelegenheid en op de meest onverwachte momenten. Zij werd gevoerd toen wij ons verleden jaar verzetten tegen de plannen van het KVP-Kamerlid Lucas om de dividenden, d.w.z. het arbeidsloos inkomen, minder zwaar te belasten dan het inkomen uit arbeid. Dit kwam tot uiting in ons verzet tegen het amendement van het KVP-Kamerlid Nelissen dat ruime mogelijkheden opende voor huurverhogingen voor woningen, gebouwd voor 1920, oudere woningen, waarin vooral de minder draagkrachtigen woonden. Dat gevaar



is bezworen. Hij demonstreerde zich in ons verzet binnen en buiten het kabinet om in 1967 over te gaan tot een verhoging van die indirecte belastingen, die in het bijzonder de brede massa zouden treffen. Voor deze punten heeft de Kamerfractie en hebben de ministers pal gestaan maar, ik zeg dit zonder enige bitterheid, het is ons niet in dank afgenomen. Deze stille strijd tegen conservatisme onttrekt zich aan de ogen van het publiek. Zij wordt veelal binnenskamers gevoerd, maar verdraaid nog aan toe, er is voor gevochten moeten worden. Maar dit alles is slechts negatief. Het tegengaan van dergelijke verslechtingen, verslechtingen in de inkomensverhoudingen en vermogensverhoudingen. Wat is er nu gedaan om de situatie te verbeteren? Veel, maar, ik herhaal het, niet genoeg. Als het aan ons gelegen had was er meer gedaan.

Verslaggever: Maar de kabinetscrisis verhinderde dat. Op de oorzaken, die tot deze crisis hebben geleid, ging de heer Nederhorst breedvoerig in.

Drs. Nederhorst: De fractie heeft zich op het standpunt gesteld dat de enige politiek, die tot vruchtbare samenwerking zou leiden, de politiek is om zich wederzijds strikt te houden aan wat is afgesproken. Dat had voor ons soms onaangename consequenties, zoals de huurverhoging en de omstandigheid dat er aan het defensieplafond niet te tornen viel. Het had ook grote voordelen ten aanzien van andere punten, die de andere regeringspartners maar moeilijk konden aanvaarden. In het algemeen hebben de andere regeringsfracties zich aan de afspraken gehouden en was er dus een basis van wederzijds vertrouwen, ondanks het feit dat het bij de KVP reeds van de aanvang af moeilijk lag. Reeds bij de eerste algemene politieke beschouwingen in 1965 bleek de heer Schmelzer er niet in geslaagd te zijn zijn rechtse achterban in toom te houden. Aan Schmelzer bleef de taak deze tegen elkaar opbotsende stromingen in evenwicht te houden. Was het verstandig, zo zou men kunnen vragen, om dit alles nu maar zijn gang te laten gaan en had de PvdA niet beter de eer aan zichzelf kunnen houden door tijdig de samenwerking te verbreken? Dat is niet het standpunt van de fractie geweest. Wij hebben ons steeds op het standpunt gesteld, en ik heb daar nog geen ogenblik spijt van, dat wij politiek duidelijk moesten zijn en een eerlijk beleid moesten voeren. Het beleid van een partij op wiens woord men kan vertrouwen. Een fractie die trouw blijft aan gemaakte afspraken. Mocht er een breuk komen, dan zal het moeten zijn omdat de anderen de gemaakte afspraken niet nakomen. Maar door onzerzijds trouw te blijven aan het kabinet, dwong men de anderen, zoals de KVP, tot kleur bekennen. En dit kleur bekennen heeft plaats gevonden in de Nacht van Schmelzer en het is heel duidelijk wie de brokken heeft gemaakt. Wat gepresenteerd is als een zakelijk verschil over de dekking van de uitgaven, is in feite de uiting

van een groeiend onbehagen in de fractie van de KVP, opgejut door rechtse stromingen, die nu eindelijk de kans schoon zagen de rest van de fractie voor hun paardje te spannen. Want wat was er voor een conservatieve KVP'er aan deze samenwerking nog te verdienen? De speculatiewinstbelasting soms, waar hij hartstikke tegen was? Het gas- en oliebeleid van Den Uyl, wat de telefoonlijn tussen de Kamerleden en de oliemaatschappijen roodgloeiend deed staan? De hervorming van de onderneming, ook al zo'n afschuwelijke zaak, waar de overheid zijn handen van af had te houden? Neen, conservatief Nederland had besloten: dit kabinet moest vallen. Het had zijn taak, het doorgaan van de belastingverlaging verricht, het kon gaan. In een tijd dat alles erop gericht moet zijn de rust te bewaren op het prijzenfront en de loonbeweging binnen bepaalde grenzen te houden, voert de KVP-fractie een beleid voor een nieuwe kostprijsverhogende belasting in 1967. Een prijsverhoging, die alleen maar kan leiden tot hogere looneisen, teneinde deze prijsverhoging te compenseren. Een prijsverhoging, die de toch al smalle marge voor de vakbeweging voor het stellen van haar looneisen nog verder zal verkleinen. In een tijd, dat een zorgvuldig economisch beleid geboden is om te voorkomen dat de op zichzelf gewenste ontspanning op de arbeidsmarkt doorslaat naar een niet te aanvaarden werkloosheid, dringt men aan op verlaging van alle overheidsuitgaven, terwijl wij sinds Colijn allen weten dat slechts versnelde en vervroegde overheidsopdrachten het euvel van een zich doorzettende werkloosheid in de kiem weten te smoren. Op een moment, dat eerder gedacht moet worden aan een doorzichtig expansief beleid in bepaalde regionen en in bepaalde sectoren, wil men tevens beperking, die, wanneer zij zal worden doorgevoerd, de toenemende werkloosheid tot een werkelijk probleem zal maken. Dat is de keuze waar deze kabinetsformatie het Nederlandse volk voor stelt. Wat Schmelzer en de zijnen willen is voer voor begrotingsfanatici van de dertiger jaren, maar bedreigt de positie van de werknemer.

Verslaggever: De heer Nederhorst drong nogmaals erop aan dat de partijen, die het kabinet-Cals lieten vallen, snel met een nieuw kabinet moeten komen om vervroegde verkiezingen uit te schrijven. Nu mede ook door deze crisis een herziening van het partijwezen volop in de belangstelling staat, is de PvdA bereid tot een gesprek.

Drs. Nederhorst: Zij heeft bij dit gesprek haar eigen inbreng. Vraagt u zich af: de gemeenschapsvoorzieningen, de grondpolitiek, de bodemschatten, de inkomens- en vermogensverdeling, het loon en de vermogensverdeling voor werknemers, hervorming van de onderneming, de ontwikkelingshulp en de strijd tegen het wereldvoedseltekort, de reorganisatie van de NAVO, de democratisering van de EEG,

het staken van de strijd in Vietnam. Dat zijn de vraagstukken, die voor de Partij van de Arbeid thans aan de orde zijn. De oplossing van deze vraagstukken vraagt een beoordeling, die wij socialistisch noemen. Ik ben er stellig van overtuigd, dat er in Nederland een meerderheid te vinden is, die over de oplossing van deze vraagstukken in dezelfde richting denkt. Waar het nu op aan komt is deze krachten te concentreren, niet in een slap compromis, maar ook in een duidelijk program. Dat is de taak van de naaste toekomst, de taak die uitgaat boven de huidige kabinetscrisis. Dat antwoord kunnen wij geven als regeringspartij en als oppositie. Het socialisme is voor ons geen geloof of levensovertuiging. Het is wel, in zijn streven naar rechtvaardigheid, in zijn strijd tegen het onrecht, in zijn vrijheidsverlangen, een bron van voortdurende inspiratie in de politieke strijd. Die inspiratie moet er op dit congres uitkomen en ons samenbundelen in de strijd die ons te wachten staat. De Kamerfractie is daartoe gereed, de partij is paraat. Aan ons allen de taak om met durf en waardigheid de verkiezingsstrijd tot een goed einde te brengen. Dank u wel (Applaus)

Verslaggever: Aldus de voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, de heer Nederhorst. En toen begon de, met grote spanning tegemoetgeziene, discussie. Voorzitter Tans had de spreektijd gerantsoeneerd: 3½ minuut per man of vrouw. Maar toen hij om kwart over vijf het congres tot morgen verdaagde, stonden nog zes sprekers op de lijst. Ruim vijftig hadden het woord gevoerd, een respectabel aantal dat met veel vuur en verve, op meestal intelligente wijze op- en aanmerkingen over het Socialistisch Bestek 1967 maakte. Het was wat men noemt een discussie op hoog niveau. Niemand, naar het leek, maakte van zijn hart een moordkuil. Luistert u maar naar Theo van Tijn uit Amsterdam.

Theo van Tijn: Voorzitter, Congres. Ik kan mij niet aan het gevoel onttrekken dat we bedonderd zijn. Het ging ons goed, de laatste tijd in de oppositie. Al regerende in het kabinet-Cals, zonder voorafgaande nieuwe verkiezingen gevormd, zijn wij mede verantwoordelijk geworden voor een serie van diepe beslissingen. Ook al zijn sommige genomen zonder dat onze mensen daar enthousiast voor waren, sommige duidelijk zelfs als concessie. Als iets waarmee we het eigenlijk niet eens waren. Aan de gewenste politieke duidelijkheid ten opzichte van de stellingname van onze partij deed dit veel afbreuk. Ik noem als kabinetsbeslissingen: het sluiten van het huwelijk juist in Amsterdam, het ten slotte aanvaarden van de huurverhoging, het verlagen van de directe belastingen mede onder door, onder dit kabinet door te voeren verhoging indirecte belastingen, het studiebeurzenbeleid van minister Diepenhorst, de verantwoordelijkheid mede voor een perspectiefloos Vietnambeleid. De politieke duidelijkheid, die zeer veel had gewonnen door de Vietnambrief van ons Partijbestuur van 2 mei, ging weer verloren door de houding van de Eerste Kamerfractie kort

daarna. Wat is de fout? Dat wij in de regering zijn gestapt zonder dat de partij voldoende kracht had om voldoende van het eigen niet alleen in te brengen, maar ook door te zetten. Onze kracht is tijdens de regeerperiode nog op dramatische wijze verminderd. Ik herinner aan de forse verkiezingsnederlagen. Nu gaat het er in de eerste plaats om de kracht van de partij opnieuw op te bouwen.

Verslaggever: Tevredenheid was er over het ontwerp-verkiezingsprogramma, zoals van de heer Leyendorf uit Haarlem.

Leyendorf (Haarlem): Wij vinden dit Bestek een symptoom van een betere communicatie tussen de hogere en de lagere gelederen in de partij en wij vinden dat hiermee een behoorlijke ruk, ja, naar links, misschien is dat geen goed woord bij sommige socialisten, maar toch een behoorlijke ruk naar de goede richting is gegeven. (Applaus)

Verslaggever: Toch had ook deze spreker wel kritiek op onderdelen van het ontwerp-programma, zoals over de kwestie-Duitsland.

Leyendorf: Ten eerste, dat de deling van het derde Duitse rijk een logisch en aanvaardbaar gevolg is van de Tweede Wereldoorlog. (Applaus). Ten tweede: wij vinden het daarom irreëel om lippendienst te bewijzen aan de Westduitse pogingen tot hereniging. (Applaus). En ten derde, het wordt tijd dat wij in Nederland, maar ook in West-Duitsland, de politieke realiteit van de DDR eerlijk inzien. En daarom (applaus), daarom wordt namens alle zes afdelingen van de federatie-Haarlem en namens de afdeling Bloemendaal een motie ingediend, dat de strekking heeft de facto en de jure erkenning van de DDR bij ons partijbestuur aan te bevelen.

Verslaggever: Een hele blijde spreker, ook al uit Haarlem, was Van der Water.

Van der Water: Voorzitter, congres. Ik heb mij nooit zo gelukkig gevoeld als nu om lid van de Partij van de Arbeid te zijn. En u vraagt u af: waarom?

U vraagt u af: waarom? Omdat wij partijgenoot Nederhorst duidelijk hebben horen zeggen dat wij duidelijk willen zijn in de toekomst. En wat betekent dat? Dat betekent dat we niet, zoals in de afgelopen anderhalf à twee jaar alleen duidelijk zijn in de ministerraad en dat betekent dat we niet alleen duidelijk willen zijn binnen de partijleiding, maar dat we duidelijk willen zijn voor het hele land en dat betekent dat dat verlies, wat wij in de afgelopen verkiezingen hebben moeten genieten, dat dat onherroepelijk teniet gedaan wordt, want wie heeft ons niet begrepen? De arbeidersklasse. De arbeidersklasse van Nederland heeft ons niet begrepen, omdat wij koste wat kost de leefbaarheid in Nederland als nummer één hebben gesteld en er vanuit gingen dat er in heel het land welvaart was en dat we van iedereen een beetje weg konden halen om die welvaart dus in leefbaarheid om te zetten. En nou

is het schitterend om zo'n ideaal na te streven. En ik geloof dat iedereen, die hier zit, vandaag het er mee eens zal zijn dat we dit moeten blijven doen, maar dan zullen we ons daarbij wel moeten realiseren, voorzitter, congres, dat die welvaart, waar wij vanuit zijn gegaan, nog maar voor een klein deel van het percentage van onze Nederlandse bevolking waar is.

Verslaggever: Ook over de nationale inkomensverdeling sprak Hans van den Doel uit Amsterdam.

Hans van den Doel: Graaf Vondeling, der Kereln God, is door de edelen van de KVP vermoord. (Applaus). Zijn dekkingsplan was niet solide, zo heette het, maar we weten allemaal dat er na de Tweede Wereldoorlog weinig begrotingen zijn geweest, die zo solide waren als de begroting van Vondeling. Als het gaat om de (applaus).. Vondeling heeft als agrariër uit Friesland ervaring met dekkingssituaties. (Applaus). Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze begroting een radikaal socialistisch pamflet is van de rode heiligen der laatste dagen. Niets is minder waar. De eerste eis, waaraan de begroting uit socialistisch oogpunt moet voldoen, dat is dat de lastenverdeling zodanig is dat de verschillen tussen de hoogste en de laagste inkomens kleiner worden. En aan deze eis heeft de begroting in belangrijke opzichten bijgedragen, maar niet voldoende. Een voorbeeld: de lasten, die hadden in de eerste plaats gefinancierd moeten worden uit de vermogensbelasting en de successierechten. Maar de begrote opbrengsten uit deze beide posten die daalt in 1967 met 30 miljoen ten opzichte van dit jaar. De tweede tranche van de belastingverlaging die is doorgegaan en juist deze tweede tranche die werkt denivellerend. Aan de voet is de verlaging 3%, maar aan de top is de verlaging 7%. Met die verlaging aan de voet zou ik akkoord gaan als die verlaging voor de top er niet bijgekomen was.

Verslaggever: Strijdlustige geluiden weerklonken er ook van de ouderen, zoals van de Hagenaar Boelen, die zichzelf aankondigde als marxist.

Boelen, C. (Den Haag): Vroeger zongen wij: Tot de strijd ons geschaard. Ik zou u ook willen oproepen, wederom tot strijd. Wij weten natuurlijk dat we te strijden hebben, in de eerste plaats tegen de confessionele partijen, akkoord; wij hebben te strijden tegen onsociale maatregelen, wederom akkoord, maar als marxist zou ik eraan toe willen voegen: wij hebben te strijden tegen de kapitalist. En die kapitalist vinden we in de eerste plaats terug bij de VVD. Mevrouw Fortanier-De Wit heeft verklaard - en zij kreeg daarna een ovationeel applaus, staande nog wel: wij zijn tegen de socialisten, want de socialisten willen wegen en de socialisten willen zwembaden, maar ze willen niet geven aan de mensen een auto waarmee hij naar deze zwembaden en naar deze wegen kan rijden. Ik noem dit discriminatie van het Nederlandse volk. Hier wordt geen rekening gehouden met wat

bijvoorbeeld de provo's hebben gezegd. Wij willen een binnenstad zonder auto's, wij willen verlost worden van de luchtverontreiniging. Vandaar dat ik u oproep: Denk aan het gevaar van liberale zijde. Ik denk aan de woorden van De Telegraaf. Ik heb geen scherpe kritiek daarover gelezen in socialistische bladen. De Telegraaf heeft gezegd dat het in de toekomst gaat tussen de socialisten en de liberalen. De liberalen, die zijn voor de vrijheid, voor de sterken. Laten wij dan de leuze aanheffen: "Wij zijn voor de vrijheid van de zwakken".

Verslaggever: André van der Louw van "Tien over Rood" was één van de velen, die pleitten voor meer duidelijkheid in de politiek.

A. van der Louw: In de visie van veel kiezers gooien die politici het met elkaar toch maar weer op een accoordje als het er op aan komt. Voor de verkiezingen toont men zich voorstander van een aantal zaken, daarna wordt het angstig stil om ons heen. En waarin dat wantrouwen uitmondt, is onder meer bij de laatste verkiezingen gebleken. Daar komt nog iets bij: het uit traditie stemmen op dezelfde politieke partij, wat er ook met die partij gebeurt, is stukken minder vanzelfsprekend geworden. De beweeglijkheid van ons kiezerskorps, de bereidheid om het de volgende keer met een andere politieke partij te proberen, is in belangrijke mate toegenomen. De partij, de Partij van de Arbeid, kan in die situatie wel rekenen op steun, maar niet op vanzelfsprekende steun. Ze zal zich duidelijk moeten opstellen. Het is van democratisch belang dat alle partijen dat doen. Van een enkele confessionele partij zal het wel wat moeilijkheden opleveren. Het optreden van Schmelzer, die erin is geslaagd een nacht op zijn naam te brengen, is daarvan een duidelijke demonstratie. Het prijzen van het kabinetsprogramma-Cals, terwijl men tegelijkertijd de groeve delft voor het financieel economisch beleid dat daarvoor de basis legt, staat gelijk met het leggen van een politiek rookgordijn, waarbij het effect van de rookbommetjes van de provo wat magertjes afsteekt. Nederhorst.. (applaus) Nederhorst durfde dat tegenover Brandpunt in een te lage, zogenaamde tactische opstelling geen farce te noemen. Ten onrechte. Intussen kan een partij als de onze een belangrijke bijdrage aan de politieke duidelijkheid leveren. Dit congres biedt daarvoor een prachtige mogelijkheid. Hier bespreken we straks en nu de grondslagen van ons verkiezingsprogramma, maar de vraag die de kiezers en de eigen leden van de partij stellen: "Is de Partij van de Arbeid bereid met haar woord in te staan voor de belangrijkste elementen van dat programma? Wil de partij aan de kiezer beloven dat zij slechts dan tot kabinetsdeelname besluit als een aantal essentiële eisen in die komende periode van vier jaar worden verwezenlijkt?". En dan gaat het niet alleen om de kiezer. Het is ook zaak dat de mensen in de partij zelf, die straks mee de

actie moeten voeren, weten waar ze aan toe zijn. Ook aan een geïnspireerde verkiezingsactie van de partij kan een voorrangsprogramma een belangrijke bijdrage leveren. Een brede socialistische volkspartij kan alleen ontstaan op basis van een concreet programma, waarmee socialisten niet willen marchanderen. Ik hoop dat het congres tot vaststelling van een dergelijk voorrangsprogramma zal komen. Want wanneer we in deze fase opnieuw ons hoofd moeten buigen voor het spel van de haalbaarheid, de voorzichtigheid, het diplomatieke manoevreren, dan vrees ik dat de partij over niet al te lange tijd in een nieuwe, veel ernstiger crisis zal komen te verkeren dan enige tijd geleden het geval was. Dit spel schept een klimaat, waarin vooral lauwheid en onverschilligheid gedijen. Juist nu heeft de partij de moed en het élan daar doorheen te breken met een voorrangsprogramma. Laten we die kansen niet ongebruikt laten liggen. (applaus)

Verslaggever: Han Lammers, ook van "Tien over Rood", wilde meteen al duidelijkheid in de politieke situatie van nu.

H. Lammers: Voordat ik de onderwerpen ter bespreking aanneem, die ik graag aan u zou willen voorleggen, zou ik uw aandacht willen vragen voor een bericht in Het Vrije Volk, volgens hetwelk Den Haag verwacht dat het kabinet-Cals terug zal keren op dringend verzoek. Het komt mij voor dat het nuttig kan zijn dat dit congres zich, dat een waardig congres is, zich over deze zaak zou kunnen, willen beraden en ..... (applaus) tot meningsvorming van diegenen, die straks bij het nadere beraad over deze zaak betrokken zullen raken. Ik zou u dan willen voorstellen, mijnheer de Voorzitter, het heeft niet met de orde te maken, of het mogelijk is dat het Partijbestuur morgenochtend bij het begin.. het congres kan meedelen welk standpunt zij ten aanzien van de actuele stand van zaken in verband met de formatie heeft, opdat het congres daarna eventueel het zijne daarvan zal kunnen zeggen. (applaus) Mijnheer de Voorzitter, dan stap ik nu over van de binnenlandse politiek naar de buitenlandse politiek en met name naar de paragraaf van het Socialistisch Bestek, waar wordt gezegd dat de Partij van de Arbeid streeft naar normalisering van de politieke betrekkingen, waarbij in de huidige verhoudingen in de eerste plaats moet worden gedacht aan het bevorderen van verdergaande ontspanning in de Oost-West-verhoudingen via de NAVO. Het komt mij voor, mijnheer de Voorzitter, dat wanneer men dergelijke zinsneden in zijn grondslagen voor het verkiezingsprogramma met betrekking tot Oost-Europa, de Duitse kwestie aan de orde stelt, dat men dan weliswaar A heeft gezegd, maar dat men dan ook beslist B dient te zeggen. En dat B, dat wordt dan gevormd door het opsommen van de middelen die men voor dergelijke ontspanningspolitiek heeft en heeft te gebruiken. En wanneer ik dan zie staan, dat men wil normaliseren van de politieke betrekkingen,

maar ik zie in een rijtje middelen ontbreken een erkenning van de DDR, dan lijkt het, mijnheer de Voorzitter, dat hier toch wel een bijzondere inconsequentie is begaan. Namelijk de erkenning van de DDR is een wezenlijk instrument zal blijken te zijn en is het niet van het voeren van een vredespolitiek in Europa. Wanneer men vredespolitiek in Europa wenst te voeren, dan zal men erop moeten aansturen dat men met de landen van Oost-Europa tot een gesprek over de veiligheid van Oost-Europa moet komen. Centraal in die veiligheidskwestie staat het Duitse vraagstuk. Het Duitse vraagstuk kan niet worden besproken op de conferentie met de landen van het Warchau-pakt, want daar gaat het in concreto om, zonder dat men de DDR heeft erkend. Wij hebben al verschillende keren gemerkt dat erkenning in deze zin misverstanden brengt. Laat het uitdrukkelijk gezegd zijn en laat het goed begrepen zijn dat degenen, die voorstelden om de DDR te erkennen, geenszins de bedoeling hebben om hun waardering uit te spreken voor het daar geldende regime. Het enige is, dat zij de politiek een instrument wensen te verschaffen waarmee wezenlijk zaken gedaan kan worden op de vrede, om, een stuk van de vredesverhoudingen in Europa.

Verslaggever: Eén van de tegenstanders van de erkenning van Oost-Duitsland was Hein Vos, de Voorzitter van de Eerste Kamerfractie.

Vos: Wanneer wij vechten als socialist, dan juichen wij die ontspanning toe. Maar wanneer ik aan de andere kant zie, dat ik die ontspanning niet zou kunnen gebruiken om ook de vrijheid achter het ijzeren gordijn te willen houden, dan laat mij die ontspanning koud. (applaus) Wij wensen dat ook de mensen in West-Berlijn, niet alleen, maar in Oost-Berlijn en in Duitsland zelf de beslissing zullen hebben over hun eigen regering. Dat is de taak, die socialist zich in de wereld hebben te stellen. En wij hebben daar niet voor weg te kruipen, omdat wij een tijdelijke ontspanning op dit ogenblik graag toejuichen. Dat doen we allemaal. Maar die tijdelijke ontspanning is voor ons tevens de mogelijkheid achter het ijzeren gordijn contacten te hebben. Niet om daar de heren in het zadel te houden, maar om daar de bevolking tot oproer te brengen, waardoor eindelijk de weg vrij gaat worden. En niet alleen wij en die opmerking wou ik ook over onze buitenlandse politiek maken. (applaus)

Verslaggever: In de discussie ontbrak natuurlijk niet de kwestie-Vietnam. Jan Blok diende er een motie over in.

J. Blok: Deze motie stelt voor onmiddellijke stopzetting van de Amerikaanse bombardementen op Noord-Vietnam, terugtrekking van de Amerikaanse troepen en die van hun satellieten uit Vietnam, erkenning van het Bevrijdingsfront als een zelfstandige onderhandelingspartner, zelfbeschikking voor het Vietnamese volk. En omdat er zo over duidelijkheid wordt gesproken, wil ik zeer duidelijk zijn. Uitvoering van deze motie betekent dat Zuid-Vietnam een communistische



staat wordt, maar nu de situatie in Azië zo is dat in alle armoedegebieden alleen in communistisch China het communisme een eind heeft weten te maken aan het armoedevraagstuk, geloof ik, mijn zegsman is professor Wertheim o.a., geloof ik dat wij deze consequentie als socialisten onder ogen kunnen zien. En als u mij te duidelijk vindt, dan wil ik u wel zeggen dat wanneer de Partij van de Arbeid zijn huidige politiek voortzet, de partij en u steun blijft geven aan de volkerenmoord in Vietnam. (applaus) Mijn tijd is bijna om. De partij heeft het moeilijk, de partij heeft net als de PSP geen dagblad dat socialistische principes principieel naar voren brengt. Dat is te betreuren. U zult zich misschien nu afvragen: waarom ben ik lid van de partij geworden? Goed, partijgenoten, dan zullen we dit zeggen: Ik behoor tot die jongere generatie, waarvan er in de laatste tijd velen tot de partij zijn toegetreden, die niet kunnen, die niet weten, zoals Tans het weet, dat er een oneindig groot verschil is tussen de jaren dertig en de huidige welvaartsstaat. Ik hoor wel tot de generatie die ziet dat het op het ogenblik zo is, bedrijfs-sluitingen bewijzen dat, dat de werknemers in principe nog steeds machteloos en rechteloos zijn.

Verslaggever: Tot zover het buitengewoon congres in Rotterdam. Morgen, luisteraars, wordt de discussie voortgezet. U hoort hiervan een samenvatting die tussen half één en één uur zal worden uitgezonden.

*BIJLAGE X. REDEVOERING VAN J. TERLOUW OP DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN D'66 TE UTRECHT OP 6 NOVEMBER 1976*

Dames en heren Democraten. Zo heb ik u vaak toegesproken, beste vrienden, voeg ik daar nu aan toe. Ik hoop dat ik dit tot een goed einde breng, deze spreekbeurt. Want misschien kunt u zich voorstellen dat het je emotioneel niet geheel voorbij gaat, als iets dergelijks je overkomt. Drie jaar geleden, in 1973, ook in november, ook in Utrecht, in het Jaarbeurs-congrescentrum, heb ik voor het eerst u mogen toespreken als fractie-voorzitter van D'66 in de Tweede Kamer. Ik was niet in die functie gekozen en ging met gemengde gevoelens naar dat congres toe. Voordat ik één woord had gesproken hebt u mijn schroom weggenomen. Sommigen, wellicht velen van u, zullen zich die bijeenkomst nog herinneren. U weet wat er daar gebeurd is. Dat heeft mij toen veel meer aangegrepen dan u misschien ooit hebt geweten. Ik heb vaak gehoord, na dat congres en ook na andere congressen die daar op zijn gevolgd: "Het congres juicht je toe en je staat er dan zo koeltjes bij". Dat is misschien ook wel zo. In wat voor opleiding je ook mag genieten - of dat nu een natuurkundige is of één in de politiek of een andere - in geen één opleiding word je, geloof ik, geleerd hoe je moet reageren als een congres zijn waardering tot uitdrukking brengt. Maar ik kan u verzekeren dat het mij niet zomaar voorbij is gegaan. En zoals ik in de Democraat heb geschreven, dat het de congressen zijn geweest, juist omdat het contact tussen partijtop, als ik het zo mag zeggen, en de basis zo sterk was weggefallen, de congressen zijn geweest, die me voortdurend moed en vertrouwen hebben gegeven om door te gaan met het werk waar we voor stonden. Het heeft me temeer zoveel goed gedaan dat u mij bent blijven steunen, ook toen ik dingen deed die niet naar uw zin waren. Bijvoorbeeld het congres van 1974, na de verkiezingsnederlagen van Provinciale Staten en Gemeenteraden. Toen heb ik in Amsterdam ervoor gepleit om te besluiten om te zijner tijd niet meer deel te nemen aan de verkiezingen, omdat ik het noodzakelijk vond voor de eer van de partij. Om aan te geven dat we ons verlies namen. En ik weet dat velen van u het daar niet mee eens waren en desalniettemin heb ik nooit het gevoel gekregen, dat ik het congres verloren had. Ik heb altijd geweten, en dat is misschien het meest eigenaardige, dat ik namens u kon spreken. Er zijn natuurlijk in de loop van de jaren, komen er strategische veranderingen, de tijden veranderen en je opvattingen veranderen en ook het doel van een partij als D'66 verandert natuurlijk mee. Dat hoort ook zo. En ik had de plicht om in de Kamer, bij de laatste Algemene Beschouwingen om een voorbeeld te noemen, te proberen te verwoorden wat ik dacht

dat u vindt. Want zo vat ik democratie op. Ook al was veel van het contact weggevallen, moet je dat dan doen en wat me altijd geweldig heeft gesteund, dat is dat ik de innerlijke zekerheid heb en steeds heb gehad en daar nooit een moment van aarzeling over heb gekend, dat ik namens u kon spreken. En dat komt omdat ik midden in de partij sta, omdat ik voel dat, toevallig door mijn karakter, door mijn politieke opvatting, ik tamelijk goed kan aanvoelen, wat u vindt, dat ik kan verwoorden wat u bezielt, dat u bezielt, wat ik verwoord. Dat klinkt, u kunt dat niet goed opvatten, ik bedoel daar niets hautains mee door dat te zeggen, het is een voorrecht dat ik dat gevoel heb en het heeft me buitengewoon gesteund. Nu heb ik van de zomer na een langdurig en ik dacht zorgvuldig afwegingsproces, na met veel mensen gesproken te hebben, voor mezelf het besluit genomen dat ik me niet kandidaat zou stellen als lijsttrekker, mocht de partij besluiten om door te gaan met de verkiezingen. Ik wil u best zeggen, ik wil u best de reden geven, waarom dat niet is waarom ik dat heb besloten. Ik heb dat niet besloten, omdat ik niet met u geloof, omdat ik met u wéét, dat de politieke boodschap, dat de doelstelling van D'66 onverminderd van kracht zijn, omdat het misschien wel onverminderd noodzakelijk is dat die boodschap uitgedragen wordt. Dat was absoluut niet de reden. Ik weet ook zeker dat niemand van u mij ooit heeft horen twijfelen, noch in het openbaar, noch in persoonlijke gesprekken, aan het belang van de politieke denkwijze van D'66. Al mocht ik dan af en toe aarzelen - en de kranten schrijven dat ook niet ten onrechte - het hoofdbestuur vindt dat ook, daaraan heb ik nooit getwijfeld en dat hebt u ook nooit in enige toespraak van mij kunnen beluisteren. Het zijn andere redenen, waar ik zo dadelijk op kom, als mijn spreek-tijd niet beperkt is. Wat is, wat is dan dat doel van D'66? Het is, het was in 1966 en het is nog vandaag de dag, het inhoud geven van het begrip democratie. Dat is de diepe bedoeling van D'66. Die diepe bedoeling is dat wij de horigheid wegnemen en er zijn nog bijzonder veel horigheden in de samenleving. Talloze mensen zijn nog soms niet herkend door de samenleving. Horig aan anderen, horig aan systemen, horig aan situaties. Als ik moest aangeven wat mij bezielt om uw politieke leider geweest te zijn door de jaren, dan is het om te proberen om ervaringen door te geven, om herkend te kunnen worden, om ze weg te nemen en waar ze niet herkend worden, om ze op te sporen en ze dan weg te nemen. Het hangt van de tijd af, van de situatie, van de omstandigheden, welke instrumenten je daarvoor gebruikt. En dat is voor de meesten, en dat zal ook wel zo blijven, staatsrechtelijke hervormingen. En dat kan zijn partij-politieke vernieuwing, dat kan zijn wetgeving, dat kan ook zijn door een bepaalde mentaliteit uit te dragen. En er zijn andere methodes.

Maar daar gaat het om: inhoud geven aan de democratie. Het lijkt enorm paradoxaal voor een politieke partij dat je macht wilt verzamelen en dat is wat u vandaag hier allemaal wilt. U wilt straks bij de verkiezingen weer macht verzamelen, maar met welk doel? Als goede democraten, om het zo spoedig mogelijk weer weg te geven. En daar ligt de paradox.

We merken natuurlijk allemaal in de praktijk dat het daar niet zo erg van komt. Macht, macht als bevrediging, zie je zoveel meer dan macht als noodzaak. Dat vind ik ook van die resolutie van de Partij van de Arbeid en de PPR. Theoretisch, theoretisch geeft die natuurlijk duidelijkheid. Maar toch riekt het naar liefde voor de macht, het riekt toch naar macht niet als middel, maar macht als doel. Er is hier vanmiddag over dat onderwerp gesproken. En ik wil er ook iets over zeggen. De Partij van de Arbeid en de PPR hebben een ontwerp-resolutie ingediend die nu een tikkeltje geamendeerd is, of in ieder geval is de mogelijkheid geopend dat hij te zijner tijd zal worden geamendeerd, omdat het een catastrofe zou zijn voor de Partij van de Arbeid, op die verschillende partijcongressen. Nou, ik vind dat die ontwerp-resolutie rammelt. Hij is veel te gesloten. Hij opent bijvoorbeeld wel de mogelijkheid dat andere progressieve partijen toetreden, met name is duidelijk dat dat zouden kunnen zijn de PSP of D'66. Maar ik denk dat de Partij van de Arbeid en de PPR heel goed begrijpen dat D'66 niet tot dat akkoord zal kunnen en willen toetreden. Dat is enerzijds om, wat Hans van Mierlo hier zojuist zei, dat er dit moment, waar nog niet eens besloten is of we deel zullen nemen aan de verkiezingen, wij te weinig macht hebben om concessies af te dwingen die nodig zouden zijn, niet alleen voor ons maar zelfs voor de anderen. Maar het is ook omdat wij de ervaring hebben met het oude regeer-akkoord, waaraan ten grondslag lag de wens en de bereidheid om te komen tot de vorming van een progressieve volkspartij. Een bijzonder wezenlijke eis die aan de basis van dat akkoord lag, terwijl op het eerste het beste congres van de Partij van de Arbeid, nadat D'66 het kabinet-Den Uyl in het zadel had geholpen, op dat congres. Ik wil daarbij zeggen, dat de partijleiding van de Partij van de Arbeid toen als een leeuw heeft gevochten om dat te voorkomen, maar tijdens dat congres de partij dat toch maar heeft weggevaagd, korte tijd later gevolgd door de PPR. En dat op zichzelf is voor iemand die niet stekeblind is voor de politieke werkelijkheid natuurlijk een reden om te zeggen: toetreden tot dit akkoord is voor D'66 in realiteit niet mogelijk. Nu ben ik natuurlijk gevoelig voor de argumenten die genoemd worden, onder andere door Hans van Mierlo over dit onderwerp zojuist, dat je moet oppassen dat je jezelf niet buiten spel zet. Ik kan alleen maar constateren dat als de Partij van de Arbeid en de PPR nu al vaststellen dat het blijkbaar, behalve voor partijen als D'66 voor wie de mogelijkheid er eenvoudig niet is, dat alleen maar ondanks een soort start met het CDA, dat het eenvoudig kortzichtig is om een dergelijk standpunt vast te

leggen in een resolutie, althans een ontwerp-resolutie, voordat D'66 heeft besloten of ze al of niet mee zal doen aan de verkiezingen. Want veronderstel dat D'66 meedoet, veronderstel dat velen van u gelijk krijgen, en dat er straks veel tegengas zal komen. Veronderstel dat D'66 wint en zij verliezen, dat de combinatie samen wint, er zijn talloze constructies denkbaar. Het niet incalculeren, zelfs niet de opening houden met D'66, is kortzichtig en onjuist en daarom denk ik dat wij op het ogenblik die motie, die ontwerp-resolutie zullen afwijzen. Dat neemt niet weg dat de politieke leiding van D'66, het hoofdbestuur, de fractie, zeer vakkundig moeten nagaan in de komende maanden wat de beste politiek-strategische opstelling is om te zorgen dat datgene, wat wij misschien meer dan iemand anders in Nederland willen, namelijk het voortzetten van het beleid van het kabinet-Den Uyl, in Nederland mogelijk wordt. En ik raad dan ook het hoofdbestuur aan, en ik raad u congres aan, om er mee akkoord te gaan dat u verlangt, zonder motie, eenvoudig als u niks zegt bent u het er mee eens, je moet dit soort dingen niet gaan vastleggen in moties, laat dat maar aan de Partij van de Arbeid over en aan de PPR.

Het is natuurlijk noodzakelijk dat wij heel zorgvuldig nagaan welke partij-politiek, strategische lijn er gevolgd wordt met dat ene doel: het belang van de gemeenschap en dat wordt verwoord in wat voor soort kabinet ook. En daarom moet er zorgvuldig, heel zorgvuldig gekeken worden. Er moet niet zo cru worden opgetreden als op het ogenblik door die andere partijen is gebeurd. Ik hoop dat u het er mee eens bent dat deze lijn door D'66 wordt gevolgd en dat, mocht u besluiten om te stemmen voor de belangrijke resolutie van het hoofdbestuur, dat dan op 5 februari, als er opnieuw een congres is, aan u voorstellen worden voorgelegd, waarop u daar uw uitspraak over kunt doen en het beleid kunt goedkeuren of afkeuren, wat u wilt. Ik zei dit allemaal, omdat ik aan het zeggen was dat ik nooit heb getwijfeld aan de politieke inhoud en aan het belang van de politieke denkwijze als die van D'66. Het is nu zo, geloof ik, dat een bewuste burger kan op dit ogenblik invloed uitoefenen in de Nederlandse politiek. Er zijn nog vele onbewuste burgers die nog niet aan die informatiestroom deelnemen, maar er is iets veranderd sinds 1966, en dat kan. Er blijft veel te doen, heel veel bestuurders hebben al weer een structuur gevonden om alle inspraak en beroep enzovoort in te kapselen, maar er zijn mogelijkheden die verder moeten worden uitgebuit. Er is iets anders, een ontwikkeling van de samenleving en dat is dit. Veel meer dan in 1966, juist in deze situatie, zucht de samenleving onder de vertechnocratisering. Steeds meer wordt de techniek de baas, steeds kleiner wordt de keuzevrijheid van de burgers, steeds meer ontstaan nieuwe elites, namelijk diegenen, die beschikken over de informatie, over de kennis van wetenschap en techniek. En steeds minder kan de individuele burger daar zijn greep op hebben. De

technocratie dreigt te verstikken, te vervreemden, te verkillen. In feite concentreert zich door de technocratie macht en daardoor is de technocratie, als zij doorgaat zoals zij nu gaat, in wezen een bedreiging van de democratie. En ik roep u in herinnering dat ik vind dat de taak van D'66 is het inhoud geven, het uitbouwen van de democratie.

Dames en heren realisten. Als mijn naam Van Agt was, dan zou ik nu een beschrijving geven van de strijd die mijn ziel heeft verwoest. Het blijkt dat de strijd in mijn binnenste heeft gewoed tussen enerzijds het geloof en de hoop van de romanticus, de romanschrijver als u wilt, en anderzijds het realisme en de analyse van de natuurkundige. En u weet uit de berichten uit de pers, dat de, deze zomer, de natuurkundige die strijd heeft gewonnen. Ik zeg u heel in het kort waarom dat is. Dat is omdat ik na zo'n emotioneellose taxatie, in het belang van de partij, ja, je kunt nooit natuurlijk helemaal objectief zijn, maar zoveel mogelijk objectief, meende te moeten komen tot de conclusie deze zomer, uit tussentijdseverkiezingen, uit opiniepeilingen en uit wat ik hoorde, dat je zeer realistisch mag rekenen op 1 à 3 zetels in de Tweede Kamer als je meedoet aan de verkiezingen. En na die taxatie heb ik tegen mezelf gezegd: we zouden géén splinterpartij worden. Dat was een belofte die ik indirect soms heb uitgesproken. En in de tweede plaats had ik daar eenvoudig geen zin in om met 1, 2 of 3 mensen in de Kamer te zitten. Waarom? Natuurlijk omdat ik daar geen geloof in heb. Maar vooral omdat ik niet kan verdragen dat D'66, waar ik ontzaglijk in geloofd heb en in de doelstelling nog altijd geloof, dat ik eenvoudig niet kan verdragen de partij te zien afgaan op deze manier. Ik kan niet verdragen dat een partij, die zoveel te vertellen heeft en zoveel heeft ingebracht, op een dergelijke armetierige manier ten onder moet gaan. Er zijn twee oorzaken voor die taxatie. Ik noem U slechts twee van de belangrijkste, twee gekoppelde oorzaken. En dat is in de eerste plaats de houding van de kiezer in de laatste drie jaar en in de tweede plaats de zwakte van de partij. Waarom zijn ze gekoppeld? Omdat als de kiezer op de één of andere manier zou laten weten dat ze in ons geloven, dan zou de partij zich gemakkelijk versterken. En als de partij zich zou versterken, dan zou de kiezer vanzelfsprekend wel weer in ons gaan geloven. U wilt, dames en heren, en dat is uit de politieke discussie van vanmiddag zonder meer duidelijk geworden, u wilt dat wij van D'66 doorgaan, meedoen aan de verkiezingen. De vraag is, die ik mij moet stellen, na uw massaal appèl, of ik denk dat de kiezer dat zal willen en daaraan gehoor zal geven en of de partij weer sterk gemaakt kan worden. Ik vraag me af, dames en heren, of u weet dat uw vraag aan mij een belofte inhoudt. Iets daarvan staat in de motie die u zojuist hebt gekregen. Weet u wel dat u zich zelf hiermee feitelijk verbindt om in de komende tijd, tot mei aanstaande, uw tijd, uw vrije tijd en uw geld, uw energie, uw denkkraft, uw initiatieven in dienst te

stellen van D'66? Weet u dat? Weet u, hebt u zich goed afgevraagd, of u inderdaad in plaats van in het bos te gaan wandelen om de prachtige herfstkleuren te zien, zult u moeten sjouwen met lijmpotten en met aanplakbiljetten? Weet u dat? Weet u wel, dat u door deze motie te ondersteunen en dit van mij te vragen, dat u daarmee aangeeft dat u zo'n enorme motivatie hebt voor het reilen en zeilen in de samenleving, dat u zo van binnen er van overtuigd bent, dat een partij als D'66 van u als individuen verlangt dat u zich inzet om aan die richting van die samenleving, aan die samenleving mede richting te geven, om te zorgen dat daar een goed bestuur komt, dat individueel enorm veel van u verlangd wordt? Hebt u zich dat nou wel afgevraagd toen u die motie ondersteunde en daarvoor stemde? Want zo ligt het. Weet u wel dat wij, dat u, als wij doorgaan met de verkiezingen, de pers en de media helemaal opnieuw zullen moeten veroveren? In 1966 hebben ze ons gesteund en gedragen naar de overwinning. Want het was iets nieuws en er was behoefte aan. Nu moet dat veroverd worden, dat moet veroverd worden door acties in de afdelingen en in de provincie, door initiatieven, door uw denkwerk en als u dat niet begrijpt dan hebt u ten onrechte voor de motie gestemd. Collega's, ik kan niet alleen of met een klein groepje mensen de verkiezingen winnen. Die verkiezingen kunnen alleen maar gewonnen worden door de leden van D'66, overal, in alle regio's, in alle afdelingen, door enorme inzet, groter dan van enige partij zal worden verlangd. Ik zeg het hard, maar zo is het.

Dames en heren, dames en heren idealisten. Er is altijd hoop, er is altijd hoop dat je de tekenen herkent. Een poosje geleden heeft Jan van Loon, onze nieuwe voorzitter, me attent gemaakt op een kleine geschiedenis van Emile Wiezel uit zijn boek 'The gate of the forest'. Ik heb dat op een spreekbeurt een keer voorgelezen, dat stukje. Ik heb dat nu niet voor me, maar ik wil u toch proberen in het kort te zeggen hoe die geschiedenis ging. Want misschien kunt u er toch hoop uit putten. De rabbi Israël Baäl Sanatoff, zo is de naam meen ik, zag dat zijn volk in nood was en ging naar een bepaalde plek in het bos om te mediteren. Hij maakte daar een vuur aan en hij sprak een speciaal gebed uit en het wonder voltrok zich en het volk was gered. Wanneer in later tijd zijn volk in nood was, dan ging een discipel, waarvan ik de naam ben vergeten, naar dezelfde plek in het bos en dan zei hij: "Meester van het heelal, ik weet niet hoe ik een vuur moet aanmaken" en dan zei hij het gebed en dan voltrok zich het wonder en was het volk gered. En het was veel later, dat Moshe of iets dergelijks weer zijn volk in nood zag, een rabbi van veel latere tijd, die ging naar het bos en zei: "Ik weet niet hoe ik het vuur moet aanmaken en ik ken het gebed niet, maar ik hoop dat het wonder zich zal voltrekken." En het voltrok zich en het volk was opnieuw gered. Het is weer een

andere rabbi, ik geloof dat hij Rushin heette, Jan van Loon, die nog weer in latere tijden zijn volk onder de grootste benarde omstandigheden moest trachten te redden en hij zette zich neer in zijn leunstoel, nam het hoofd in de handen en zei: "Ik kan geen vuur aanmaken, ik weet de plek in het bos niet, ik ken het gebed niet, ik kan alleen dat verhaal vertellen en dat moet genoeg zijn". En het was genoeg.

D'66 is in die situatie aangeland. Wij kunnen nog slechts een verhaal vertellen en u zegt tegen mij vandaag: dat moet genoeg zijn en dat zal genoeg zijn. Dames en heren, idealisten, u wilt meedoen aan de verkiezingen. U gelooft in D'66. U gelooft in onze politieke denkwijze en u hebt mij, in deze jaren die voorbij zijn gegaan, steeds uw vertrouwen geschonken. En nu verlangt u van mij dat ik voorop loop op het pad, dat naar uw overtuiging, zal leiden naar de overwinning. Ik moet u daarop antwoorden.

Als u, op het congres van 5 februari 1977, over 3 maanden, meeneemt naar het congres de handtekeningen onder de verklaring: "D'66 moet deelnemen aan de verkiezingen" de handtekeningen van 66.000 stemgerechtigde Nederlanders en als op dat congres aanwezig zal zijn een selectie van 1666 nieuwe D'66 leden, geworven na vandaag, en u wilt mij nog steeds, ondanks deze harde woorden, als uw lijsttrekker, zoals nu, dan zou ik dat aanvaarden. Ik zeg dit niet omdat ik zo'n prima donna ben, die zo gebeden moet worden met 66.000 nieuwe handtekeningen en 1666 nieuwe leden. Ik zeg u dat, omdat ik geloof dat we daar twee absoluut noodzakelijk dingen mee kunnen bereiken. Als u met dat kleine getal kans ziet om 66.000 stemgerechtigde Nederlanders te laten tekenen "D'66 moet meedoen aan de verkiezingen" en u kiest daar niet bij voorkeur alle P.v.d.A.- en C.D.A.-stemmers voor, in wiens belang het is dat wij meedoen aan de verkiezingen. Als u dat kunt presteren, dames en heren. Om dat te presteren is het nodig dat maandag aanstaande overal in het hele land D'66-ers bijeenkomen, afdelingen vormen, hun beste organisatorische talent mobiliseren en op touw zetten. Een actie om die te krijgen. Als u dit voor elkaar wilt krijgen, dan is het nodig dat u allemaal voor u zelf zich realiseert waarom D'66 dan door moet gaan. Dan zult u onder woorden moeten brengen, waarom dat dan zo allemachtig belangrijk is en dat is het. Dat zult u in alle scholen onder de leerlingen en de leraren, in de fabrieken, in de laboratoria, op uw feestjes met uw vrienden, overal zult u onder woorden moeten brengen waarom D'66 door moet gaan met de verkiezingen. Als dat gebeurt, en alle publiciteit die daar bijhoort, als u dat kunt opbrengen, dan bereikt u dat op 5 februari de partij ineens weer op poten staat. Dan bereikt u dat overal de organisaties er weer zijn, organisaties die zo doorgaan de verkiezingen in om die verkiezingen te helpen winnen. Als u kans ziet om met zoveel overtui-



ging naar uw burens en naar uw vrienden te gaan dat 1666 leden opnieuw lid worden, dan is het ledenbestand gekomen op de oude sterkte van over de 4000. En dan is er genoeg geld om vaste krachten aan te stellen, dan is er genoeg organisatie om die verkiezingen inderdaad te winnen. Ik zeg u dit geheel op eigen verantwoordelijkheid. U hebt ook van mij een geheel eigen beslissing verlangd. En ik overval hiermee het hoofdbestuur. Ik weet helemaal niet of u hiervoor voelt en of het hoofdbestuur er voor voelt. Ik raad het hoofdbestuur zeer aan om een schorsing te vragen en dit te overwegen en om u dan advies daarover uit te brengen. En als u het niet wilt doen, het niet wilt proberen - het is een gok, als het niet lukt is er zeer grote schade aangebracht - dan moet u dat vandaag zeggen. Maar als u het wel wilt doen, en gehoord de motivatie die ik vandaag van u heb beluisterd, als deze uitdaging niet zozeer van mij, dan van het congres aan zichzelf, als u die uitdaging wilt aanvaarden en u zult hier 5 februari komen met al die handtekeningen en al die nieuwe leden en u wilt mij dan als uw lijsttrekker verkiezen, dan ben ik ervan overtuigd dat D'66 Nederland zeer verrast gaat doen staan bij de volgende verkiezingen.

*BIJLAGE XI. INTERVIEW VAN DRS. J. TH. M. BANK EN DE HEER G.G.J. THISSEN  
MET PROF. DR. P.R. BAEHR, EEN VAN DE INITIATIEFNEMERS TOT OPRICHTING VAN  
D'66, OP 24 SEPTEMBER 1974*

JB: Meneer Baehr, U bent bij de oprichting van D'66 geweest. Behoort u ook tot één van de allereerste initiatiefnemers?

PB: Ja, dat kun je wel zeggen. Het is een verhaal dat al vaker verteld is, maar ik zal het voor de goede orde nog maar eens vertellen. Visser en ik, we zijn schoolvrienden, liepen al enige tijd rond met het idee dat er wel eens iets nieuws in de Nederlandse politiek zou moeten worden gebracht. Onze ideeën gingen in eerste instantie niet zo ver, we dachten aan een soort herleving van de Vrijzinnig Democratische Bond. We hadden daar zo af en toe wel eens over gefilosofeerd en we hadden, zoals dat wel gaat hè, min of meer voor de grap wel eens een aantal punten opgeschreven, waarvan we vonden: dat zou nu eigenlijk in zo'n programma moeten komen te staan, of dāt missen we nou eigenlijk bij de bestaande politieke partijen. Politiek zweefden we allebei zo'n beetje tussen de PvdA en de VVD in in die tijd.

JB: Want u publiceerte wel in Socialisme en Democratie?

PB: Ja, ik heb ook in Paraat iets geschreven, maar dat had niet zoveel met partijvoorkeur te maken, ik was geen lid van de PvdA, als wel dat er niet zoveel mogelijkheden waren om te publiceren. Ik heb toen over China en de VN twee artikelen gepubliceerd.

JB: En over de kwestie Israël, geloof ik.

PB: Dat was min of meer toeval. Ik heb er wel over moeten nadenken of ik dat kon doen. Er speelden ook nog wel andere dingen in mee, want toentertijd waren we als politicologen nog heel zuiver in de leer, en onze toenmalige hoogleraar-directeur Daudt stond op het standpunt, dat wij over het algemeen wel deelden, dat je je niet teveel in de actieve politiek moest mengen, gezien de nieuwheid van het vak en de verwarring die dat wel kon geven. Het klinkt allemaal een beetje grappig na alles wat er sindsdien gebeurd is, maar wij vonden toen eigenlijk allemaal dat je daar een zekere voorzichtigheid in moest betrachten. Ik weet nog wel dat Daudt in de Staatscommissie ging zitten, Cals-Donner dus, ik weet niet meer precies wanneer dat was...

FT: Dat was in '65.

PB: '65, dat was voor die tijd, dat was natuurlijk niet een zuiver politieke activiteit, maar hij zat natuurlijk toch wel in de groep van de PvdA. Er was ook verder niemand die dat schandelijk of slecht vond, maar het gaf ons het idee dat we nu blijkbaar zo bekend geworden waren, dat je niet onmiddellijk behoefde denken, oh ja, dat is een verlengstuk van de PvdA. Maar dat publiceren in S & D had geen partij-politieke betekenis. Ik zocht gewoon een soort outlet voor iets dat ik graag naar voren wilde brengen en toen vond ik S & D wel geschikt. Er zijn niet zoveel media, je hebt de Internationale Spectator, waarom ik daar niet in gepubliceerd heb weet ik niet. Maar we hadden dus een paar keer zo boven een pilsje gepraat, dat zal in '65 geweest zijn. Dat leidde eigenlijk niet tot veel concreets. We noteerden een aantal dingen - ik heb dat nog wel op een kladje - waarvan wij dachten dat het wel eens zou moeten gebeuren en die dingen vind je later ook weer terug. Ik weet bijvoorbeeld nog dat wij over de omroep al gerichte denkbeelden hadden, evenals over het in het algemeen meer betrekken van de burgers bij de vorming van de regering. Het hele systeem van kabinetsformaties, dat was iets wat ons nogal hoog zat. Maar dat had concreet eigenlijk niets te betekenen, tot het moment dat Gruijters in verband met de affaire-Beatrix uit de VVD-fractie stapte. Gruijters kende ik van vroeger, van een Colloquium, dat nog onder Barents en later onder Daudt had plaats gevonden. Toen zeiden Visser en ik, wij zijn eigenlijk maar amateurs, maar daar heb je nou een echte politicus, die wel eens in dezelfde richting zou kunnen denken. Dat wisten we nog niet zeker. Dat was dus in de tijd dat de gemeenteraad werd verlevendigd door de discussies tussen Van Thijn en Gruijters. De Amsterdamse gemeenteraad is daar toen echt een beetje door opgeleefd. Dat heeft er toe geleid dat we een gesprek hebben gehad met Gruijters, bij Scheltema was dat. We hebben toen onze ideeën ontvouwd over de wenselijkheid van een eventuele nieuwe partij. Blijkbaar hebben andere mensen hem toen ook benaderd, want dat leidde tot een uitnodiging van zijn kant voor een bijeenkomst op 30 april 1966 in de Prins Bernhardzaal van Krasnapolsky. Daar zaten toen elf mensen en die elf mensen kun je dus zeggen, waren de initiatiefnemers.

JB: Ik wil nog even terugkomen op wat u eerder heeft gezegd, u refereerde aan de Vrijzinnig Democratische Bond.

PB: Ja.

JB: Nou zaten de voormalige leden van de Vrijzinnig Democratische Bond in de PvdA, maar dat was voor u toch niet voldoende reden om lid te worden van de PvdA? De PvdA was toch teveel een sociaal-democratische partij?

PB: Ja, voor ons gevoel wel.

JB: Vondeling is dan een vrijzinnig-democraat.

PB: Ja, nou ja, Ed van Thijn was een studievriend van mij, we zijn samen afgestudeerd en ik heb, geloof ik, bijna steeds PvdA gestemd, met één uitzondering, ik heb één keer VVD gestemd. Maar wij hadden het gevoel dat de PvdA zo'n ontzettend log lichaam was geworden dat het enorm moeilijk zou zijn om in dat apparaat iets op gang te brengen. En Vondeling, nee, die inspireerde mij nou niet bepaald in die tijd. Ik zit even te denken wie de toon toen aangaf in 1965, dat was niet meer Drees, wie was er toen eigenlijk fractievoorzitter?

JB: In '65, dat was Vondeling, die toen in het kabinet-Cals is terecht gekomen als minister van financiën.

PB: De PvdA trok ons dus niet aan. De PvdA had toen ook nog dat hele verleden van samenwerking met de confessionele partijen en wij richtten ons heel sterk tegen de confessionelen. Ik had namelijk één keer een beetje een traumatische ervaring gehad. Ik moest namelijk een forum voorzitten bij de Woodbrokers in Bentveld, waaraan deelnamen Romme en Samkalden en Beernink, enfin, alle kopstukken uit die tijd. Ik weet nog heel precies dat er toen gesproken is over het idee om vóór de verkiezingen te zeggen met wie je wilt gaan samenwerken, en toen zei Romme, dat is helemaal krankzinnig, je legt toch niet van te voren je kaarten op tafel? Hij heeft dat herhaaldelijk gezegd, maar toen was ik er bij. Dat was typerend voor de confessionele partijen. Trouwens voor de andere partijen ook wel, ook voor de PvdA in die tijd, die was daar ook helemaal nog niet aan toe. En dat vonden wij een heel slecht systeem; dat we het wilden doorbreken is misschien wat te veel gezegd, daar waren we helemaal nog niet aan toe. Maar we vonden het dus niets dat binnenskamers eigenlijk bepaald werd welke richting de regering op zou gaan. Hadden we toen de Nacht van Schmelzer al gehad? Nee, die kwam nog.

JB: Ja, die kwam nog. Die kwam namelijk na de oprichting van D'66, althans na de ...

PB: Maar dat paste natuurlijk wel helemaal in het kader van de KVP. Het was al eerder vertoond dat de KVP een zwenking nam, hoewel natuurlijk niet in deze dramatische vorm. Maar het hing van de KVP af welke richting de Nederlandse politiek zou opgaan, en niet van de kiezers. De PvdA speelde dat gewoon mee, die nam daar helemaal geen eigen standpunt over in. 'Een stem die telt' was geloof ik al wel uit toen. Het was dus bepaald niet zo dat wij stonden te dringen om lid te worden van een politieke partij of iets dergelijks. We hadden het idee dat er eens iets moest gebeuren en dat heeft dus geleid tot die befaamde bijeenkomst in Krasnapolsky.

JB: Kwamen die elf initiatiefnemers sociologisch gezien uit dezelfde groep?

PB: Achteraf gezien waarschijnlijk wel. Maar ik zat toen naast Hans van Mierlo,

die ik niet eerder kende. Hij had een stuk in het Handelsblad gehad over vrijheid.

JB: Ja, die discussie in december of zo.

PB: Waar ging dat ook al weer precies over?

FT: Dat was in maart in het Algemeen Handelsblad, ik heb de preciese data hier ergens staan, in maart ergens, het ging over vrijheid of zoiets.

PB: Ik had zijn naam dus ergens gezien en ik zei toen tegen hem dat ik me dat herinnerde, dat ik dat stuk zo goed vond. Verder zei de naam Hans van Mierlo me niets. Gruijters kende ik toen ook al een beetje via Sietz Leeflang. Dat is die man die een boerderij in Noord-Brabant heeft, hij heeft daar zo'n experiment met macro-biologisch eten, ik weet niet of u hem kent. Hij was ook redacteur van het Handelsblad. Hofland, Gruijters en Leeflang zaten toen samen, Leeflang was toen redacteur wetenschapsbeleid. Leeflang kende ik, hij was een vriend van mij en via Leeflang had ik dus ook weer wat contact met Gruijters en indirect van eigenlijk ook met Van Mierlo.

JB: Zat Hofland ook bij die elf?

PB: Nee, Hofland niet nee, maar dat was een greep uit de redactie van het Handelsblad. Gruijters was er dus, en Van Mierlo, en dan was er Sampimon, ook een redacteur van het Handelsblad. Dat zijn dus alvast drie journalisten, dan de mensen van Het Parool, Beishuizen en Steinmetz.

JB: En Visser dan?

PB: Beishuizen en Steinmetz waren er min of meer via Visser bijgekomen, de journalisten waren dus wel sterk vertegenwoordigd.

FT: Bent u al aan de elf?

JB: Zes of zeven. Bracht u zelf ook nog mensen mee?

PB: Eens even denken, die elf dus, Baehr, Visser, Gruijters, Van Mierlo. Redeker was er via Gruijters bijgekomen, daar had ik niet zo erg veel vertrouwen in. Hij was toen nog geswitched geloof ik.

FT: PSP of zoiets.

JB: VVD.

PB: Gruijters had zeer veel vertrouwen in Redeker. Er was nog een man...

FT: Heijting, oud-voorzitter van de JOVD.

PB: Ja, die was ook via Gruijters binnengekomen. Nee, er was nog een man van een reclamebureau.

JB: Veltman?

PB: Nee, die was er niet bij. Ik zit bij Redeker nog even te denken.

FT: Rosen? Lange en Van der Zwan.

PB: Precies, Lange en Van der Zwan, dat waren de mensen uit het reclamenvak.

FT: Die zijn er uit gegaan en zijn bij de...

PB: Van der Zwan is toen geloof ik bij de Nieuw Links-club terecht gekomen. Ja, het waren natuurlijk intellectuelen, veel uit de journalistengroepering; wat zijn uw categorieën, sociologisch gezien?

JB: Ik haal de term weer uit dat stuk van Hofland van zaterdag of maandag na afloop van het congres, waarin hij het had over het kenmerk van D'66. Volgens hem was het een groep intellectuelen, die, als het wat langer zou gaan duren, er gauw genoeg van zouden hebben en dan weer vermoeid de aftocht zouden ...

PB: Ja, ik heb daar ook over na zitten denken. De intellectuelen hebben er dan lang over gedaan, kun je wel zeggen. Hofland had altijd de neiging om er een beetje kritisch tegenover te staan. We hebben na die eerste bijeenkomst nog een aantal van dit soort bijeenkomsten gehad en toen is ook de afspraak gemaakt dat ieder er een aantal mensen bij zou zoeken. Ik heb dus met name Ringnalda, die later voorzitter is geworden, en Schuyer erbij gezocht en Gajentaan. Gajentaan was een vriend van Ringnalda, Schuyer was een studievriend van mij. Natuurlijk, het is sociologisch gezien één categorie. Ik zit nog even te denken wie Visser erbij gehaald heeft. Mag ik even de lijst van het Appèl zien, dan kan ik wel vertellen hoe we de mensen erbij gekregen hebben. Je haalt ze natuurlijk toch min of meer uit je eigen omgeving. Affolter is er via Gruijters bijgekomen; Algra is er, ik dacht via Straatsma, een student van ons, bijgekomen; Aris via Gajentaan, en Van Beekhuizen. Merkwaardig hè, er is niet zoveel van die mensen overgebleven. Beishuizen, dat is de andere Beishuizen, P. Beishuizen.

JB: Van die grammofoonplatenwinkel.

PB: Ja, want die ander, die Parool-Beishuizen, viel af. Besterman, dat weet ik niet wie dat is; Boeren ken ik wel, maar hij is er ook niet via mij bijgekomen. Fetter is er via Gruijters bijgekomen; Gajentaan indirect via mij; Gruijters kwam zelf; Hey, dat is die man van het reclamebureau; Heijting, die oudvoorzitter van de JOVD, is er ook via Gruijters bijgekomen, die studeerde ook bij ons; Hijmans ook via Gruijters dacht ik; Jongedijk ook; er waren toch wel heel veel mensen die direct Gruijters hadden benaderd als ik dat zo zie; Koenen weet ik niet hoe die erbij is gekomen; Korteweg - een redacteur van Het Parool - via Visser; Van Lookeren Campagne waarschijnlijk via Gruijters; Lorier weet ik niet; Langedijk; Van Mierlo; Nypels; Redeker, ja de mensen die ik er dus bij heb gehaald.. Vooys is via Visser erbij gekomen, maar via mij zijn dus voornamelijk Ringnalda en Schuyer erbij gekomen en Gajentaan. Wat belangrijker is in dit verband, ik heb aan een gedeelte van de totstandkoming wel meegewerkt, maar op een aantal beslissende momenten was ik ziek. Ik ben een tijd ziek geweest en ik ben een tijd met vakantie geweest. Ik weet nog dat ik terugkwam van vakantie, we waren net weer in het land, het was geloof

ik in Eindhoven, toen stond in de krant dat dit het resultaat was geworden. Ik weet nog wel hoe geschrokken ik was. We hadden een aantal discussies gehad, dat zal Schuyer u ook wel verteld hebben, en het was helemaal niet zeker dat er een politieke partij uit zou komen. Op een gegeven moment is er ook een stemming geweest en Schuyer en ik en een derde, u weet waarschijnlijk wel wie dat was, waren tegen het vormen van een politieke partij. Wij zagen daar eenvoudig toch de mogelijkheden niet voor. Onze ideeën gingen toen meer in de richting van het vormen van een actiegroep of pressiegroep. Ik zag een partij niet realisabel met de mensen die we toen hadden. Maar ja, sindsdien is er zoveel gebeurd. En het soort chaos, dat de vergaderingen vaak kenmerkte, is helemaal niets nieuws voor D'66. Dat was er toen ook al, dat moet ik wel toegeven. Van Mierlo is toen uiteindelijk, dat heeft hij zelf ook vaak genoeg verteld, voorzitter geworden bij gebrek aan beter. Althans hij zei zelf omdat hij geen goede smoes had om zich er uit te praten. Gruijters was de bijeenroeper en...

JB: Die was dus eigenlijk de enige beroepspoliticus. Hij was weliswaar nog geen...

PB: Wij gingen er min of meer van uit dat Gruijters wel zou voorzitten, maar daar voelde hij niets voor. Hij heeft op een aantal beslissende momenten ook steeds nee gezegd.

JB: Eigenlijk tot en met de laatste vergadering, want hij... Het wonderlijke is, dat op dat congres zowel Glastra van Loon als Brinkhorst gesproken hebben en hun mening hebben gegeven en dat De Goede een interventie heeft gehouden waarin ook een zekere mening naar voren kwam, maar dat Gruijters heeft gezweigen totdat de chaos werkelijk zo compleet was, dat hij wel een analyse moest geven waardoor de zaken althans op het... Hij heeft gewoon een procedurele analyse gegeven, waarmee de zaak kon worden opgelost, maar hij heeft zijn mond niet opengedaan over de vraag of de partij nu moest blijven bestaan. Is dat nu omdat hij toen ook niet als partijleider naar voren wilde komen?

PB: Hij heeft het in ieder geval nooit gedaan, terwijl hij duidelijk over de capaciteiten beschikte. Hij roept ook wel negatieve gevoelens op bij veel mensen hè, en hij had zelf ook sterk het gevoel dat Hans van Mierlo meer een samenbindende kracht was dan hij. Hij heeft natuurlijk een aantal keren dingen gedaan, door emoties of wat dan ook, die hij beter niet had kunnen doen, kwaad weglopen of boos iets roepen, waarschijnlijk realiseerde hij zich dat. Bovendien had hij ook een persoonlijke reden om niet actief te willen worden in de politiek. Zijn vrouw was ziek, dat zal hij u zelf ook wel vertellen. Hij heeft dus op een aantal beslissende momenten nee gezegd, dat was eigenlijk meteen in het begin al. Wij verwachtten toen allemaal dat hij het zou gaan leiden en dat wij dan wel mee zouden doen. U moet dat Visser maar eens

vragen, ik denk dat hij er net zo over denkt. Maar dat wou hij helemaal niet en toen viel min of meer bij toeval de keus op Van Mierlo, die toen geleidelijk aan steeds meer voorzitter werd. Maar het chaotische in de vergaderingen is altijd gebleven, want Van Mierlo is een uitermate slecht voorzitter. Dat is mijns inziens ook één van de redenen waarom hij die toestand in de fractie heeft gekregen, want hij was weliswaar met de landspolitiek bezig, maar hij realiseerde zich onvoldoende dat hij in de fractie zes mensen in het gareel moest houden. Maar om nog even op de oprichting terug te komen. Ik kreeg dat dus te horen toen ik uit het buitenland terugkwam. Ik schrok erg, want dat verraadde natuurlijk de hand van de reclamemensen. Ik weet nog precies wat mijn reactie was en dat was ook die van veel anderen, dat heb je later ook in de krant kunnen lezen. Wij dachten, wat doen we hier nu eigenlijk, een stuk zeep verkopen? Want kijk, de dingen waar het om ging stonden in kleine lettertjes, daar werd een stuk demagogie gepleegd, waar ik niet zo op gesteld was. Maar ik had gezegd dat ik meedeed, dus uiteindelijk... We hadden er dus over gestemd of we er een politieke partij van zouden maken, en toen vond de grote meerderheid van wel. Toen heb ik gezegd dat ik wel mee zou doen, ik bedoel mijn gevoelens waren niet zo dat ik toen zei doen jullie het zelf maar. Ik moet zeggen het was ook een erg leuk gezelschap en dat is het ook eigenlijk altijd gebleven. Toen lag het feit dus op tafel en ik moet zeggen ik heb wel respect voor de kundigheid van Veltman, met name zoals hij dat deed, dat had vrij veel succes.

JB: U zegt dat u zelf aan het program meegewerkt heeft. Dat had dan wel betrekking op het buitenland?

PB: Ja, er is over de monarchie gepraat en over de vorm. En het buitenland, nu praat u over het programma hè, ja, er staat ook wel iets in over de buitenlandse politiek. Dat hebben wij inderdaad geformuleerd. Ik ben later voorzitter van de werkgroep buitenland geworden. Toen heb ik met Gajentaan een tijdlang heel hard aan het programma gewerkt. Even kijken, ik kan wel zeggen of er geschilpunten waren. Hervorming van het staatsbestel, dat vond iedereen heel sterk, een sterke positie van de volksvertegenwoordiger, directe verkiezing van de burgemeester. De monarchie mocht, wat ons betreft, wel worden opgeheven, maar daar hebben we dus een compromis over gesloten. Visser en ik hadden op een gegeven ogenblik een passage waarin we uitdrukkelijk wilden vastleggen dat Nederland geen christelijke natie was. Nou ligt dat wel even anders dan in 1966. Dat vonden de anderen ook wel, maar niet dat dat er nou persé in moest. We wilden dit soort dingen een beetje... D'66 is voor invoering van een nationale omroep in Nederland. Dat was destijds bij een aantal van ons een punt, ik ben daar gaandeweg anders over gaan denken. Die lichamelijke opvoeding en sport, dat was iets van Visser, dat was sterk gericht



op de gelijkstelling van man en vrouw. En dan die buitenland-paragraaf. En wat altijd een moeilijk punt is geweest is de interne partijstructuur, enfin, dat zie je afgelopen zaterdag ook weer. Wij hebben altijd gezegd dat democratie en staatsbestel-ideeën zich ook moeten uiten in de democratische opbouw van de eigen partij. Een open partij, waaraan iedereen mag meedoen, dat was een leuk idee, maar daar is de partij wel stuk aan gegaan. Er stond ergens, ik geloof in De Volkskrant, dat als dit een partij was geweest met afgevaardigden, hij zeker afgelopen zaterdag zou zijn opgeheven.

JB: Ja, zoals bij de PvdA. Daar heb je de besluitvorming in de afdelingen, de afgevaardigden krijgen dan mandaten en die stemmen. Hoewel dat ook niet helemaal democratisch gaat. Maar hier was het zo dat er een willekeurig aantal mensen op het congres kwam. De leden waren op een gegeven moment in het bezit gekomen van stemkaarten en daardoor kon het op deze manier gaan. Maar voor hetzelfde geld was er een andere meerderheid uitgekomen.

PB: Ja, het gekke is eigenlijk dat dit überhaupt ooit tot iets heeft geleid dat enige tijd heeft gelopen en toen mislukt is. Dit is eigenlijk zo'n idiote manier om een organisatie op te zetten.

Noot: Baehr heeft het Appèl ter hand genomen en bekijkt het programma.

JB: Zo'n plenaire vergadering, met al die stormen en conflicten die er dan zijn - u kent dat waarschijnlijk ook wel van de universiteit - op een gegeven moment wisselt dat zo wat betreft stemmingen en zo.

FT: Zijn die staatsrechtelijke ideeën nou van één persoon?

PB: Glastra van Loon had eens een artikel geschreven over directe verkiezing van de minister-president. Ik denk dat Gruijters dat voor het eerst heeft geoperd.

JB: Dat stond in het Hollands Weekblad.

PB: Ja, ik geloof het wel.

FT: Gruijters heeft er in het Algemeen Handelsblad, in september, oktober, november, een serie van 4, 5, 6 artikelen over geschreven.

PB: Gruijters heeft het ook in die vergadering in Krasnapolsky naar voren gebracht.

FT: Zijn het voornamelijk ideeën van Glastra van Loon?

PB: Ja, Glastra van Loon had het voor het eerst gesuggereerd en Gruijters dacht ook heel sterk in termen van de Amerikaanse politiek. D'66 heeft het altijd ontkend, als er gezegd werd je kunt het Amerikaanse systeem niet overzetten op de Nederlandse situatie. Dat is natuurlijk om tactische redenen ook niet verstandig, maar Gruijters, en ik zelf ook, wij waren heel sterk beïnvloed door de Amerikaanse politieke situatie. Maar nogmaals, een heleboel van die dingen zou ik nu niet meer onderschrijven. Er zijn ook in Amerika, dingen gebeurd, waarvan je zegt, is dat nu wel zo gelukkig, maar toentertijd meenden

wij inderdaad dat eventueel met een soort checks and balances-systeem... Daarom word ik ook zo boos als ze zeggen dat we gaullistisch waren, ja, we werden ervan beschuldigd gaullistisch te zijn, en dat was tegen het zere been, want dat wilden we juist helemaal niet. Dat komt ook in al die stukken naar voren en ook hierin, dat we òn de kiezer de mogelijkheid wilden geven om via de directe verkiezing van de minister-president, de algemene lijn van het beleid te bepalen òn tevens versterking van het parlement wilden. Dat is wel een beetje de Amerikaanse gedachte hè, het Amerikaanse systeem. Ik weet van Gruijters dat hij sterk beïnvloed was vanwege het feit dat hij zich uitvoerig verdiept had in met name de plaats van Franklin Roosevelt, ik zelf trouwens ook. In hoeverre dat geldt voor Van Mierlo weet ik niet. Maar die overweging heeft wel heel sterk meegespeeld. En verder zullen ieders stokpaardjes ook wel een rol gespeeld hebben.

JB: Hoe vond de selectie van kandidaten plaats bij die eerste groep die dus op een gegeven moment de partij vormde?

PB: Die eerste groep van elf mensen zocht er wat mensen bij en...

JB: Maar ik denk met name aan de verkiezingen die al spoedig zouden komen, in '76, toen moest er toch een kandidatenlijst komen.

PB: Ja, eerst was er een bestuur gevormd. Ik moet zeggen dat ik daarbij altijd een beetje op de achtergrond ben gebleven, ook weer vanwege de overwegingen die ik net genoemd heb. Bovendien was ik toen redacteur van Acta Politica en dat vond ik niet zo'n gelukkige combinatie. Ik weet het niet, nogmaals, ik geloof dat ik daar nu heel anders over zou denken, maar we hadden toentertijd ook een vrij geïntegreerde staf op ons instituut en we exponeerden ons politiek toch niet zo erg. Dit zou al weer heel ver gaan. Dat geval van Daudt was natuurlijk ook een verregaande vorm van politieke activiteit. Ja, dat ligt nu allemaal heel anders. Als ik me goed herinner zijn de kandidaten toch op dat eerste congres...

JB: Het was toen al heel duidelijk dat er verkiezingen zouden komen, dat was in december '67.

PB: Dat congres is toen de mist in gelopen. Ze waren toen nog niet klaar in de RAI en toen is Hans van Mierlo in de paal geklommen, enfin, dat verhaal kent u wel. De tijd was toen om, want er zou weer iets anders komen in de RAI. Nou ja, het ging een beetje zoals afgelopen zaterdag. Maar nu is er een organisatie, toen was er niets. Er was een aantal mensen bijeen, dat adhesie had betuigd. Zij waren bijeengeroepen. En toen moesten we uit de zaal en stonden we allemaal een beetje verloren in de gang en toen klom Van Mierlo in zo'n zuil die daar in het Congresgebouw staat. Hij sprak de menigte toe en zei dat we het er nu toch niet bij moesten laten zitten. We hadden toch

goede ideeën en het zou toch zonde zijn als er nu niets van terecht kwam. Toen zijn we derde Kerstdag weer bijeengekomen in Krasnapolsky en toen is men erin geslaagd het partijprogramma en een kandidatenlijst op te stellen. Met de kandidatenlijst is het geloof ik zo gegaan, dat een aantal mensen zich beschikbaar heeft gesteld. Ik weet nog wel dat ik toen met Anneke Goudsmit heb gesproken. Want wij vonden dat niet alleen het vrouwelijk element, zoals dat dan heet, maar ook het Amsterdamse element sterker moest worden benadrukt. Het vrouwelijk element werd op dat moment alleen nog maar vertegenwoordigd door mevrouw Van Lookeren Campagne en dat vonden wij niet voldoende. Ik heb toen een uitvoerig gesprek met Anneke Goudsmit gehad, hoewel ik haar eigenlijk nauwelijks kende. Op basis daarvan heeft zij zich kandidaat gesteld. Al die mensen moesten toen een korte speech houden. Dat is ook weer zoiets, U, Lipschits, houdt zich al jarenlang bezig met de kwestie van de kandidaatstelling. Het is natuurlijk ook een systeem waar veel vraagtekens bijgezet kunnen worden. Het ging heel anders dan het in de andere partijen tot die tijd was gegaan. De mensen moesten een speechje houden en stelden zich voor. Je kon vragen stellen en toen moesten de leden de volgorde vaststellen. Anneke Goudsmit kwam toen heel hoog, ze kwam meteen op no. 3 geloof ik. Gruijters had zich niet beschikbaar gesteld. Dat was toen op een gegeven moment bijna een breekpunt geworden. Ik herinner me dat we, bij mij thuis, een bijeenkomst hadden, waar we tegen Hans Gruijters zeiden dat hij nu toch echt moest zeggen of hij zich wel of niet kandidaat stelde. En toen kwam z'n befaamde uitspraak: 'The answer is no'. Erik Visser zal zich dat ongetwijfeld ook herinneren, 'the answer is no'. Hij deed het dus niet en toen hadden Visser en ik weer het idee van, waar beginnen we eigenlijk aan? Als de enige actieve politicus, de enige die de roads een beetje kent, het niet doet, moeten wij als een stelletje amateurs er dan wel aan beginnen? Maar het is toen dus wel doorgegaan. Ik moet zeggen, het is voor mij wel moeilijk om me al die data nog precies te herinneren. Voor u is het natuurlijk wel belangrijk om te weten wanneer dat nu allemaal gebeurde.

JB: Nou ja, dat komt wel. De verkiezingen waren in februari.

FT: Op 15 februari.

PB: Ja, en dat congres was in ieder geval op derde Kerstdag.

FT: Op 15, 18 en 27 december.

PB: Op 27 december ja. In de tijd tussen de zomervakantie en dat congres was er wel gepraat over de kandidaatstelling, wie zich nou beschikbaar zou stellen. Visser was in die tijd penningmeester, eerste penningmeester geloof ik. In aanmerking kwam of beschikbaar stelde zich dus Anneke Goudsmit en de mensen die toen tot ieders verbazing allemaal gekozen werden.

JB: Ja, dat heb je natuurlijk ook nog. Dat men zich kandidaat stelt met nou niet direct het idee ook gekozen te worden.

PB: Dat het echt serieus wordt. Ik weet het niet hoor.

JB: Was de verkiezingsuitslag een totale verrassing?

PB: Ja zeker. Die 7 zetels wel tenminste, we hoopten op 1 of 2 of zoiets. Ja, dat is ook nog zoiets waar ik vandaag de dag nog mee zit: Hans van Mierlo en Gruijters, en Visser geloof ik ook, streefden naar een grote partij. Hans Gruijters heeft toen één van zijn befaamde uitspraken gedaan: dat op z'n minst 6 zetels gehaald moesten worden. Ik had daar allerlei bezwaren tegen. Wat doe je dan als je geen 6 zetels haalt? Ik vond dat ook een vorm van kiezersbedrog. Het soort partij dat ik dan voor ogen had was wel een andere dan zij voor ogen hadden. Zij, Hans van Mierlo ook, praatten zeer veel over de machtsfactor. Wil je iets betekenen in het Nederlandse parlement, wil je iets veranderen, dan moet je over zetels beschikken. Mijn idee was toen dat je toch nooit over zoveel zetels zou kunnen beschikken dat je enig gewicht in de schaal zou kunnen leggen. Mijn idee ging toen veel meer in de richting van wat je een soort gewetenspartij zou kunnen noemen. Meer zoals de republikeinen in Italië of de liberalen in Engeland, een soort tussenpositie. En dan met mensen die zich dusdanig in de problematiek hadden verdiept, dat je er wel naar moest luisteren. Mijn idee ging dus toch meer in de richting van een pressiegroep. Vanuit dat gezichtspunt zou je kunnen zeggen dat het misschien helemaal niet erg is dat D'66 nu zo klein is geworden. En dat als er nu weer verkiezingen zijn, hoewel, na alles wat er nu is gebeurd geloof ik dat we geen stem meer halen, althans geen zetel. Maar vorig jaar zat er nog wel 1 of 2 zetels in, dat zou ik toen helemaal niet erg gevonden hebben. Nu geloof ik dat dat niet meer kan. Om, als je eerst met 11 hebt gezeten in het parlement, ministers en staatssecretarissen hebt geleverd, om dan met zo'n klein overblijfseltje te blijven zitten. Mijn idee was toentertijd een heel ander dan dat van Hans van Mierlo en Gruijters en vanuit dat gezichtspunt waren die 7 zetels natuurlijk helemaal een ontzettende verrassing. Ik weet nog wel dat Minne Dijkstra er toen met name ingekomen is door de Friese afdeling. Dat was een echte Friese lobby, Algra en Straatsma brachten voortdurend het Friese aspect naar voren. Straatsma is later ook één van de mensen van de Friese Nationale Partij geworden. Het Friese element was veel sterker dan het aantal stemmen dat we later in Friesland behaalden.

FT: De heer Dijkstra was zaterdag congresvoorzitter.

PB: Wie waren de andere congresvoorzitters?

FT: Ketwick Verschuur en Van der Ham?

JB: Van der Ham de Utrechtse wethouder, nee sorry, uit Haarlem.

FT: En Dijkstra en Verschuur.

PB: Ik moet bekennen dat ze mij gevraagd hebben of ik wilde voorzitten, maar ik heb nee gezegd. Ik heb een aantal van die congressen voorgezeten maar...

JB: Maar u heeft zich dus noch bij de selectie van kandidaten, noch bij de bestuurselectie kandidaat gesteld om die eerder genoemde reden?

PB: Ja, nu komen we op moeilijke vragen. Ik weet zeker dat de redenering die ik toen voor mijzelf had de volgende was - of er dieperliggende factoren waren, daar wil ik nu even buiten blijven. Ik had toen een fijne baan en ik zag er tegenop die baan eraan te geven. Daarom wilde ik ook niet in de Kamer. Op een gegeven moment in 1971 heeft even de vraag gespeeld of ik mogelijkwijs een plaats in het schaduwkabinet zou krijgen. Ik heb toen gedaan alsof die post al zeker was. Je moet dan voor jezelf uitmaken of je het wilt, dat heeft niet zoveel met de partij te maken dan. Ik wilde het gewoon niet en daarom heb ik toen in '71 nee gezegd. Ik vind nog steeds dat Röling in '72 een fout heeft gemaakt door zich wel in het schaduwkabinet te laten opstellen, maar niet de consequenties wilde trekken toen het menens werd. Dat vind ik erg onjuist, want hij heeft misschien toch als trekpleister gewerkt voor sommige kiezers, als een soort alternatief voor Van der Stoel. Maar goed, ik had voor mijzelf geen enkele wens, ik verwachtte helemaal niets. Maar ik vind, dat ook al zet je jezelf twaalfde op zo'n lijst, dan nog...

JB: Dan moet je toch rekening houden met het feit dat je gekozen zou kunnen worden.

PB: Ja, dat vind ik persoonlijk wel, anderen denken daar weer heel anders over. Maar ik wenste dat dus helemaal niet. Wat betreft het bestuur, daar had ik ook geen wens toe, dat is ook eigenlijk meer een vervelende klus, iets wat gedaan moet worden. Mijn formele activiteiten zijn geweest voorzitter van de werkgroep buitenland en verder heb ik diverse congressen voorgezeten. Verder heb ik formeel, op organisatorisch gebied geen functies vervuld.

JB: Na de verkiezingszege; sorry Frits, heb jij nog iets?

FT: Nee.

JB: Na die verkiezingszege kwamen er natuurlijk een heleboel mensen bij, vooral natuurlijk na die Zwolse gemeenteraadsverkiezingen. Mensen die aangetrokken werden door het succes en die eigenlijk, vooral omdat in dit verband natuurlijk een vrij snelle carrière in het vooruitzicht wordt gesteld, gegeven ook de opinie-onderzoeken die daarna kwamen, die eigenlijk anders denkten waren.

PB: We hadden volgens de opiniepeilingen op een gegeven moment zelfs 15 zetels.

JB: Dat liep zelfs op tot 24.

PB: Is dat zo?

JB: Ja, het loopt op tot 24, dat is een half jaar of een jaar na de verkiezingen. Heeft u het idee dat de partij die stroom van andersdenkenden heeft kunnen verwerken?

PB: Ja, het gekke is dat de partij nooit echt veel leden heeft gehad. Het maximum is 5000 leden geweest, veel meer was het niet. Dat is ook altijd een bron van zorg geweest. Er waren veel adhesie-betuygers en kiezers, maar mensen die bereid waren lid te worden - wat de partij natuurlijk toch een zekere basis geeft - die waren er altijd betrekkelijk weinig. Aan de andere kant etaleerden de mensen die wèl lid werden een verbazingwekkende eensgezindheid. Ik herinner me - ik heb een enkele keer voor de partij gesproken, ik heb dat werk niet zo erg veel gedaan - maar ik heb een keer in Leiden gesproken, gediscussieerd met Boukema, een AR-radicaal. Verder heb ik een keer in Eindhoven gesproken en in Groningen ben ik ook eens geweest. Het verbaasde me altijd weer dat het steeds ongeveer het zelfde soort mensen was. Sociologisch gezien dan hè, toch zo'n beetje uit dezelfde groeperingen, ze hadden hetzelfde soort ideeën als wij. Ik ben toen eigenlijk niet veel mensen tegengekomen waarvan je nou zonder meer zou zeggen dat het carrièrejagers waren. Nou moet ik wel zeggen dat er ook groepen in de partij waren waar ik eigenlijk weinig contact mee had, laat ik bijvoorbeeld zeggen de Noord-Hollandse groep. Bijvoorbeeld zo'n man als Nootenboom, daar heb ik weinig contact mee gehad. Ze waren wel vrij belangrijk op congressen, ze vormden een eenheid op zo'n congres. Ik praat nu voornamenlijk over het Noorden, waar ik dan wel geweest was, dus de club rond Schuyer in Overijssel. In het Zuiden ben ik ook wel geweest. Zij waren merkwaardig eensgezind. Ik moet trouwens zeggen dat als de mensen nu zeggen dat het toch zonde is dat zo'n partij verdwijnt, dan zeg ik, ja, maar Terlouw en die andere mensen zijn toch niet dood? Ik vind dat niet zo'n ramp. Bijvoorbeeld zoals laatst, toen had Terlouw hier een rede gehouden voor de Universiteit en dat werd erg goed ontvangen. Kijk, datgene wat werd nagestreefd is ofwel bereikt, ofwel overgenomen door anderen of misschien is er alleen maar iets in gang gezet. We hebben altijd gezegd dat het niet een partij moest zijn die tot in de eeuwigheid van dagen zou blijven bestaan. Ik moet er trouwens wel bijzeggen, dat we wisten, ik wist het althans, dat die uitspraak van Van Mierlo over die ontploffing, niet zou werken. Ik bedoel, zoals nu zaterdag is gebleken, dit soort groeperingen - het is nou door toevallige omstandigheden, door onze constitutie wat extra moeilijk - maar dit soort groeperingen blijft bestaan. Ik vind het meest treffende voorbeeld nog altijd The League of Women Voters in de VS, die uitdrukkelijk was opgericht om het vrouwenkiesrecht te verkrijgen. En toen dat verkregen was zeiden ze, nu kan de organisatie worden opgeheven. Maar ze hebben het niet gedaan, de

organisatie is omgezet in een organisatie ten bate van de rechten van de vrouw. En er zijn veel van dit soort gevallen. Ik bedoel de mensen zijn bij elkaar, het is gezellig, en dan gaan ze de club niet meer opheffen. In het begin was dat gevoel van 'eenheid' er ook heel duidelijk; hoe heeft Van Mierlo dat nog maar gezegd? Met z'n allen tegen de rest, dat was het heel sterk. Daar is natuurlijk wel verandering in gekomen, dat verklaart waarschijnlijk ook voor een deel waarom de partij nauwelijks meer bestaat. Wij hadden heel sterk het idee van wij brengen een stuk verandering, wij gaan het nu eens anders doen. We vonden ook aansluiting bij de gebeurtenissen hier in Amsterdam, hoewel dat weer andere mensen waren, Provo, Nieuw Links. En wat ook heel belangrijk was, wat u daarnet al zei, er kwamen nieuwe mensen in de politiek, mensen die...

JB: Mensen die geen politiek verleden hadden.

PB: Nee, van die eerste 7, even nadenken, Van Mierlo was nooit in de politiek geweest, Goudsmit, Dijkstra, Nypels...

JB: Nypels kwam uit de JOVD.

PB: Ja, dat is waar, hij was voorzitter van de JOVD geweest. Nypels dus en..

JB: De Goede.

PB: Ja, De Goede. Hij kwam helemaal uit Den Haag, ik kende hem helemaal niet. De Goede was voor mij geheel nieuw.

JB: En was Ringnalda er ook niet meteen bij?

PB: Nee, niet in de Kamer, Ringnalda heeft nooit in de Kamer gezeten. Imkamp natuurlijk, Imkamp was een vriend van Van Mierlo. Ik kende hem verder niet. De Goede had zich via een, inderdaad heel goede, speech op dat congres, maar toch zuiver toevallig, een plaats verworven op de kandidatenlijst. Ik weet natuurlijk wel dat ze hem in Den Haag wel kenden, hij was voorzitter of regio-voorzitter geweest, maar toch. (...) Onze partij was op sociaal-economisch gebied altijd vrij zwak. Een man als Beishuizen, economisch redacteur van Het Parool, was nog één van de mensen die wat dat betreft het meest had in te brengen, hoewel hij niet bij de initiatiefnemers behoorde. Maar het sociaal-economische is altijd een hele zwakke plek gebleven, dat vind je in het Appèl terug, dat vind je in alle programma's terug. De sociaal-economische werkgroep werd voorgezeten door Jan Brand, die is ook afgestudeerd aan deze Faculteit. En een medewerker van Heertje, Schöndorf. En het was ook niet het sterkste punt van Hans van Mierlo zelf.

JB: Daar hangt natuurlijk ook mee samen dat D'66 geen verbinding had met de, laten we zeggen, bestaande verzuilde organisaties. Geen vakbeweging achter zich had, ook geen natuurlijke werking. Misschien ook bij de verkiezingen de steun kreeg van hen die juist 'ontzuild' waren of in ieder geval stemden buiten de vaste kaders waarbinnen men tot dusver had gestemd.

PB: Ja zeker, de aanhang kwam van zeer veel verschillende kanten. Marcel van Dam heeft toen van die mooie kringen getekend. Het kwam uit allerlei hoeken, niet in de laatste plaats uit de confessionele hoek, uit de katholieke hoek. Wat dat betreft geloof ik dat op z'n minst de tongval van Van Mierlo en van Gruijters een rol heeft gespeeld. Hij was dan weliswaar niet meer katholiek, maar het was toch echt wel een man uit een katholieke streek. Van Mierlo kwam uit Ginneken, Breda, Gruijters uit Helmond en dat heeft toch wel een rol gespeeld. Het heeft bijvoorbeeld de PPR in eerste instantie veel meer moeite gekost om daar door te breken. Later is het anders gegaan. Zo'n sociaal-economische factor is natuurlijk wel belangrijk, maar dat levert je ook gelijk aanvallen van beide kanten op. Wij zijn niet links en niet rechts, maar niet iedereen wilde dat accepteren. Maar nogmaals, het was een merkwaardig succes, waarschijnlijk ook omdat toch blijkbaar een heel aantal mensen was uitgekeken op die verzuilde politiek. En waarschijnlijk kwamen we ook juist op het goede moment.

JB: Ja, als D'66 er niet was geweest, dan was er iemand anders geweest of iets anders, maar dan toch wel in D'66.

PB: Ja. Wat betreft mijn eigen rol in die eerste jaren, ik ben, laat ik zeggen, een soort adviseur geweest. Er was steeds zo'n clubje rond Hans van Mierlo waar Gruijters niet erg bij betrokken was. Als je nou kijkt wie die mensen waren die Hans van Mierlo adviseerden, dan waren dat Visser en Van Beekhuizen, die kent u waarschijnlijk niet. Van Beekhuizen is één van de eerste secretarissen geweest, een advocaat uit Amsterdam.

JB: Oh ja, dat is die man die nog wel eens in Hoppe komt, die ken ik wel.

PB: Hij is bijna kaal.

JB: En Nuis was waarschijnlijk ook adviseur?

PB: Ja, dat was iets later. Ik weet nog wel hoe Nuis erbij gekomen is. Hij zat in een kamer naast mij op het instituut. Hij kwam van het Polemologisch Instituut in Groningen, hij heeft een jaar bij ons gewerkt. Daarna is hij naar Gomperts in Leiden gegaan. Hij was toen met die anti-apartheidszaak bezig, de Ton van Luns en die schilderijen die toen verkocht werden. Toen heb ik Aad Nuis er min of meer bijgeplukt. Brinkhorst heb ik er trouwens ook bijgezocht. Ik wil mijn rol niet overtrekken. Aad Nuis is gaandeweg een belangrijke positie in gaan nemen. Mijn rol was waarschijnlijk in '68/'69, ik zou moeilijk kunnen zeggen wanneer precies, afgelopen. De laatste keer dat ik een belangrijke positie heb ingenomen, was toen Hans van Mierlo mij vroeg in de commissie Van Rijckevorsel te gaan zitten. Wat ik om allerlei redenen niet heb gedaan. Sindsdien was mijn rol een beetje uitgespeeld bij het bepalen van het beleid in de partij. Aad Nuis werd steeds belangrijker. Hij werd het belang-



rijkst natuurlijk toen hij die befaamde beleidsnota had geschreven. Dat heeft hij grotendeels zelf geschreven. Brinkhorst is er op een gegeven moment ook bijgekomen. Hij staat hier niet bij, maar hij is er wel na het Appèl bijgekomen. Ik kende hem via het Europa-instituut. Wij zaten in het Faculty Committee van de International Course on European Integration. Ik heb hem toen een keer gevraagd of hij er niets voor voelde. In eerste instantie was hij nogal terughoudend, maar hij is eigenlijk steeds enthousiaster geworden, zeker toen hij naar Groningen ging. In Groningen is hij toen van alles gaan opzetten. Iemand die we er eigenlijk graag bij hadden willen hebben was Ed van Thijn. Maar dat kon eigenlijk nauwelijks meer, die was al zo hoog gerezen in de PvdA. Ik geloof ook dat hij zich sterk aangetrokken voelde tot D'66. Maar hij zat in een positie dat dat eigenlijk helemaal niet meer mogelijk was.

JB: D'66 werd ook onmiddellijk door de PvdA omhelsd hè?

PB: Ja, maar daar hebben Van Mierlo en D'66 altijd een vrij afwachtende houding tegenover aangenomen.

JB: In het begin althans.

PB: Ja, in het begin wel. Die samenwerking dateert van '71 of zo hè? Maar in de periode tussen '67 en '71 was er toch geen sprake van. In zoverre natuurlijk dat we beide oppositiepartijen waren en dat we ons daardoor nogal eens verenigden. Maar er waren in de partij altijd hele duidelijke elementen die er steeds voor waarschuwden niet te veel gebonden te worden door de PvdA, inclusief Hans van Mierlo zelf. Het woord socialisme had bij hem een hele zware klank. Ik weet niet of Hans van Mierlo er zelf veel over kan zeggen, want het zijn toch van die hele moeilijke dingen, maar de verandering die in hem heeft plaats gevonden, van zo'n beetje het symbool van de eigen benadering tot de vertrouwensman van Den Uyl en de vader van dit kabinet, zoals hij zichzelf dan ziet, dat is toch wel een enorme verandering.

JB: Hoe is dat gekomen, wat zijn de oorzaken daarvan?

PB: Nu komen de befaamde stiltes. Ja, het is iets wat ik mijzelf ook herhaaldelijk heb afgevraagd. De enige verklaring die ik er zelf voor heb, is dat de fractie in de eerste vier jaar eigenlijk voortdurend stuk liep op de verdeeldheid in de Kamer. De regeringspartijen steunden de regering en de oppositie viel uit de aard der zaak de regering aan. Het standpunt van D'66 is altijd geweest, dat het parlement als één geheel diende op te treden. Dat is ook weer typisch zo'n Amerikaanse gedachte, eventueel een Engelse, een soort dualistische gedachte, het parlement als eenheid. Dat doet me weer heel sterk denken aan die rede van Terlouw voor de universiteit, waarin hij ook praatte over de mogelijkheden van het parlement om gebruik te maken van wetenschappelijk

onderzoek. Ik sprak met hem over die voorlopige wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid. Ja, zei Terlouw toen, maar die is voor de regering, het parlement moet maar hopen dat ze de resultaten daarvan krijgt. Dat is een hele typerende D'66-gedachte. In het parlement zelf werd dat erg goed ontvangen en wat ik ervan begrepen heb, is dat de fractie daar op een gegeven moment op stuk gelopen is. Ik kan me voorstellen dat de gedachte van 'hoe komen we hier ooit doorheen?' bij Hans van Mierlo een rol heeft gespeeld. Was toen niet dat 'pistool op de borst'?

JB: Dat was eerst toch het allerlaatste, maar het is langzamerhand het eerste geworden.

PB: Want 'het pistool op de borst' - een ongelukkige uitlating trouwens, die hij beter niet had kunnen doen - dat betekende iets, want daarna is die verandering gekomen. Wanneer was het, het zal in '71 geweest zijn. Ik vermoed dat dat een belangrijke rol heeft gespeeld bij hem. Hij heeft ook steeds gezegd, wil je iets tot stand brengen, dan moet je macht hebben. Hoe kom je aan macht? 51% halen we toch nooit, dus moet je je verenigen met die partijen, waarvan je het idee hebt dat je er het dichtst bij staat. Ik geloof dat dat voor een deel ook wel de ondergang van D'66 heeft betekend. Want ik geloof dat het voor zeer veel mensen, inclusief D'66 zelf, betekende dat wij een soort bijwagen van de PvdA werden. Ik moet zeggen, voor mij heeft het eigenlijk de doorslag gegeven, ik ben wel altijd lid gebleven, ik ben het op dit moment nog, maar ik moet wel zeggen dat ik nu wel heel sterk overweeg er mee op te houden. Want het heeft weinig zin meer. Kijk, dit kabinet is nou gevormd en Hans van Mierlo ziet het als een geweldige prestatie, hij vindt ook - ik heb begrepen dat Jan Vis zijn ideeën heeft vertolkt - dat dit kabinet niet in de waagschaal mag worden gelegd. Dat is een standpunt, maar zijn rol bij de kabinetsformatie was geheel die van de traditionele kabinetsformateur. Als er ooit sprake is geweest van achter de schermen om de confessionelen lubben, de KVP en de AR erin krijgen, dan is dat precies waar wij ons in D'66 altijd zo tegen keerden. De PvdA had een anti-KVP-resolutie liggen, had zeer duidelijk gezegd dat ze niet met de KVP wilde regeren. Wat gebeurt er? Er komt een kabinet waar KVP en ARP in zitten. Als je dan dit nog eens naleest, dan moet je toch zeggen dat dit iets totaal anders is. Goed, zegt Hans van Mierlo dan, je moet realistisch zijn en het beleid dat hier wordt gevoerd heeft onze steun. Dat is ook wel zo, ik zal waarschijnlijk ook wel PvdA stemmen, maar het is toch een heel andere conceptie dan waar wij destijds vanuit zijn gegaan. Ik kan het eigenlijk alleen maar verklaren door de frustratie van met 7 man in een Kamer van 150 te zitten, of zelfs met 11 man, en niets tot stand kunnen brengen.

JB: Ja, omdat de verhouding tussen executieve en parlement natuurlijk niet scherp vastligt. Met name bij de confessionelen loopt dat gewoon door. De regering, die confessionele partij is, heeft een heel andere functie, heeft een heel andere opvatting van zichzelf.

PB: Bij de PvdA is waarschijnlijk ook geen strikte scheiding hoor. Ik weet niet hoe het contact verloopt tussen Den Uyl en Van Thijn, maar het zou mij toch sterk verbazen als daar niet geregeld contact plaatsvindt. Onze gedachten waren destijds, dat staat hier ook wel ergens, voorstellen op hun mérites beoordelen, als het zo uitkomt de regering steunen en als het niet zo uitkomt, niet. Maar dat bleek in de praktijk van het dagelijks werk in de Kamer heel moeilijk. Ik weet nog wel die zaak van die brief van het parlement aan het Amerikaans Congres over Vietnam; ik weet niet of u dat al bent tegengekomen. Dat was nou typisch zomaar een idee, het kwam van Hans van Mierlo, maar het was een typisch D'66-idee: het parlement richt zich rechtstreeks tot het Amerikaanse Congres. Dat was ook iets wat men eigenlijk een beetje belachelijk vond en iets dat op enorme weerstanden stuitte. Het was typisch zo'n idee van het parlement moet een eigen positie innemen.

JB: Nou is D'66 een democratische partij, met vergaderingen en alles, maar is die overgang naar samenwerking binnen de partij bewust meegemaakt?

PB: Het is wel op congressen bekrachtigd.

JB: Maar er is, met andere woorden, toch wel een soort oligarchie ontstaan? Dat is met name de klacht van Schuyer bijvoorbeeld. Dat dit soort dingen toch veelal van bovenaf werden beslist, in Den Haag vooral, en niet met de partij zijn doorgesproken, alhoewel de partij toch zo democratisch is.

PB: Laat ik dit zeggen, het drama is dat er een beleid is uitgestippeld en bekrachtigd door het congres, wat het beleid van Hans van Mierlo was, maar dat dat beleid moest worden uitgevoerd door mensen die het eigenlijk helemaal niet steunden, zoals Terlouw en Anneke Goudsmit. Zij waren met de grootste moeite bereid geweest hierin mee te gaan. En dan verdwijnt uitgerekend Hans van Mierlo, nadat hij zijn grote krachtproef tot stand heeft gebracht. Hij verdwijnt althans als fractievoorzitter en hij wordt opgevolgd door Terlouw, die er toch aanzienlijk sceptischer tegenover stond. En wat die kwestie van democratie betreft, het is natuurlijk zo dat een aantal van die dingen uitvoerig is doorgepraat in Den Haag of in Haagse kringen. Ik weet niet of je in deze partij of in enige andere partij veel meer kunt doen. Die hele kwestie van contacten met de basis was ook zo'n befaamde problematiek. Wij zijn altijd erg sterk geweest in het ontwerpen van organisaties, maar de partij is er wel stuk aangegaan. Enerzijds wilde men Hans van Mierlo steunen, hij kreeg altijd een enorme ovatie als hij weer zo'n verhaal had gehouden. Afge-

lopen zaterdag schijnt hij er ook nog één gehouden te hebben, wel een jaar te laat vind ik. En tegelijkertijd dacht men, die jongens daar in Den Haag moeten we in de gaten houden. Hetgeen ook weer een heel begrijpelijke reactie was. Er zijn allerlei plannen geweest voor de vorming van een tussentijds college of hoe noemde je dat ook al weer? Er zou een commissie komen die tussentijds steekproeven deed onder de leden. We hadden dus geen partijraad of zoiets.

FT: Dat is nu weer besloten. Het hoofdbestuur gaat het nu weer doen met een steekproef.

PB: Hoeveel leden zijn er eigenlijk nog? Zoiets heeft er natuurlijk altijd ingezeten hè? Daar kwam bij dat Hans van Mierlo een buitengewone overtuigingskracht heeft en ook zeer geladen is. Dat is hij trouwens pas geleidelijk geworden, want toen op die eerste bijeenkomst in Krasnapolsky was hij dat helemaal nog niet. Ik herinner me van toen een nogal verlegen, weinig zeggende jongen. Hans Gruijters was toen de grote krachtfiguur. Maar Hans van Mierlo is zeer duidelijk gegroeid in de positie van partijvoorzitter en fractieleider en hij had de neiging om mensen kapot te praten. Dan zat je bij elkaar en dan was je het weliswaar niet met hem eens, maar je had geen goede argumenten. Dat gevoel heerste in de regio nog veel sterker. En volgens mij gingen de mensen dan naar huis en krabden ze zich achter de oren, en zeiden ze, ja, maar eigenlijk ben ik het er toch niet mee eens. En Hans van Mierlo ging dan weg met het idee de mensen overtuigd te hebben. Hij had dan een brief of een resolutie in de hand. En vanuit zijn standpunt geredeneerd had hij dan ook nog gelijk ook, maar hij had de mensen niet echt overtuigd. In de fractie is dat ook een hele tijd zo gegaan, ze konden er gewoon niet tegenop en wisten ook niet goed hoe ze hem aan moesten pakken. Bovendien had hij dat sterke imago, charismatisch leider is een groot woord, maar hij had het toch wel een beetje. Ook bij de kiezers had hij zeer veel 'Anklang' en dat hadden de anderen niet.

JB: Ja, het is wonderlijk dat D'66 eigenlijk op deze toer groot is geworden, althans veel stemmen heeft gekregen. Het was één van die eerste verschijnselen van een groot leiderschap en dat kwam over de televisie nogal over. Maar daardoor was de partij natuurlijk ook aan de ups en downs van een charismatisch leiderschap gebonden, meer dan aan zijn standpunten.

PB: Ja, misschien. Het is natuurlijk zonder meer zo dat die verkoopmethode een grote rol heeft gespeeld. Franssen, Hey en Veltman adviseerden bij die televisieuitzendingen in het begin veel. En dan die uitzending met die caravan. Hans van Mierlo was aan het praten en ondertussen zag je op de televisie niets anders dan een of andere meneer, die bezig was een auto met een caravan

te parkeren. Een geweldige uitzending was dat.

JB: Dinsdag of donderdag komen die spots nog een keer terug op de televisie. In een programma van de VPRO. Donderdag om 9 uur geloof ik. Daar komen al die spots weer in. En Van Mierlo en Gruijters die met een bezorgd gezicht langs de gracht lopen.

PB: Donderdagavond is dat?

JB: Donderdag ja.

PB: Gaan ze er een hele uitzending aan wijden?

JB: Veertig minuten televisie.

PB: Allemaal aan D'66?

JB: Aan D'66, opkomst en....ondergang kun je nog niet zeggen natuurlijk, maar dat was oorspronkelijk wel de bedoeling.

FT: Ze hebben daar de hele dag gefilmd hè?

JB: Ja, maar ze hebben bij Veltman die spotjes weggehaald en bij Leen Timp.

PB: Ja, bezorgd langs de gracht lopen. Maar wat zei u daarnet of dat leiderschap?

JB: Dat D'66 veel meer groot is geworden door een charismatisch leiderschap en daardoor aan de ups en downs daarvan, dan door haar standpunten. Dat breng ik althans als hypothese.

PB: Nou, ik hoop dat het niet waar is, maar ik kan het natuurlijk niet bewijzen. Het is natuurlijk wel opvallend dat een heleboel van die standpunten door anderen zijn overgenomen. Bijvoorbeeld duidelijkheid in de politiek, je mag het woord niet meer gebruiken, maar ik geloof wel dat wij tot de eersten behoorden die daar zo'n punt van hebben gemaakt. Daarna hebben anderen het overgenomen. Dat is uitstekend hoor, dat vind ik helemaal geen probleem. Ik vind het helemaal niet erg dat anderen standpunten hebben overgenomen die wij destijds hebben geformuleerd, maar...

Ja, dat charismatisch leiderschap heeft wel geholpen, dat geloof ik zeker.

Je ziet ook dat een man als Terlouw gewoon niet zover komt. Hij is veel voorzichtiger, reflecterend. Je kunt van Hans van Mierlo wel zeggen dat hij enige tijd enigszins bezeten is geweest, dat realiseerde men zich, dat greep de mensen. Ik weet niet precies wat er zou zijn gebeurd als hij dat niet was geweest. Kijk, er zijn een paar dingen. Eerst had de partij zeven zetels, toen brachten ze het tot elf, dat was minder dan men had gedacht en eigenlijk een teleurstelling. Ieder ander zou zeggen een partij die van zeven naar elf springt, dat is toch heel wat, zeker voor de Nederlandse verhoudingen. Maar aangezien iedereen op vijftien had gerekend viel elf natuurlijk reuze tegen. Dat is zo raar hè, eerst denk je als ze twee of drie zetels halen is het heel wat, dan halen ze er zeven, en dan moeten het minstens vijftien worden en is het een teleurstelling als het elf worden. Die elf hebben door ongelukkige

omstandigheden maar een jaar de kans gekregen en toen viel de zaak ontzettend terug, je kunt eigenlijk wel zeggen door omstandigheden buiten D'66 om. Voor hetzelfde geld hadden die elf het nog wel een tijdje uitgehouden. Maar in die fractie van elf was altijd erg veel verdeeldheid, over zaken als samenwerking met de PvdA bijvoorbeeld en over dingen als de opstelling tegenover de partij. Misschien is het ook wel zo dat een groepering als deze niet veel langer moet bestaan.

JB: Hoe komt het toch dat, afgezien van de personen zelf, dat daar niet alleen zoveel persoonlijke conflicten zijn uitgebroken, maar ook lange tijd hebben voortgeduurd?

PB: Wat zijn die persoonlijke conflicten dan?

JB: Nou, persoonlijke tegenstellingen.

PB: Noemt u eens wat.

JB: Nou, ik ken ze niet, maar Erik Visser zei dat ondermeer zeer veel persoonlijke tegenstellingen een rol hebben gespeeld.

PB: Hans van Mierlo deed erg veel dingen tegelijk. Om eens wat te noemen, tijdens die kabinetsformatie was hij voortdurend aan het konkelen met Den Uyl. De fractie wist van niets, de partij nog veel minder. En dat terwijl het allemaal mensen zijn die zich er graag mee zouden willen bemoeien. Dat is het probleem van D'66, het zijn eigenlijk allemaal mensen die een eigen partij zouden willen hebben. Het is geen club makke schapen, integendeel zou je zeggen, ieder heeft wel weer zijn eigen ideeën over hoe het zou moeten. Dat spreekt ook wel een beetje tegen het charismatisch leiderschap. En dan is daar Hans van Mierlo die de zaken zelf regelt en vergeet dat hij de club bij elkaar moet houden en achter zich moet houden en dat heeft wel tot een aantal tegenstellingen binnen de fractie geleid. Ik weet niet of je van een persoonlijke tegenstelling tussen Anneke Goudsmit en Hans van Mierlo kunt spreken, maar ze hadden politiek wel enigszins verschillende standpunten. Anneke Goudsmit staat ook veel sceptischer tegenover de samenwerking met de PvdA.

JB: Ik zit nog even te denken aan uw voorkeur voor een Vrijzinnig-Democratische Bond. Heeft u die stap naar de PvdA, de toenadering althans, kunnen maken?

PB: Ik was toen al een beetje uitgeschakeld. Het is niet zo dat ik niet meer mocht komen, maar ik had er zelf ook al minder zin in. Ik heb wel van die toenadering staan te kijken, ik heb er echter geen grote actie tegen gevoerd. Ik heb het, laat ik zeggen, aanvaard, maar als de discussie zich nog eens zou afspelen, zou ik er weer veel voorzichtiger tegenover staan. Wie is nou op het ogenblik de grote voorstander van de PvdA van D'66? Dat is de PvdA Den Uyl. Want Den Uyl heeft D'66 nodig. D'66 heeft de PvdA gered toen het over die NATO-paragrafen ging. Dat is natuurlijk een idiote situatie, want

waarom moeten wij de PvdA redden? De PvdA moet zichzelf maar redden. Ik vind dat dus allemaal niet zo gelukkig; de PvdA is erg groot en erg machtig. Ik ben met dat grote resultaat van 1 minister en 3 staatssecretarissen helemaal niet blij. Want ik vind dat zowel bij de minister als bij de staatssecretarissen erg weinig blijkt van D'66-ideeën, dat in die hele periode van de fractie onder Hans van Mierlo meer tot uiting is gekomen van het soort ideeën dat wij toen hadden, dan dat je nu onder 1 minister en 3 staatssecretarissen merkt. Ik vind Gruijters een uiterst kundig man hoor, ik heb geen enkele kritiek op hem als minister, maar ik merk er nou niet zo vreselijk veel van dat je daar nou een D'66-minister aan het werk hebt. Van De Goede merk je überhaupt heel weinig; Brinkhorst is, technisch gezien, een uitstekend staatssecretaris, maar of hij nou specifiek D'66 is weet ik niet.

JB: En Glastra van Loon?

PB: Ja, Glastra van Loon, die heb ik tot het laatst bewaard. Bij Glastra van Loon kun je nog zeggen dat het naar verhouding in het werk waar hij zich mee bezig houdt, nog het meeste naar voren komt. Maar ik geloof niet dat je kunt zeggen, wat een geweldige prestatie, 1 minister en 3 staatssecretarissen, zo zou ik het niet willen zien. De resultaten liggen, vind ik, meer in het accepteren van een aantal dingen die wij toen hebben gelanceerd, al moet ik bijvoorbeeld op het gebied van de staatsrechtelijke vernieuwingen nog zien dat ze erdoor komen. De PvdA heeft daar lange tijd erg moeilijk over gedaan en we hebben minister De Gaay Fortman die nou ook niet zo hard van stapel loopt op dat punt. Ik ben er nog niet zo zeker van dat dat allemaal zal gebeuren.

JB: Bovendien ontbreekt nu natuurlijk een beetje het gewicht van de partij.

PB: Ik geloof ook dat de keuze van Gruijters voor Volkshuisvesting en van die drie anderen, niet zo ideaal is geweest destijds. Ik heb daar echt niet veel invloed op gehad, ik heb wel gesuggereerd dat Binnenlandse Zaken eigenlijk het belangrijkste voor ons was, maar toen werd mij verteld dat dat al geheel aan De Gaay Fortman was beloofd of toegezegd. En dan krijg je dit soort valse argumentatie. Dat is nou precies waar wij ons tegen verzet hebben. Ik ben realistisch genoeg om te weten dat het op die manier gaat, ik weet wel hoe het toegaat in Den Haag, maar dan kunnen die andere partijen het net zo goed zonder ons, daar heb je geen D'66 voor nodig. Als het op dit soort overwegingen allemaal moet gebeuren, dan laat ik het rustig aan de PvdA over. Den Uyl is wat dat betreft mans genoeg en daar is dit soort clubjes helemaal niet voor nodig.

JB: Ja, nee.

PB: Ik heb toch een beetje het gevoel dat.. dat is natuurlijk het befaamde élan. Dat wordt op elk congres weer geroepen: het élan van D'66 moet terugkomen.

Maar dat élan kan niet terugkomen, omdat D'66 toch een beetje een partij is geworden als alle andere partijen, maar met het onderscheid dat wij niet een sociaal-economische achterban of een zuil hebben waar we ons aan vast kunnen klampen of waar mensen automatisch.. Niemand stemt ooit automatisch op D'66. Mensen die D'66 stemmen doen dat als protest tegen partijen waar ze eerder op gestemd hebben, of omdat ze iets zien in het programma, of omdat ze vinden dat Van Mierlo een leuke neus heeft of iets dergelijks, maar het gaat niet automatisch.

JB: De sociaal-democraten stemmen dan toch ook met een zeker automatisme. Je kunt de sociaal-democratie ook niet opheffen in Nederland.

PB: Nee, maar ik zou al die mensen die automatisch VVD, KVP, AR en CHU stemmen, niet graag de kost geven. En PSP ook, CPN, PPR is nog iets anders omdat die zo nieuw is. Ik weet het niet goed.

JB: Ja, maar die vlottende kiezersmassa die met D'66 is begonnen, die is op een gegeven moment..

PB: Ja, en met de Boerenpartij. Het is niet wat wij in ons hoofd hadden, maar dat is wel het begin geweest van dit soort zaken. Wat overigens ook nog wel interessant is, is dat wij in die beginperiode goede Nederlanders in onze partij wensten. Wij lieten de mensen een soort loyaliteitsverklaring tekenen, maar dan in omgekeerde zin, dus dat ze geen lid waren geweest van de NSB of van een andere fascistische organisatie. Alle kandidaten moesten die verklaring ook ondertekenen. Het is natuurlijk een beetje een griezelige zaak, dat vonden wij ook al meteen. Je wist niet wie zo'n nieuwe partij zou aantrekken en je hebt natuurlijk van die ambitieuze klanten, zeker nadat die 7 zetels waren behaald. Je zou natuurlijk ook een ballotage in kunnen stellen. Gezien de leeftijd van de meeste mensen speelde het eigenlijk helemaal niet zo'n grote rol. De gemiddelde leeftijd van de ondertekenaars was iets van 34, 33 jaar. Vooys was een van de weinigen die wat ouder was. Dus eigenlijk speelde het nauwelijks een rol, maar het was wel een punt waar we allemaal erg verdacht op waren. Ik geloof zelfs dat het bij de laatste verkiezingen nog een rol heeft gespeeld, dat men iets moest ondertekenen. Ik kan me niet herinneren dat er ooit iemand is geweest die is geweigerd. Wat verder een belangrijk punt is geweest - ik heb daar zelf ook nog een rol in gespeeld - is het contact met soortgelijke groeperingen in het buitenland. Ik had in eerste instantie de taak om de post te beantwoorden. Toen het hele apparaat nog niet op gang was gekomen heb ik er een paar beantwoord. Het was één van de dingen waar we het herhaaldelijk over hebben gehad, zowel in het kader als rondom die werkgroep buitenland. We hadden sterk het idee dat je het niet alleen in Nederland moest aanpakken. Het is nog niet eens zo lang geleden dat Van Mier-



lo naar Frankrijk is geweest.

FT: Voor die...

PB: Technique et démocratie. Er is ook contact geweest met Servan Schreiber.

JB: En in Italië was ook een soort ...

PB: Ja, met de republikeinen, er was een dergelijke club in Italië. Anneke Goudsmit vertelde net dat ze in Israël is geweest en daar met die groepering van die mevrouw...

JB: Burgerrechten.

PB: Ja, dat ze daar contact mee heeft gehad. Uiteraard waren er liberalen in Engeland. Maar dan kreeg je de vraag wie is de echte liberaal, daar zijn ook wel karikaturen over geweest. Ik geloof dat dat een jaar of twee geleden nog aan de orde is geweest, dat zowel de VVD als wij zeiden: wij zijn de echte liberalen.

FT: In '74 is dat nog aan de orde geweest op een discussie in Groningen met Brinkhorst. Lipschits was toen voorzitter, het was in Mutua Fides of zo.

PB: Ja, het wordt een beetje een onwezenlijke discussie hè, maar het heeft voor ons wel een rol gespeeld. Dat die contacten niet beter van de grond zijn gekomen heeft te maken met geld en organisatie. Eigenlijk had je al die groeperingen moeten bezoeken. Ik herinner me nog dat er een brief binnenkwam van een Oostenrijkse partij, die heette iets van Gefedereerde Europeanen, Europa Union, ze hadden ook een afdeling in Duitsland. Je hebt dan geen flauw idee wat het voorstelt, misschien waren het wel oud-fascisten. Je krijgt dan zo'n brief en je denkt, mijn God, wat is dit nu? En dan is het vreselijk moeilijk om dat uit te zoeken, tenzij je er echt naar toe kunt om het te analyseren. Er was ook een groep ergens in het noorden van Duitsland, Hamburg geloof ik, daar zijn ook contacten mee geweest. Maar dat is eigenlijk allemaal een beetje stuk gelopen op tijd en geld, een combinatie van die twee.

JB: U zat in de commissie-buitenland. Nu werd afgelopen zaterdag op het congres nog weer eens door de voorzitter gememoreerd dat bij opinie-onderzoeken blijkt dat een groot deel van D'66 kritisch staat tegenover de NATO, in tegenstelling tot de partij zelf. Zijn die standpunten die u toen in dat NATO-rapport in '68 of '69 naar voren bracht, nooit op tegenstand gestuit?

PB: Er is zeer uitvoerig over gediscussieerd en we hebben toen een soort NATO-optermijn programma aangenomen, daar was men het wel over eens. Er was wel een meerderheid die dat steunde. Het gekke is natuurlijk dat D'66 zich in het red-den van de PvdA als een soort NATO-paladijn heeft ontpopt. Het was gek omdat D'66 eigenlijk niets anders deed dan steun geven aan de top van de PvdA, Van der Stoep, Ter Beek, Den Uyl zelf. Het is hun standpunt dat daarin naar voren

komt. Wat hadden ze voor gegevens op het congres? Was er een meerderheid voor om uit de NATO te stappen of zo?

JB: Herinner jij je het Frits?

FT: Nee, het staat me niet voor de geest.

JB: Ik geloof dat op het congres de grootste minderheid ertegen was of zo.

PB: De grootste minderheid?

JB: Tegen de NATO dus, ze waren er dus voorstander van om uit de NATO te treden.

PB: Een grotere minderheid dan in de PvdA?

JB: Ja.

PB: En de PPR?

JB: Het meest kritische deel werd gezegd.

PB: Nee, dat is toch niet zo. Ik bedoel...

JB: Het ging over steekproeven hè. Maar dat zullen wel leden zijn, het zullen waarschijnlijk geen...

PB: Dat kan ik me voorstellen, daar is nog wel enig verschil tussen. Maar het is ook wel gebleken in zo'n werkgroep buitenland, in de tijd dat ik voorzitter was. Ik was voorzitter tot '68, toen ben ik drie maanden naar Amerika gegaan en heb ik het voorzitterschap neergelegd. In die werkgroep kreeg je natuurlijk ook allerlei vogels van diverse pluimage bijelkaar. We hebben ons toen we het programma maakten uitvoerig beraden over de vraag wat het programma van D'66 voor consequenties had voor de buitenlandse politiek. Wij hebben toen internationale samenwerking en het opheffen van internationale spanningen als 'Leitmotiv' genomen. Dat was als het ware het begin, maar we zaten midden in het probleem hoe de term radicale democratisering te vertalen in het buitenlands beleid. Je kunt wel iets aan de buitenlandse dienst gaan sleutelen, maar het gaat om de inhoudelijke kant. Daar zit de PvdA ook mee. Het gaat erom, hoe socialisme in buitenlands beleid te vertalen. Daar zijn grote brochures over geschreven, maar ze zijn er nog altijd niet uit. Nu zitten ze in de discussie over de NAVO. Je kunt wel vanuit een bepaald gezichtspunt de binnenlandse politiek benaderen, maar het is veel moeilijker dat te vertalen in het buitenlands beleid. Eén van de meest bevredigende dingen die ik in de werkgroep buitenland heb gedaan is het contact met de fractie en de partij onderhouden, tijdens het herzien van het programma. We hadden geregeld bijeenkomsten van diverse subgroepen, die van Europese integratie, Vrede en veiligheid, ontwikkelingsproblematiek. Dat werkte best aardig, temminste dat vond ik zelf. Ik heb daar erg veel plezier in gehad. Het was veel werk, maar dat gaf veel bevrediging.

JB: Dat kwam waarschijnlijk ook bij Van Mierlo en Visser terecht?

PB: Ja, voornamelijk bij Visser. Ook wel bij Van Mierlo, maar die werd steeds

belangrijker door dat fractie-voorzitterschap, zodat hij gaandeweg minder aandacht kon besteden aan dit soort dingen. Je maakte wel rare dingen mee. Ik herinner me bijvoorbeeld dat wij als commissie buitenland op een gegeven moment hadden gezegd: er moet geen aparte minister voor ontwikkelingssamenwerking komen, want het ontwikkelingsbeleid hoort onderdeel, zo niet hoofdbestand te zijn van het buitenlands beleid. Imkamp vond dat niet en die hield daarover een vlammend betoog op het congres. En dan krijg je dat waar je wekenlang met zo'n werkgroep over hebt vergaderd, op zo'n congres in één klap van de tafel wordt geveegd. Dan zeggen de mensen, dat idee van Imkamp is eigenlijk best aardig, en dan gaat het bom met de voto-meter en het is beslist: D'66 is voor een aparte minister van ontwikkelingssamenwerking. Niet dat het zo'n belangrijk punt is hoor, maar zulke dingen maak je natuurlijk wel meer mee. En daar is een aantal mensen op afgeknapt, mensen die echt deskundig zijn op een bepaald terrein. En dan wordt zo'n idee op een congres in één klap van de tafel geveegd. Zo'n congres is zo onberekenbaar hè, omdat de leden daar zelf zitten.

JB: Het one man- one vote- systeem.

PB: Ja. En dat systeem heeft hele griezelige kanten.

JB: Goed. Ik heb nog een vraag. We zijn wel heel erg van ons onderwerp afgedwaald, geloof ik.

PB: We hebben de oprichting van de partij gehad. We hebben het over de jonge aanhang gehad. Dat was natuurlijk wel heel plezierig hè. Over de toestanden die er geweest zijn hebben we het gehad. Geen progressieve concentratie, dat had de algehele instemming van de partij, dat weet ik zeker. Kon de partij via de Algemene Ledenvergadering een bevredigende controle uitoefenen op de fractie? Werde de ijzeren wet van de oligarchie vermeden? Nee, dat kun je toch wel rustig zeggen. Ik heb zelf in het begin tot die oligarchie behoord. Later zijn het weer anderen geweest, maar je kunt toch rustig zeggen dat zich rondom Hans van Mierlo altijd een aantal mensen verzamelde met wie hij intensief overleg pleegde. Ringnalda heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld. Ik herinner me nog dat we in '67 vergaderd hebben over wat het advies aan de Koningin moest zijn en dat wij toen hebben aanbevolen om Alting von Gesau als kabinetsformateur te laten optreden. Dat verraste haar erg, dat weet ik nog wel. Ik weet ook nog dat Van Mierlo in '71 met vakantie was en dat wij er toen over vergaderden of hij teruggeroepen moest worden. Het was typisch een kleine club mensen die met elkaar dingen regelden. Brinkhorst hoorde daar ook bij. Een zekere oligarchie is zeker niet vermeden. Op het congres in Leiden wordt de eerste stap gedaan. Ik was er toen niet bij omdat ik in Amerika zat. Ik heb toen wel vernomen dat de rede van Van Mierlo

heel goed ontvangen is, dus dat wil zeggen dat het beleid van Van Mierlo in '68 nog eens heel duidelijk is bevestigd.

FT: Die rede hield een duidelijke afwijzing in van het stembusakkoord met de PvdA en de PPR.

JB: Ja, Van Mierlo heeft toen gezegd dat als er iets zou gebeuren, dat dan toch in eerste instantie de PPR-samenwerking daarvoor in aanmerking zou komen.

PB: Maar ja, de PPR was toen nog wel iets kleiner. De Gaay Fortman was nog niet uit Afrika teruggekeerd. Dat scheelt natuurlijk wel hè? D'66 heeft veel werk gemaakt van een staatkundig program. Volgens mij is daar zo weinig van gerealiseerd omdat een meerderheid van de Kamer, van de partijen en dus van het Nederlandse volk, daar niet zoveel voor voelt. In eerste instantie leken de kiezers wel belangstelling te hebben voor de ideeën over staatkundige vernieuwing. In 1970 echter had men toch het idee niet meer in de lift te zitten, dat had consequenties voor de partij.

JB: Ja, die ideeën zijn door de VVD duidelijk afgewezen, en dat hadden die oude liberalen, de oud-Vrijzinnig-Democraten toch eigenlijk niet mogen doen. Dat heeft waarschijnlijk wel moeilijkheden gegeven.

PB: Bij mensen als Fetter bijvoorbeeld. Hij stond nogal centraal en is toen duidelijk minder actief geworden. Ik moet zeggen dat ik minder moeite heb gehad met het afwijzen van de VVD dan met worden van een aanhangwagen van de PvdA. Dat laatste vind ik veel erger dan het afwijzen van de VVD. Ja, en dan komt het congres in Breda, dat vond ik heel griezelig. Daar is toen heel uitvoerig met Van Mierlo over gediscussieerd, over samenwerking van D'66 met andere partijen, de 'eerlijke makelaars'. Het is toen volgens mij de eerste keer geweest dat hij op deze manier is gaan praten.

JB: 'Eerlijke makelaar'? Heeft hij dat gezegd?

PB: Het kan best mijn term zijn hoor, maar het idee van we gaan samenwerken met de KVP en de PvdA, dat was iets heel anders dan wat wij altijd wilden.

JB: Hij probeerde de anti-KVP-motie te verzwakken?

PB: Het was een volledig andere conceptie dan waarvan wij altijd uitgegaan waren. Het ontbreken van een krachtige organisatie mag dan een voordeel zijn voor de democraten in de partij, het is duidelijk dat het als een nadeel gewerkt heeft voor de bestendigheid van D'66.

JB: Nu de laatste vraag: hoe staat u tegenover opheffing van D'66?

PB: Ja, ik geloof dat ik, als ik er geweest was, wel de motie van Anneke Goudsmit gesteund zou hebben. Ik geloof niet dat je het kunt maken te zeggen 'we heffen de partij nu op', maar iets op termijn, dat zou ik wel gesteund hebben. Nogmaals, je moet het wel in de kontekst zien. De partij is iets geworden, is groot geweest en het élan is er nu duidelijk uit. Niemand ver-

wacht eigenlijk dat er nog nieuwe impulsen uit zullen komen en dan moet je daar de consequenties uittrekken. Wat er nu gebeurt vind ik inderdaad heel eng. Waarschijnlijk zal er op het volgend congres wel weer 60% zijn die zegt: toch maar doorgaan. Dat is doodeng natuurlijk.

JB: U wordt dakloos met velen waarschijnlijk?

PB: Ja, dat zei André van der Louw laatst ook tegen me.

JB: Dat is verder geen probleem?

PB: Nee, in de eerste plaats was ik nog niet dakloos en ben ik het nog steeds niet. Maar ik vind dat helemaal geen probleem. Je hoeft toch geen lid van een politieke partij te zijn?

JB: Maar laten we zeggen dat u dan waarschijnlijk wel wisselend zult gaan stemmen?

PB: Nou, laat ik zeggen, voorlopig stem ik PvdA, of de PvdA moet het al heel dol maken. Ik zie voor mij op het ogenblik weinig alternatief. Het beleid van de VVD trekt me helemaal niet. Vroeger waren er in de VVD wel eens groeperingen - ik kan me er op verkrijken hoor - waar ik wel enige affiniteit mee had, bijvoorbeeld een man als Korthals. Maar Wiegel zegt me helemaal niets en de PPR - hele aardige mensen hoor - maar die zie ik ook niet als iets blijvends. En de PvdA, nou ja, dan zijn we weer terug bij de traditionele Nederlandse politiek. Maar ik stem PvdA.

JB: U kunt dat toch ook verantwoorden door te zeggen dat een deel van het élan, van de ideeën van D'66 wel is overgekomen?

PB: Ja, maar niet alleen bij de PvdA. Nu wordt er weer gesproken over een ombudsman die er moet komen. Dat is ook één van de dingen waar toen lang en breed over is gesproken. Alles wat te maken heeft met democratisering wil ik beslist niet alleen op het conto van D'66 schrijven. Nieuw-Links heeft er ook veel aan bijgedragen. Op dat punt hadden we dezelfde ideeën, maar op het sociaal-economische vlak had Nieuw-Links bijvoorbeeld hele andere ideeën dan wij. Wij aanvaardden toch eigenlijk grosso modo het bestaande economische systeem, terwijl Nieuw-Links, althans 'Tien over Rood' vrij ver ging met daar wijzigingen in aan te brengen. Daar zijn ze inmiddels ook weer van terug gekomen, als je tenminste ziet wat ze in de praktijk doen. Maar op het punt van democratisering gingen we als het ware gelijk op, ook als je kijkt naar bijvoorbeeld openheid. Ik wil niet zeggen dat alles bereikt is wat we wilden, maar er is wel vooruitgang geboekt. Dat wil ook zeggen dat ik het niet uitsluit dat er op een gegeven moment weer een behoefte zal bestaan om nieuw leven in de brouwerij te brengen. Ik weet niet of dat weer via een politieke partij moet hoor, misschien moet het op een andere manier. Ik ben zelf tegenwoordig nogal actief in Amnesty International. Daar zie ik voor mijzelf op het ogenblik meer

in dan in een politieke partij. Ik heb in die eerste jaren het werk in de Tweede Kamer nogal nauw gevolgd, en ik moet zeggen, daar wordt je niet gelukkiger van. Ik weet dat het niet of nauwelijks anders kan, maar het werk in een pressiegroep geeft in zekere zin veel meer bevrediging. En als je dan ook nog het idee hebt dat je iets goeds doet, dan is dat wel fijn voor jezelf. Maar ik zie dus op het ogenblik voor mijzelf geen activiteiten weggelegd in een politieke partij.

JB: Goed, hartelijk dank.

BIJLAGE XII. LIJST VAN SCHENKINGEN VAN PARTICULIEREN, INSTELLINGEN, POLITIEKE PARTIJEN EN WETENSCHAPPELIJKE BUREAUS VAN DE PARTIJEN

Particulieren:

Balje, Chr.

Europa onderweg; ooggetuigen brengen verslag uit; onder red. van H.J.M. Aben; 1976

Europese integratie en de toekomst van de parlementen in Europa; symposium gehouden te Luxemburg, 2-3 mei 1974; 1975

Bank, J.Th.M.

Kernvraag, 1970, no. 18. Enige politieke partijen t.a.v. defensie Linksaf, orgaan van de FJG in de PvdA, vanaf maart 1974

Samenspraak en samenspel; de relatie tussen wetenschappelijke deskundigheid en politiek leiderschap; uitgave Utrechtsch Studentencorps; 1971

Beckers, F.G.J.M.

Beckers, F.G.J.M. Het Democratisch Centrum Nederland; dokumentatie van een streven naar partijvernieuwing; 1972 (doctoraalscriptie)

Idem. Inleiding bij Politiek Manifest en 'Profiel' van de Aktiegroep Nieuwe Partij. in: Politiek Perspectief, 2(1973), no.3(mei/juni), p.62-76 (overdruk)

Idem. Waar staat de Aktiegroep Nieuwe Partij? in: Politiek Perspectief, 2(1973), no.3(mei/juni), p. 25-30 (overdruk)

Beth, S.

Plakboeken met knipsels over de Tweede Kamerverkiezingen van 1971

Bogaarts, M.D.

Bogaarts, M.D. en J. Bosmans. Duynstee en de katholieke staatkunde; 1975

Bosscher, D.F.J.

Beschrijvingsbrief 15e congres PvdA, 10, 11 en 12 april 1975; z.j.

Bruyn, L.P.J. de

Bruyn, L.P.J. de en J.W. Foppen. Nationaal kiezersonderzoek 1972-1973; 2 dln.

Idem. The Dutch voter 1972-1973; national electoral data project; 2 dln; 1974

Couwenberg, S.W.

Beckers, F.G.J.M. Het Democratisch Centrum Nederland; dokumentatie van een streven naar partijvernieuwing; 1972

Naar nieuwe politieke verhoudingen; programmatische samenvatting; publicatie D.C.N.; z.j.

Partijvernieuwing; achtergronden en perspectieven; in: Oost-West, 7(1968), no.9(sept) (overdruk)

Politieke vernieuwing 1966-1971; kritische evaluatie en toekomstperspectief;  
in: Civis Mundi, 10(1971), no.7/8(juli/aug) (overdruk)

Verzamelindex jrg. 1 t/m 12 Oost-West, voortgezet als Civis Mundi

Dekker, R.

Dekker, R. De Federatie van Jongerengroepen van de Partij van de Arbeid  
(FJG); een beeld van de gebeurtenissen die aan de stichting van de FJG zijn  
voorafgegaan; dl.1 geschiedenis van D.S.J.V. Nieuwe Koers, 1946-1951;  
kandidaatsscriptie, 1973

Socialisme tussen nu en morgen; diskussienota; door W. Gortzak; 1974

Socialisme nu. Vrede en veiligheid, gelijkheid en recht; discussieschema  
voor gespreksgroepen van de Partij van de Arbeid; 1972

Socialisme nu. Gelijke kansen, mee-denken,-besluiten,-handelen; discussie-  
schema voor gespreksgroepen van de Partij van de Arbeid; 1971; herdr.

Fascisme; FJG-brochure 2; z.j.

Ontwapenings-brochure FJG, brosjure 1; 1974

Roemenië, FJG-brosjure 3; 1975

Jaarverslag 1975 (van de) FJG, Jongeren in de PvdA; 1976

Beschrijvingsbrief, 2e ronde voorbereidingsstukken Kongres FJG, 5, 6 en 7  
maart 1976 te Arnhem; 1976

Beschrijvingsbrief (definitieve); socialisme = verstandig; FJG-kongres,  
5, 6 en 7 maart 1976 te Heemskerk; 2 dln.; 1976

De slag om de kleine zelfstandige, Ed van Thijn actualiseert de polarisatie  
(thema-nummer Morgenrood); n.a.v. Van Thijns 'Het kabinet-Den Uyl en de bier-  
kaai?'

Nummers van 'De Kapitalist', 'Linksaf', 'Roos in de vuist' en 'Morgenrood'

Falger, V.S.E.

Falger, V.S.E. Bibliografie der Nederlandse buitenlandse politiek van na  
1945; 1975

Geertsema, W.J.

Liberalisme en partij-vorming op liberale grondslag; lezing door W.J.

Geertsema op JOVD-congres te Ellecom, 1 november 1975; 1976 (overdruk)

Harmsen, G.J.

Harmsen, G.(J.) en B. Reinalda. Voorlopige bibliografie van de geschiedenis  
van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland van de periode 1943-1973;  
1973

Janda, K.

Janda, K. American and European political parties compared on organization,  
centralization, coherence and involvement; 1974

Janssen, E.

Janssen, E. Europese gezindheid van Nederlandse politieke partijen; scriptie 1975



Keesing, L.Th.

Handelingen der Staten-Generaal 1916 en de Handelingen over de herziening der Grondwet, dl.3; 1918

Kingma, R.H.

Kingma, R.H. Nieuw-Links in de Partij van de Arbeid; voorspel, ontwikkeling en confrontatie: (1946) 1966 - 1969 (1971); doctoraalscriptie 1976

Lankhorst, P.

Lankhorst, P. De vredesbeweging 'De Derde Weg' (1951-1965). Een doorlopende tweestrijd; kopie scriptie 1973

Meerts, P.

D'emocraat, 1(1967/8) t/m 6(1973) en 7(1974), no.2; Peperbek 1(1967/8) t/m 7(1973/4); Gemeenteprogram D'66 voor Den Haag; 1970

Middel, L.P.

Middel, L.P. De Nieuwe elite van de PvdA; een onderzoek naar oligarchische tendenzen in de besluitvorming binnen de afdeling Groningen van de PvdA; doctoraalscriptie 1975

Munster, J.S.M.

Munster, J.S.M. De Katholieke Pers ten opzichte van de nationaal-socialistische beweging, 1931-1936; kandidaatsscriptie 1976

Overste, A.M.

Overste, A.M. Politieke informatie via de massamedia; rapporten NOS; 5 dln.; 1973

Ringrose, J.H.

Rapporten Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945; verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek; 8 dln.; 1949-1956

Scheps, J.H.

Scheps, J.H. Kink in de kabel; scheuring en polarisatie PvdA-DS'70; 1972

Idem. Het progressieve als waardeloze pronk; 1971

Idem. Scheps inventariseert, dl.1; 1973

Idem. Scheps inventariseert, dl.2; 1976

Svåsand, L.

The emergence of organized parties: dimensions, sequences, forces; IPSA-Paper, congress august 16-21 1976; 1976

Tanja, B.

Tanja, B. De Europese gezindheid van de Nederlandse politieke partijen; 1975

Thissen, G.G.J.

'Onze Binding', jrg. 1974, 'Partijkrant', jrg.1974

Stukken van wijkteam Schildersbuurt Groningen, 1974 en 1975

Thomassen, W.

Thomassen, W. Dat was dan dat; 1974

Vonhoff, H.J.L.

Vonhoff, H.J.L. Rede, uitgesproken bij zijn installatie als burgemeester van Utrecht; 1974

Vries, O.

Program fan de FNP (Uttreksel út folsleine program); z.j.

Program fan de FNP (Fryske Nasjonale Partij); 1974

Wolters, M.

Wolters, M. Dimensions of dutch parties; 1975

*Instellingen:*

Bureau Lagendijk

Politieke peilingen, augustus 1975; resultaat van een onderzoek uitgevoerd in opdracht van de AVRO (door Bureau Lagendijk); 1975

Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van na de Tweede Wereldoorlog

Jaarverslagen 1970-1973 en 1973-1974; 1973 en z.j.

Europese Beweging in Nederland

Europese verkiezingen 1978; met volledige tekst van het besluit van de Akte van 20 september 1976; 1976

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Jaarboeken 1971, 1972 en 1973

Oosterbaan/Le Cointre, Goes

De Reformatie, 51(1976), no.32(15 mei), ter gelegenheid van de Groen van Prinsterer-herdenking

Project Bureaucratisering, Instituut voor Geschiedenis, Groningen

Handleiding voor het documentatiesysteem; 1976

Verslag; bureaucratisering, ambtenaren en openbaar bestuur in Nederland van de late Middeleeuwen tot 1940; 1976

Sociologisch Instituut van de Vrije Universiteit, Amsterdam

Amsterdamse partijkaders over akties en aktiegroepen; een onderzoek naar opvattingen van kaderleden van politieke partijen over sociale aktie; 1974

Stichting Burgerschapskunde

Schouten, Th. Politieke stromingen; z.j.

*Partijen, jongerenorganisaties en wetenschappelijke bureaus:*

ANTI-REVOLUTIONAIRE PARTIJ

Adressengids 1974/1975 en 1976; z.j. en z.j.

Albeda, W., en J.P.I. van der Wilde. Perspektieven vanuit een anti-revolutionaire visie; ARJOS-studieconferentie 5 en 6 oktober 1962; 1962

- Antirevolutionair, De, en het Deltaplan voor Zeeland; rapport van de Sociaal-Economische Werkgroep van de ARJOS; c. 1956
- A.R., De, en de cultuur; de A.R. en de sport; referaten met discussie van G.H. Hoek, A.J. Kret en I.A. Diepenhorst; ARJOS-studieconferentie 7 en 8 oktober 1960; 1960
- Atoomwapens als onderdeel van het veiligheidsbeleid; c. 1970
- Berg, H. van den. Rechtsstaat, welvaartsstaat, welzijnsstaat; bestemd voor de ARJOS-studieconferentie van 3 en 4 oktober 1969; 1969
- Berghuis, W.P. Bouwen op het fundament; openingsrede partijconvent 19 april 1958 te Utrecht; 1958
- Berghuis, W.P. Geestesmerk der reformatie; rede gehouden ter opening partijconvent 25 oktober 1958 in Arnhem; 1958
- Berghuis, W.P. In hart en nieren; openingsrede partijconvent 28 oktober 1961 in Amsterdam; 1961
- Berghuis, W.P. Na veertien jaar; openingsrede partijconvent 19 en 20 juni 1959 in Utrecht; 1959
- Berghuis, W.P. Nieuw-Guinea; een terugblik; zj.
- Berghuis, W.P. Om recht en vrede; openingsrede partijconvent 13 mei 1960; 1960
- Berghuis, W.P. Vanuit de radicaliteit van het evangelie; redevoering partijconvent 21 oktober 1967 in Utrecht; 1967
- Berghuis, W.P. en J.A.H.J.S. Bruins Slot. In de stroomversnelling van deze tijd; redevoeringen partijconvent 28 april 1962; 1962
- Berghuis, W.P. en B. Roolvink. Blijvend houvast; redevoeringen gehouden op partijconvent 14 mei 1966 in Utrecht; 1966
- Berghuis, W.P. en B. Roolvink. Koers en eenheid; redevoeringen partijconvent 22 mei 1965 in Zwolle; 1965
- Berghuis, W.P. en A.B. Roosjen. Strijdvaardig; redevoeringen Deputatenvergadering 23 maart 1963 in Utrecht; 1963
- Berghuis, W.P. en B. Roolvink en I.A. Diepenhorst. De toekomst in; redevoeringen partijconvent 15 oktober 1966 in Utrecht; 1966
- Bestuurlijke vormgeving; pre-advies werkgroep College van Advies; 1969
- Bezinning; openingswoord partijconvent 8 november 1969 door A. Veerman; 1969
- Bruins Slot, J.A.H.J.S. De kabinetsformatie van 1956; Kamerrrede; 1956
- Bruins Slot, J.A.H.J.S. Het nieuwe kabinet; rede partijconvent 19 en 20 juni 1959 in Utrecht; 1959
- Bruins Slot, J.A.H.J.S. Ons politiek beginsel; rede Algemene Politieke Beslissingen over de Rijksbegroting 30 september 1958; 1958
- Christelijke sociale politiek in deze tijd; door A. Borst Pzn., M. Ruppert, H. van Eijdsen e.a. ; 1954
- Christelijke, Het, in de politiek; toespraken van A. Veerman, G.Th. Rothuizen

en B. Goudzwaard; partijraad 13 november 1971; 1971

Christelijke politiek; redevoeringen Deputatenvergadering 24 januari 1959; 1959

Conferentie over de problematiek van het midden- en kleinbedrijf 19 mei 1969 in Utrecht; 1969

Daar heb je 't; politieke antwoorden voor de Kamerverkiezingen van 1956; 1956

Derde, De, weg onder woorden gebracht; verzameling beschouwingen en reacties die verband houden met de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP; c. 1972

Emmink, H.J. Kieswet en kiesvereniging; bepalingen voor verkiezingen van de gemeenteraad; 1962

Evangelie en politiek; nota commissie ARP; z.j.

Evangelische ziens/zijnswijze; Deputatenvergadering 13 maart 1971; 1971

Geen restauratie, maar reformatie; partijraad 24 mei 1975 te Zwolle; 1975

Geweldloze defensie tegen vreemde mogendheden; 1970

Gezamenlijk optrekken; partijraad 22 en 23 juni 1973; 1973

Gordijn, C.C.F. Spel en sport in onze maatschappij door de christen bedreven; z.j.

Groningen, Friesland, Drenthe en verder...; 1971

Handen af: mensen; ARJOS-studieconferentie 2 en 3 oktober 1970; 1970

Hoofdwegen; economische politiek; z.j.

Idenburg, P.J.A. Buitenlands beleid nieuwe stijl; z.j.

In het zicht van de verkiezingen; partijconvent 13 februari 1971; 1971

Jaarboekje 1948 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarboekje 1950 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarboekje 1955 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1956 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1957 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1958 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1959 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1962 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1963 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1964 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1965 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1966 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1967 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1968 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1969 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1970 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1971 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jaarverslag 1973 van de Anti-Revolutionaire Partij; in: Nederlandse Gedachten, 30(1974), no.5(febr)

Jaarverslagen 1960/1961 van de Anti-Revolutionaire Partij; z.j.

Jonge Nederlanders voorop op wiek naar morgen; gezamenlijk nummer van de drie jongerenbladen 'Jongeren voorop', 'Op wiek' en 'De jonge Nederlander'; z.j.  
 Jonge, M.W.C. de. Vrede-oorlog-defensiebeleid?; z.j.  
 Kiezen voor dynamiek; partijconvent 14 november 1970; 1970  
 Kleine, Een, eeuw kleine luyden; grepen uit de geschiedenis van de ARP; 1975  
 Kooymans, P.H., en P.J. Teunissen. Naar nieuwe mondiale verhoudingen; ARJOS-studieconferentie 4 en 5 oktober 1968; 1968  
 Kuiper, D.Th. Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit; z.j.  
 Les, De, van dertig jaar; systematisch overzicht van de uitslagen van de Kamerverkiezingen vanaf 1918 tot en met 1948; z.j.  
 Leven in het tijdperk van de automatisering; ARJOS-studieconferentie 7 en 8 oktober 1966; 1966  
 Lijn, De, onzer politiek; redevoeringen toogdag nationale organisatie van AR-Jongerenstudieclubs, 11 november 1950 in Utrecht; 1950  
 Molen, G.H.J. van der. Christendom en internationale ordening; 1951  
 Mondiale, De, opdracht van Europa; de Gemeenschap van de Negen; haar taak en plaats; nota uitgebracht door een werkgroep uit de adviesraad van de Abraham Kuyperstichting; 1972  
 Na de stembus van 1971; partijraad 19 juni 1971; toespraken van A. Veerman, J. Boersma, W. Aantjes e.a.; 1971  
 Naar nieuwe mondiale verhoudingen; de staatkundige toekomst van Suriname en de Nederlandse Antillen; rapport uitgebracht door een commissie van de adviesraad van de Abraham Kuyperstichting; c. 1974  
 Nederlands Nieuw-Guinea; z.j.  
 Niet bij traditie alleen; de ARP en de staatsburgers van 14 tot 18 jaar; 1972  
 Noord-Nederland anno 1974; 1974  
 Nota inzake de problematiek van de kleine zelfstandigen (van de) AR-Tweede Kamerfractie; 1969  
 Nota met betrekking tot de onderwijsproblematiek; overdruk uit A.R. Staatskunde, 39(1969), no.6/7(juni/juli)  
 Nota met betrekking tot de zedelijkheidsvraagstukken; c. 1970  
 Nota openbaar vervoer; 1970  
 Onder hamer en sikkel; 1976  
 Op de drempel van de tijd; 35-jarig jubileum ARJOS 12 december 1964; 1964  
 Oriëntatie 1974; bijdrage Abraham Kuyperstichting ter gelegenheid van het 95-jarig bestaan van de ARP; 1974  
 Overheid en economisch leven; economische beschouwingen geschreven op verzoek van de centrale commissie van het College van Advies der ARP; 1956  
 Politieke, De, emancipatie en het politiek participeren van de vrouw in de anti-revolutionaire partij; 1973

Principieel en actueel; toespraken van dr. A. Veerman, mr. W. Aantjes op de partijraad van 27 mei 1972; 1972

Program van actie van de ARP, Evangelische Volkspartij; 1971

Rapport College van Advies der ARP (inzake) gespreide bezitsvorming; nr. 21; 1962

Rapport College van Advies der ARP inzake de huisvesting van bejaarden; nr. 12; 1959

Rapport College van Advies (inzake) de ongelijkmatige bevolkingsspreiding in Nederland als politiek probleem; nr. 22; 1963

Rapport College van Advies inzake rechtsbescherming tegen de overheid; 1956

Rapport College van Advies (inzake) subsidie-politiek; nr.19; 1960

Rapport College van Advies (inzake) subsidiëring bibliotheekwezen; nr.25; 1963

Rapport inzake de verhouding tussen kerkelijke en burgerlijke huwelijkssluiting; z.j.

Rapport College van Advies over enige vraagstukken met betrekking tot het middenstandsbeleid; nr.16; 1960

Rapport College van Advies over de taak en plaats van de provincie in het Nederlandse staatsbestel; nr.2; 1950

Rapport van de commissie inzake de artikelen I t/m V van program van beginselen; 1952

Roosjen, A.B., en W. Aantjes. Geen gezapige rust; redevoeringen gehouden op het partijconvent van 17 juni 1967 in Utrecht; 1967

Ruimtelijke ordening; redevoeringen gehouden op de conferentie ruimtelijke ordening op 23 mei 1958 te Zwolle; 1958

Samenleven; referaten gehouden op de ARJOS-studieconferentie 3 en 4 oktober 1958; 1958

Schild, Het, der vrijheid; referaten en discussies gehouden op het Onderwijscongres van de ARP te Utrecht op 9 april 1956; 1956

Sociale problematiek in 3 dimensies; z.j.

Staatkundige vernieuwing; nota gespreksgroep ARP; 1970

Statuten van de Abraham Kuypersstichting, zoals gewijzigd door de partijraad op 27 mei 1972; 1972

Statuten van de Anti-Revolutionaire Partij (Evangelische Solidariteitspartij) en de Anti-Revolutionaire Partijstichting; 1971

Stembus 1958; drie schetsen over de stembusstrijd rondom provincie en gemeente; 1958

Studieschetsen 1962; uitgave nationale organisatie AR-Jongeren studieclubs; 1961

Taak en perspectief; redevoeringen gehouden op de buitengewone Deputatenvergadering van 12 februari 1966 in Tivoli te Utrecht; 1966

Technologische ontwikkeling en werkgelegenheid; nota werkgroep College van Advies der ARP; 1970

Televisie en reclame; nota Abraham Kuiperstichting; nr.24; 1963

Toekomst voor Randstads groene ruimte; nota commissie van het College van Advies der ARP; nr. 26; 1966

Touwtrekken om hennep; informatie en beleid inzake drugs; nota uitgebracht door een werkgroep uit de adviesraad van de Abraham Kuiperstichting; 1972

Uitvoering Algemene Bijstandswet; nr.27; 1967

Van Woudschoten tot Hoogeveen - CDA; 1976

Veerman, E., en B.W. Biesheuvel. AR'69; redevoeringen gehouden op het partijconvent van 31 mei 1969; 1969

Veerman, A., en B.W. Biesheuvel. Samen verantwoordelijk; redevoeringen gehouden op de buitengewone Deputatenvergadering van 15 juni 1968 in De Doelen te Rotterdam; en op het partijconvent van 25 mei 1968 in Utrecht; 1968

Veerman, A., en B.W. Biesheuvel. Verantwoordelijk voor de toekomst; partijconvent 12 en 13 juni 1970; 1970

Verslag van de Deltaconferentie van de ARP, gehouden op 23 oktober 1959 te Goes; 1959

Vermaat, A.J. Spelregels voor economie en politiek; 1976

Verslag Studiedag Nederlandse Equipe (ARP, CHU en KVP) van de Europese Unie van Christen-Democraten. Waar moet het met Europa naar toe?; 1969

Verslag verrichtingen van de Abraham Kuiperstichting over de jaren 1953 - 1955; Statuten en reglementen van de Abraham Kuiperstichting; 1956

Vorming en inrichting van stads- en streekgewesten; nota werkgroep College van Advies der ARP; 1970

Woningbouw voor nu en morgen; rapport commissie woningnood en volkshuisvesting ingesteld door het Centraal Comité van de AR-kiesverenigingen; 1963

Zelf onze marsroute bepalen; toespraken van A. Veerman, W. Aantjes e.a. op de partijraad van 30 september 1972; 1972

Zuidema, S.U. Het beginsel van de praktijk. C.P. Hazenbosch. De praktijk van het beginsel. ARJOS-studieconferentie 11 en 12 oktober 1957; 1957

Zijlstra, J. De schatkist, de politiek en nog wat; partijconvent van de ARP, 13 oktober 1962; 1962

Van het partijorgaan Nederlandse Gedachten de jaargangen 12(1956) t/m 29(1973)

#### BOERENPARTIJ

Beginselprogram van de Boerenpartij; z.j.

Urgentieprogram 1971 van de Boerenpartij; z.j.

Wat de Boerenpartij wil; urgentieprogram 1972; z.j.

## CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE

Beleidsnota (voor de komende regeringsperiode) (van de) CHU; 1972

Gelder, J.W. van. Politieke organisatie; betekenis van de politieke partij; 1963

Statuten van de Christelijk-Historische Unie, zoals zij laatstelijk zijn vastgesteld in de algemene vergadering van 29 april 1972; 1972

Jaarverslag 1972; het werk van de Lohmanstichting in het jaar 1972; 1973

Jaarverslag 1973; het werk van de Lohmanstichting in het jaar 1973; 1974

Het partijorgaan Christelijk-Historisch Tijdschrift vanaf november 1974

## CHRISTEN-DEMOCRATISCH APPEL

Agenda voor de vergadering van de 'Werkgroep organisatie voorbereiding', te houden op vrijdag 31 augustus 1973 in het Kuiperhuis te Den Haag; 1973

Bouwstenen voor een Europees beleid; 1976

Commentaar op de defensienota; rapport van een commissie van de politiek-wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU; 1974

Energiebeleid; rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU; 1975

Gemeenschappelijk urgentieprogram 1971-1975; van de ARP, CHU en KVP; 1970

Gerede twijfel; bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling; door het Centrum voor Staatskundige Vorming, de Kuiperstichting en de Lohmanstichting opgesteld en uitgegeven; 1974

Gezamenlijk werkprogram 1973/1974 van het Centrum voor Staatskundige Vorming, de Abraham Kuiperstichting en de Savornin Lohmanstichting; 1973

Grondeigendom en grondbeheer; een opdracht voor individu en gemeenschap; nota wetenschappelijke instituten KVP, ARP en CHU; 1975

Inflatie als politiek probleem; 1976

Jaarlijks advies, Eerste, (van de) Permanente Program Advies Commissie en oordeel van het algemeen bestuur (van het) Christen-Democratisch Appèl; 1975

Midden- en kleinbedrijf; rapport commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU; 1976

Offers voor de toekomst; tweede Jaarlijks advies (van de) Permanente Program Advies Commissie; 1976

Ontwerp-program van het CDA; 1976

Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een politieke strategie voor de zeventiger jaren; nota Contactraad van ARP, KVP en CHU; 1972

Plichten en perspectieven; aanzet voor een profielschets van het CDA; 1975

Samen op weg naar een verantwoordelijke maatschappij; een bijdrage vanuit het CDA tot de discussie over emancipatie; 1975



Samen verantwoordelijk voor het onderwijs; commentaarop de Contourennota; 1976

Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren opgesteld door het Centrum voor Staatkundige Vorming, de Kuiperstichting en de Lohmanstichting; 1972  
Statistische gegevens inzake het optreden van de christen-democraten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei 1974; 1974

Verschillen in organisatie c.q. taak ARP, CHU en KVP; z.j.

Welzijnsbeleid voor ouderen; 1976

#### DEMOCRATEN '66

Statuten en huishoudelijk reglement van politieke partij Democraten '66; 1973

#### DEMOCRATISCH SOCIALISTEN '70

Afwegen en beslissen. DS '70 en de maatschappij van morgen; 1972

Drees, W., en M.L. de Brauw. Bezuinigen . . . met beleid; 1972

Eindrapport van de commissie Inkomenspolitiek van DS '70; 1974

Lindner, A. Enige beschouwingen inzake het begrotings- en uitgavenbeleid van de kabinetten na het uittreden van de DS '70-ministers dr. W. Drees en mr. M.L. de Brauw uit het eerste kabinet-Biesheuvel; 1975

Nijhoff, R. Een gematigde hervormingspartij als vierde alternatief. In: Civis Mundi, april 1975 (overdruk)

Verslag fractie DS '70 periode maart 1973 t/m februari 1975; 1975

Het partijorgaan Politiek Bulletin vanaf september 1974

#### GEREFORMEERD POLITIEK VERBOND

Hoe, Het, en waarom van de GPJCS; 1976

Huwelijk en zeden; overheid, huwelijk en echtscheiding, geboorten en bevolkingspolitiek, alternatieve samenlevingsvormen; 1975

Jeugd en Politiek; orgaan landelijk verband GPJCS, jrg.13(1975), no.1 t/m 7

Kamphuis, J. Evangelisch isolement; 1976

Leidraad voor een nationaal-gereformeerd provincieprogramma; opgesteld door de Commissie Provincieprogramma van de Groen van Prinsterer-stichting; 1973

Leidraad voor een nationaal-gereformeerd gemeenteprogram; opgesteld door de Commissie Gemeenteprogram van de Groen van Prinsterer-stichting; 1974

Overheid en schoolbegeleiding; een reactie op de nota schoolbegeleiding; 1975

Onze organisatie; het ontstaan, de geschiedenis en de ontwikkeling van de gereformeerde politieke jeugdstudieclubs; 3e dr.; z.j.

Partij en politiek; een overzicht van enkele politieke stromingen en het kader waarin zij opereren; dln. I, II en III; 1975 en 1976

Proeve van een nieuwe grondwet; voorlopig antwoord van de contactvergadering GPV/NEV op vragen van minister van Binnenlandse Zaken inzake grondwetsherziening. In: Ons Politeuma, 20(1967), no.12( 1 juli) (overdruk) Programma van richtlijnen voor de nationale gereformeerde politiek; in Utrecht vastgesteld op 29 januari 1966 door de Algemene Vergadering van het GPV; z.j.

Reglementen (van het) Gereformeerd Politiek Verbond, laatstelijk gewijzigd op 29 april 1967; z.j.

Statuten van de Groen van Prinsterer-stichting; z.j.

Het partijorgaan Ons Politeuma (later onder de titel Ons Burgerschap) vanaf 27(1974), no. 1.

#### KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ

Bibo, F.A. Centrum voor Staatskundige Vorming - heden en verleden. In: Politiek Perspectief, jan/febr. 1972, p. 64-71 (overdruk)

Reglementen en programs van de Katholieke Volkspartij; 1962

Statuten van het Centrum voor Staatskundige Vorming; z.j.

Wederkerend onderwijs; een strategie voor permanente educatie; rapport van het Centrum voor Staatskundige Vorming; 1976

De partijorganen Gemeente en Gewest, vanaf januari 1974; Politiek Overzicht, vanaf februari 1974; Politiek Perspectief, vanaf januari 1974.

Enkele van de onder het CDA gerangschikte publicaties zijn geschonken door de KVP.

#### PACIFISTISCH-SOCIALISTISCHE PARTIJ

Alternatief ontwerp-werkprogramma van de Werkgroep Appèl; 1976

Grepen uit het werkprogramma '71-'75; c. 1971

NAVO, De; 25 jaar steunpilaar van het kapitalisme; 1974

Ontwerp-werkprogramma 1977-'81. In: De Gids, 2(1976), no.20a(28 aug)

Statuten en huishoudelijk reglement van de PSP; z.j.

Themakonferenties PSP Praktijk van de politiek:

Documentatiemap Buitenland; 1973

Documentatiemap Gezondheidszorg; 1973

Documentatiemap Technologie en milieu; 1973

Documentatiemap Vakbeweging; 1973

Werkloosheid, wat doen we eraan?; 1975

Het partijorgaan Radikaal vanaf 1975 en enkele exemplaren van Ons (PSP) Genoegen.

## PARTIJ VAN DE ARBEID

- Adressenboekje ten behoeve van het afdelingswerk; 1973
- Beschrijvingsbrief 2e congres PvdA, 7, 8 en 9 april 1949; z.j.
- Beschrijvingsbrief 4e congres PvdA, 26, 27 en 28 maart 1953; 1953
- Beschrijvingsbrief 6e congres PvdA, 7, 8 en 9 maart 1957; 1957
- Beschrijvingsbrief 13e congres PvdA, 4, 5 en 6 februari 1971; z.j.
- Beschrijvingsbrief 14e congres PvdA, 14 en 15 februari 1973; z.j.
- Beschrijvingsbrief Verkiezingscongres PvdA ter vaststelling van het Staten- en Raadsprogram 1974; z.j.
- Congresverslag 1967 van de PvdA, 23, 24 en 25 november 1967; 1968
- Crum, B.J., en F. de Leeuw. Keerpunt in sport; WBS-cahier, studieproject gelijkheid, no.8; 1974
- Dokumentatiemap PvdA; z.j.
- Dokumentatie PvdA, verkiezingen 1972, z.j.
- Jaarverslagen 1 oktober 1954 - 30 september 1956; z.j.
- Jaarverslagen 1 oktober 1952 - 30 september 1954; z.j.
- Keerpunt '72; regeerakkoord van de progressieve drie; 1972
- Mededelingen van de Tesselschadestraat; no.5, februari 1974
- Model van een huishoudelijk reglement voor de afdelingen van de Partij van de Arbeid; 1970
- Op weg naar arbeiderszelfbestuur; opgesteld door W.J. van Gelder en H.A. van Stiphout; WBS-cahiers, studieproject gelijkheid, no.9; 1974
- Socialisme nu. Internationaal; vrede, veiligheid, gelijkheid en recht; discussieschema voor gespreksgroepen; 1972
- Socialistisch woonbeleid; WBS-cahier; 1976
- Statuten/Huishoudelijk Reglement & Reglement kandidaatstelling van de PvdA; 1972 en 1973
- Statuten Wiardi Beckman Stichting; 1972
- Stiphout, H.A. van. Gelijkwaardigheid; studieproject gelijkheid, no.10; 1975
- Verkiezingsprogramma 1971 - 1975 Partij van de Arbeid; 1971
- Verslag 6e congres PvdA, 7, 8 en 9 maart 1957 in de Dierentuin te Den Haag; z.j.
- Verslag 9e congres PvdA, 17, 18 en 19 januari 1963 te Den Haag; z.j.
- Verslag over de periode 1 oktober 1972 tot en met 30 september 1973 Wiardi Beckman Stichting; 1974
- Verslag over de periode 1 oktober 1971 tot en met 30 september 1972 Wiardi Beckman Stichting; 1972
- Verslag over de periode 1 oktober 1970 tot en met 30 september 1971 Wiardi Beckman Stichting; 1971
- Verslag over de periode 1 oktober 1969 tot en met 30 september 1970 Wiardi Beckman Stichting; 1970

Verslag over de periode 1 oktober 1968 tot en met 30 september 1969

Wiardi Beckman Stichting; 1970

Verslag van het partijbestuur van de PvdA over de periode 1 oktober 1950 tot en met 30 september 1952; z.j.

Verslagen 1964 - 1966 van de PvdA; z.j.

Verslagen partijbestuur over de periode 1 oktober 1970 - 32 maart 1973; van de Kamerfracties over de periode 1970 - 1972; z.j.

Verslagen partijbestuur en Kamerfracties 1970 - 1971; z.j.

Verslagen 1964 - 1967 en beschrijvingsbrief bijzondere huishoudelijke partijraadsvergadering 1968 PvdA; z.j.

De partijorganen Partijkrant, vanaf februari 1974, Roos in de Vuist, vanaf 1(1975), no.1, Socialisme en Democratie, vanaf 32(1975), no.1; van de afdeling Groningen Onze Binding, vanaf maart 1974

#### POLITIEKE PARTIJ RADIKALEN

De organen Gemeente Paper, vanaf januari 1974 en PPRAK van mei 1974 tot september 1975

#### STAATKUNDIG GEREFORMEERDE PARTIJ

Abma, H.G. Aller volken macht; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 21 februari 1963; z.j.

Abma, H.G. 't Ruim genot der wereld; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 23 februari 1965; z.j.

Abma, H.G. Stelt geen perken; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 24 februari 1966; z.j.

Abma, H.G. Tot welzijn van heel het volk; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 21 februari 1962; z.j.

Abma, H.G. Vernieuwing; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP op 22 februari 1969; z.j.

Abma, H.G. Voor de veertiende maal; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP op 27 februari 1971; z.j.

Abma, H.G. Waarom staatkundig gereformeerd? Rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP op 12 februari 1970 te Utrecht; z.j.

Abma, H.G. Zonen van hetzelfde huis; rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 27 februari 1964; z.j.

Algemeen Reglement (van de) Staatkundig Gereformeerde Partij, vastgesteld op 13 oktober 1973 te Utrecht; z.j.

Duymaer van Twist, L.F. Is er oorzaak? Willen en kunnen; uit één der redevoeringen van het Kamerlid; z.j.

Kersten, G.H. Als een eenig man. Rede, uitgesproken op de jaarvergadering der SGP gehouden te Utrecht in Tivoli, 8 februari 1939; z.j.

Kersten, G.H. Breken en bouwen; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP gehouden op 7 april 1926 te Utrecht; z.j.

Kersten, G.H. Die zich aangordt; rede, uitgesproken op de jaarvergadering der SGP, gehouden te Utrecht, den vierden april 1929; z.j.

Kersten, G.H. Gebroken bakken; rede uitgesproken op de jaarvergadering der SGP gehouden in Tivoli te Utrecht, 23 februari 1933; z.j.

Kersten, G.H. Hoort de roede; openingswoord gesproken ter Algemene Vergadering der SGP gehouden te Utrecht in Tivoli, 28 februari 1934; z.j.

Kersten, G.H. Is er geen oorzaak? Brochure ter weerspreking van 'Is er oorzaak?' van J. Hollander; z.j.

Kersten, G.H. Trouwelooselijk gehandeld; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, den 26sten maart 1931; z.j.

Kersten, G.H. Van goedertierenheid en recht; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht in Tivoli op 23 februari 1938; z.j.

Kersten, G.H. Vier Hoornen; rede ter opening van de Algemene Vergadering der SGP gehouden in Tivoli te Utrecht, 17 februari 1937; z.j.

Kersten, G.H. Waar toch de goede weg zij; rede ter opening van de Algemene Vergadering der SGP gehouden te Utrecht, 7 april 1932; z.j.

Kersten, G.H. Zijn hout en zijn stok; rede uitgesproken op de jaarvergadering der SGP gehouden in Tivoli te Utrecht, 7 februari 1935; z.j.

Kersten, G.H. Zijt standvastig; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP gehouden in De Doelen te Rotterdam, 24 april 1940; z.j.

Kersten, G.H., P. Zandt en C.N. van Dis. Antwoord op de herhaalde uitdagingen van prof. dr. H. Visscher tot weerlegging van diens beginsel van godsdienstvrijheid; samengest. door de Deputatenvergadering der SGP; 1937

Ouden, R.A. den. De Staatkundig Gereformeerde Partij; z.j.

Naar een nieuwe grondpolitiek?; 1976

Program van beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij; laatstelijk vastgesteld te Utrecht op 1 maart 1972; z.j.

Punten van belang voor beleid; een staatkundig gereformeerde visie; 1973

Statuten van de Stichting Studie- en Voorlichtingscentrum van de Staatkundig Gereformeerde Partij, vastgesteld op 21 maart 1974; z.j.

Uiteenzetting van het beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij; dl. 1; door P. Zandt; 1953

Uiteenzetting van de artikelen van het beginselprogramma der SGP door P. Zandt; 1965

Zandt, P. Christelijke politiek; rede voor de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 17 februari 1960; z.j.

- Zandt, P. De enige waarborg voor het welvaren van ons volk; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 20 februari 1957; z.j.
- Zandt, P. De fundamenteën omgestoten; rede gehouden op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 7 april 1954; z.j.
- Zandt, P. Het grote volksbelang; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 14 mei 1959; z.j.
- Zandt, P. De Heer zij geloofd; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 10 mei 1950; z.j.
- Zandt, P. De Heer zij geloofd; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de SGP te Utrecht op 9 juli 1947; z.j.
- Zandt, P. Des Heeren wet; rede uitgesproken ter Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 9 mei 1951; z.j.
- Zandt, P. Komt, aanschouwt de daden des Heeren; rede gehouden op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 1 juli 1953; z.j.
- Zandt, P. Mozes en de profeten; rede, gehouden op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 26 april 1949; z.j.
- Zandt, P. Wat wijsheid? Rede ter gelegenheid van de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 21 februari 1961; z.j.
- Zandt, P. Het wee en het wel in het menselijk leven; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 26 februari 1958; z.j.
- Zandt, P. De weg tot vrede en welvaart; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht, 23 februari 1955; z.j.
- Zandt, P. Het welzijn van ons volk; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering der SGP te Utrecht op 22 februari 1956; z.j.
- Van het orgaan Onderling Kontakt jrg.11(1970), no.2, jrg.13(1972), no.1 t/m 6, jrg.14(1973), no.1 t/m 6 en jrg.15(1974), no.1

#### VOLKSPARTIJ VOOR VRIJHEID EN DEMOCRATIE

- Baas in eigen huis; discussienota over het eigen woningbezit (...) van de VVD; 1974
- Esveld, N.E.H. van; Minister Den Uyl over de ondernemingsgewijze produktie; Nieuwe serie overdrukken Teldersstichting, no.2; 1974
- Handboek van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie; z.j.
- Kunst zinnig subsidiëren; rapport Teldersstichting; 1974
- Milieu, groei en schaarste; rapport Teldersstichting; 1975
- Naar een liberaal landbouwbeleid; rapport Teldersstichting; 1975
- Nederland en de derde wereld; een liberale visie op ontwikkelingssamenwerking; rapport Teldersstichting; 1976
- Om de vrijheid; een discussienota over het voortgezet onderwijs; 1976

Ondernemersschap van zelfstandigen in midden- en kleinbedrijf, handel en vrije beroepen; notitie van de middenstandscommissie van de VVD; 1975

Sociale zekerheid nu en morgen; rapport Teldersstichting; 1976

Statuten van de prof. mr. B.M. Teldersstichting vastgesteld op de vergadering van 1 april 1969; 1969

Universiteit, democratie en wetenschap; rapport Teldersstichting; 1975

Vermogensaanwasdeling; rapport Teldersstichting; 1975

Wiegel, H. De geloofwaardigheid van een alternatief; 1974

Het orgaan Vrijheid en Democratie vanaf juni 1974.

BIJLAGE XIII. OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE NEDERLANDSE VOLKS BEWEGING

- DRS. J. TH. M. BANK

*Indeling van het boek en korte inhoud van de hoofdstukken*

1. Inleiding

2.1. In het gijzelaarskamp Beekvliet in Sint Michielsgestel wordt het initiatief genomen tot oprichting van een Nederlandse Volks Beweging na de bevrijding. Beschreven wordt de totstandkoming van dit initiatief en de ontwikkeling om tot een akkoord te komen over het eenheidsprogramma onder de bijzondere omstandigheden van dit gijzelaarskamp.

2.2 Kringen van de voormalige Nederlandse Unie blijven gedurende de oorlog bijeenkomen en vormen de basis voor de na de bevrijding op te richten nieuwe unie, nu de Volksbeweging. Het verzetsblad Je Maintiendrai gaat fungeren als communicatie-medium tussen de kringen. Tussen de conceptie van een nieuwe unie en die van de in Gestel ontwikkelde volksbeweging bestaan aanzienlijke verschillen, die worden beschreven.

3. Op 24 mei 1945 vindt de oprichtingsvergadering plaats van de NVB in Amsterdam. Een oproep gaat uit om tot nieuwe partij-politieke verhoudingen te komen en een programma verschijnt dat de grondslag zou kunnen vormen voor een nieuwe politieke richting. Daarnaast aanvaardt de NVB een sociaal-pedagogische doelstelling, een ethisch reveil op de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog.

4.1. Het hoofdbestuur van de NVB neemt contact op met bestaande en terugkerende partijen om in overleg te komen tot nieuwe partij-politieke verhoudingen. Een deel van de achterban wenst een andere weg in te slaan: geen overleg met de vooroorlogse partijen maar onmiddellijk optreden van de NVB als partij. Het hoofdbestuur, met name Banning, weet zo'n optreden te verhinderen. Het eerste NVB-congres dreigt in september 1945 wel met zo'n partij, omdat op dat moment het overleg met de partijbesturen niet tot resultaten heeft geleid.

4.2. In oktober 1945 toont het bestuur van de SDAP zich plotseling wel bereid tot besprekingen over een nieuwe progressieve partij. Op dat moment staat al vast dat de katholieke staatkundige partij als zodanig zal terugkeren. De Volksbeweging vormt een politieke studiegcommissie die bestaat uit delegaties van SDAP, VDB en CDU plus een aantal politieke groeperingen zonder partijverband. Ze is gedoemd om te slagen. In februari 1946 ontstaat uit een



fusie de nieuwe Partij van de Arbeid. Dit resultaat is vergeleken met de verwachtingen van 1945 mager, vooral door het uitblijven van katholieke aanhang.

5. De NVB heeft moeite gehad met de integratie van de voormalige Unie-aanhang en het Unie-verleden van prominenten als De Quay en Ruijgers. Sommige leden en groepen in de Volksbeweging waren gekant tegen de Unie. Anderen meenden dat een te duidelijke vereenzelviging van de NVB met de Unie de eerste zou belasten in het overleg met bijvoorbeeld de SDAP. Doordat de NVB de Unie-invloed ook in benoemingen (De Quay en Ruijgers) heeft teruggedrongen, heeft zij steun in het zuiden verloren. Er bestaat een rechtstreeks verband tussen de verminderde belangstelling van katholieken voor de NVB en PvdA en deze reductie van de Unie. De Quay is mede daardoor overgegaan naar de KVP.

6. Beschreven wordt in dit hoofdstuk de politieke functie van de Volksbeweging als ondersteuning van het beleid van het kabinet-Schermerhorn. Zes ministers uit dit kabinet hadden de oproep van de NVB getekend, de premier was formatateur geworden uit hoofde van zijn voorzitterschap van de Volksbeweging. Deze steun kon niet krachtig worden gegeven, omdat de NVB geen politieke partij wilde worden en omdat ze het in een steeds belangrijker kwestie, de dekolonisatie van Indonesië, niet eens kon worden.

7. Het ledenbestand van de NVB blijft sterk achter bij dat van het grote voorbeeld, de Unie. Van een massale mobilisering is alleen in de maanden mei en juni sprake. In dat ledenbestand overheersen de intellectuele en vrije beroepen, arbeiders zijn er geen lid van. In katholieke en hervormde kringen wordt het lidmaatschap van de NVB tegengewerkt. In dit hoofdstuk zal ook een overzicht worden gegeven van de wijze waarop in de verkiezingsonderzoeken in 1945 en 1946 de NVB en de nieuwe PvdA worden aangehangen.

8. Na de oprichting van de Partij van de Arbeid is de politieke doelstelling van de NVB min of meer gerealiseerd. Zij poogt zich nu te concentreren op haar sociaal-pedagogische taak. Dit ethisch appèl is na een na-oorlogs jaar verzwakt, terwijl de NVB bovendien niet meer een unieke plaats inneemt in een door teruggekeerde organisaties en partijen beheerste opinie-markt. Ook de voor de doorbraak teleurstellende verkiezingsuitslag doet schade aan de aantrekkingskracht van de NVB. Politiek van haar kracht beroofd en sociaal-pedagogisch een stem zonder achterban wordt zij steeds meer een "kernbeweging". In 1948 komt hieruit voort het Nederlands Gesprekcentrum, dat men kan zien als een geformaliseerde voortzetting van de ontmoeting van geloofs- en levensovertuigingen in de bezetting. Het kader gaat, voorzover het niet is afgevloeid naar de PvdA, op in de Europese beweging.

9. Conclusie

## BIJLAGE XIV

*Geannoteerde bibliografie over de Anti-Revolutionaire Partij in de jaren 1966 - 1968, inclusief de Christen-Radicalen, de Groep van Achttien en de samenwerking met CHU en KVP.*

*Samengesteld door C.C. de Beer*

Albeda, W. Naastenliefde en revolutie in een christelijke politiek

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 112-119

Albeda gaat in dit artikel nader in op een onderdeel van de discussiebijdrage 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming', waaraan hij zelf zijn medewerking heeft verleend. Met name besteedt hij aandacht aan de kritiek van De Ruiter op de rol die in het discussiestuk wordt toegekend aan de naastenliefde, alsmede aan de naam 'antirevolutionair', waaruit afgeleid zou kunnen worden dat de ARP tegen elke vorm van revolutie, tegen elke aantasting van de bestaande orde, is. Albeda meent in de Bijbel aanwijzingen te vinden omtrent de vormen van revolutie die een christen wel mag voorstaan.

Albeda, W. Sociaal-economisch beleid voor de komende jaren

In: Christen-Radicaal, p. 156-163

Voor de komende jaren ziet Albeda op sociaal-economisch terrein als overheidstaak een grotere planmatigheid, het overwinnen van de traagheid van het sociaal-economisch bestel bij de aanpassing aan de snelle sociale veranderingen, gepaard gaande met internationalisatie van het beleid. Voor de christenen ziet hij in deze geen eigen taak weggelegd, wel moeten zij altijd daar aanwezig zijn, waar het gaat om offerbereidheid.

Algra, H. Bijdrage ter discussie (I). N.a.v. het interimrapport

'Kabinetformatie en kiesstelsel' van de Abraham Kuiperstichting

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 57-69

Algra blijkt ernstige bezwaren tegen de door de commissie van de Kuiperstichting voorgestelde indeling van het land in 12 districten te hebben. Volgens hem houdt dit een 'onbehoorlijke bevoordeling van de grootste partijen' in.

Algra, H. Bijdrage ter discussie (II); het Duitse stelsel

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 81-92

In dit tweede deel van zijn reactie op het interimrapport van de Kuiperstichting wijst Algra het voorstel om de kabinetformateur door de Tweede Kamer te laten voordragen en de koningin geen enkele rol meer te laten vervullen bij de kabinetformatie, nadrukkelijk van de hand. Hij toetst het voorstel aan de praktijk in Duitsland. De werkelijke bron van de onlustgevoelens in de politiek zou volgens Algra wel eens gezocht moeten kunnen worden bij de vraag of het volk zich nog wel echt vertegenwoordigd weet door de Tweede Kamer met haar specialisten, in plaats van het te werpen op de manier van totstandkoming van het kabinet.

Algra, H. Noodzakelijk verweer

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 233-244

In dit, door Algra noodzakelijk geachte 'verweer' tegen het artikel 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming' gaat hij in op wat de zes auteurs van bedoeld artikel zeggen over de 'heden-daagse' christenen, het gezag en het lid worden van een politieke partij wegens belangenbehartiging. Zijn conclusie is dat het stuk geen basis vormt voor verdergaande discussie; het AR-program van beginselen acht hij daar veel geschikter voor.

Algra, H. Verkeerde wegwijzers?

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 192-204

Algra geeft in dit artikel te kennen dat de antwoorden van de zes auteurs van 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming' op daartegen in gebrachte bezwaren, zijn eigen bezwaren nog geenszins uit de weg hebben geruimd. Hij beperkt zich wat die bezwaren betreft tot twee punten: de plaats van het hiernamaals in het huidige christendom en de huidige christelijke politiek en het overheidsgezag.

Amerongen, M. van en I. Cornelissen. Tegen de revolutie: het evangelie. Het Kerkvolk in de Nederlandse Politiek of: Het einde van een christelijke natie. Amsterdam/Brussel, 1972

Van dit boek zijn alleen de hoofdstukken V (De confessionele partijen verliezen hun bestaansrecht) en VI ('Waart gij maar heet of koud, doch gij zijt lauw') van belang voor de periode 1966 - 1968. De komst van twee types christen-politici in het tijdperk van vernieuwing wordt beschreven: de christen-radicalen en de christen-democraten. Ook de verandering in de relatie met de vakbeweging (CNV) komt aan bod. In het nawoord zeggen schrijvers dat het verval der christelijke instituten gezien moet worden tegen de achtergrond van het 'historisch overleefd' zijn van ons partijstelsel en de opkomst van 'nieuwe vormen van politieke druk en -organisatie'.

Berg, J.Th.J. van den en H.A.A. Molleman. Crisis in de Nederlandse politiek. Alphen a/d Rijn, 1975; 2e dr.

In de delen II en IV van dit boek wordt gesproken over respectievelijk de 'fusieproblemen' van de christen-democratische partijen en over de deconfessionalisering van KVP, ARP en CHU. Schrijvers noemen de fusieproblemen met de ARP 'Schmelzers derde vergissing'. Deconfessionalisering zien zij als één van de vier mogelijke technieken (naast polarisatie, de KVP naar de progressieven en de persoonlijke aanpak à la Wiegel) om tot stabilisering van het politieke midden te komen.

Blijvend houvast; redevoeringen, gehouden op het Partij Convent van 14 mei 1966 te Utrecht door W.P. Berghuis en B. Roolvink. Den Haag, z.j.

Berghuis gaat in zijn openingsrede o.a. in op de uitslag van de Statenverkiezingen en hij concludeert dat de ARP weliswaar aan de BP en de PSP heeft verloren, maar zich in haar oude bolwerken heeft gehandhaafd en dat de duidelijkheid over wat de ARP wil, is toegenomen. Een noodzakelijk geachte versterking van de onderlinge samenhang tussen de christelijke partijen behoeft z.i. niet noodzakelijkerwijs de formatie van één christe-

lijke partij in te houden. Roolvink stelt dat het Partij Convent, overeenkomstig de statuten, een 'verslaguitbrenging' is en niet dient ter bepaling van een standpunt met betrekking tot het door de Kamerfractie te voeren beleid. Daarnaast gaat hij in op een aantal actuele onderwerpen.

Boersma, J. Vernieuwing of vernieling

In: Socialisme en Democratie, 24(1967), p. 467-471

In het kader van de sanering van het politieke stelsel ten behoeve van het weer gezond maken van de parlementaire democratie, denkt Boersma aan zowel progressieve als confessionele samenwerkingsvormen. Een fusie van de drie confessionele partijen acht hij ongewenst, de kansen voor samenwerking slaat hij ook laag aan. Wat hij voorstaat is bundeling van de progressieve krachten uit de drie confessionele partijen, met het evangelie als gemeenschappelijke inspiratiebron. Hij trekt zodoende de consequentie uit de bestaande 'vleugelpraktijk met name in de confessionele partijen'.

Bosch, L. Wetenschap en politiek

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 120-125

Bosch, één van de opstellers van het discussiestuk 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming' is van mening dat het tot de taak van een christelijke politieke partij behoort zich te bezinnen op de 'verwetenschappelijking' van de maatschappij, deskundigen in haar beleidsvorming te betrekken en een harmonisering van de technologisch-wetenschappelijke samenleving te bewerkstelligen.

Bosmans, J.L.J. Documentaire over de confessionele partijen

In: De confessionelen; ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen; p. 89-141. Utrecht, 1968

In deze 'documentaire' van Bosmans over de confessionele partijen wordt aan de hand van veel citaten, hun ontwikkeling geschetst van 1848 tot heden (1968). Bosmans citeert o.a. de reactie van Berghuis, voorzitter van de ARP, op de verschijning van het Structuurrapport van de KVP. Wat Berghuis als taak van de ARP ziet en wat hij vindt van de versterking van de samenwerking tussen de confessionele partijen, wordt geciteerd uit zijn redevoeringen op resp. een Deputatenvergadering (12 februari 1966) en een Partijconvent (14 mei 1966).

Boukema, P.J. Staatsrechtelijke hervormingen

In: Christen-Radicaal; p. 111-120

Boukema behandelt de noodzakelijke staatsrechtelijke hervormingen vooral ten aanzien van kabinetsformatie en verkiezingen. Hij pleit voor een dusdanige wijziging van het kiesstelsel, dat de partijen vóór de verkiezingen coalities zullen aangaan, in plaats van erna, hetgeen vergroting van de kiezersinvloed betekent. Hij is voorstander van het aanwijzen van de premier door de Tweede Kamer. Wat betreft eventuele grondwetswijzigingen schenkt hij aandacht aan de grondrechten en het plaatselijk bestuur.

Budding, B. Evangelische radicaliteit

In: Socialisme en Democratie, 24(1967), p. 478-480

Een niet-vrijblijvende bezinning in evangelisch geïnspireerde, radikaliserende politieke kring acht Buddingh noodzaak. Vanuit deze inspiratie zal men met een concreet politiek program moeten komen. De door deze evangelische radicaliteit gegrepenen zullen in de eerste plaats binnen hun eigen partij ruimte moeten krijgen voor discussie en tegelijkertijd de eigen traditioneel-bepaalde partijgrenzen moeten relativeren, om zodoende met gelijkgezinden uit de andere christelijke partijen te kunnen communiceren.

Christen-Radicaal; samengesteld door B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld. Hilversum/Kampen, 1967

De bedoeling van het boek is achtergrond-informatie te geven, mede met het oog op het congres van de christen-radicalen in november, en daarnaast het op gang brengen van de discussie in eigen kring. De bundel is opgebouwd uit verschillende delen: algemene inleiding over het christen-radicalen denken, de perspectieven van vernieuwing worden vanuit verschillende partijen nagegaan, artikelen op het gebied van binnenlandse politiek, vredespolitiek, sociaal-economisch beleid en ten slotte een paar artikelen over de perspectieven van samenwerking tussen christen-radicalen en andere vooruitstrevende partijen.

Cnossen, T. 't Hervinden van het fundament

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 210-214

Naar aanleiding van de op handen zijnde verkiezingen van 1967 gaat schrijver nogmaals in op de meest opvallende resultaten van de verkiezingen van '66: het verlies van de PvdA (hetgeen volgens hem in het belang van het land is) en het succes van de BP, waarvoor hij een complex van oorzaken weet aan te wijzen. Hij spreekt de vrees uit dat het calvinisme in het AR-beginsel en -beleid steeds minder de inspirerende kracht is. Het Herderlijk Schrijven van de NHKerk van 1954 heeft z.i. een negatievere invloed uitgeoefend dan algemeen wordt aangenomen op de christelijke politiek.

Diemer-Lindeboom, F.T. Op de grens van twee werelden, kunstmatige inseminatie bij de mens

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 42-74

Wat de religieus-ethische kant van kunstmatige inseminatie betreft zal het, aldus de schrijfster, de lezers van ARS volkomen duidelijk zijn dat dit ingaat tegen de diepste beginselen van wat de Bijbel als richtsnoer aangeeft. Daarnaast zijn er nog vele bezwaren tegen, die liggen op het gebied van bijvoorbeeld wetgeving en wetenschap. Schrijfster maakt een onderscheid tussen k.i.d(onor) en k.i.e(chtgenoot).

Doorn, A. van. Welvaartsvast pensioen: eis van sociale rechtvaardigheid

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 150-163

Van Doorn is van mening dat wie op grond van de uitspraak in het 'Program van Actie 1967-1971' over de taak van de christelijke politieke partij op

sociaal gebied (zij dient zich te stellen aan de kant van allen die onrecht en gebrek lijden, hetgeen het innemen van een kleurloze centrumpositie uitsluit) radicale voorstellen op het gebied van pensioenvoorziening verwacht, ernstig wordt teleurgesteld. Het Program geeft bijvoorbeeld geen antwoord op de vraag wat de norm van sociale rechtvaardigheid concreet betekent voor de post-actieven.

Drogendijk, A.C. Bevolkingspolitiek en wetenschap. Naar een voordracht gehouden voor het provinciaal verband Gelderland van de ARJOS op 22 januari 1966

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 250-268

De overheid heeft, aldus Drogendijk, op sociaal-economisch, medisch en demografisch gebied een taak t.a.v. de bevolkingspolitiek. De wetenschap heeft in deze een ondersteunende taak.

Elsen, H.A.M. De Partijraad en de samenwerking van ARP, CHU en KVP

In: Politiek, 22 (1968), p. 227-230

Elsen vraagt zich af hoe iemand die met beide benen op de grond staat in Nederland van vandaag de dag, nog de illusie kan koesteren dat er over 10 of 15 jaar nog te praten valt over drie confessionele partijen. Een samengaan is voorwaarde voor effectieve werking van het 'christelijk zuurdeeg'. Verder stelt hij dat het karakter van de volkspartij de KVP feitelijk in het midden van de Nederlandse politiek plaatst en men dus niet altijd bezwaren moet maken als men centumpartij wordt genoemd.

Faas, H.C. God, Nederland en de franje; necrologie van het Nederlandse partijwezen. Utrecht/Antwerpen, 1967

In dit 'herdenkingsartikel' over de Nederlandse partijen, gepubliceerd vóór 'het overlijden een feit is', poneert Faas de stelling dat niet alleen de confessionele partijen, maar evengoed de socialistische en liberale partijen hun tijd gehad hebben. Wat betreft de roep om hergroepering en partijvernieuwing die van alle kanten is te horen, oordeelt Faas dat 'de Anti-Revolutionairen behoeven allerm minst te worden afgeschreven als er over partijvernieuwing wordt gesproken'.

Faber, S. Een ombudsman voor Nederland?

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 105-113

Faber gaat in op de conclusie die Hagen in zijn artikel over de ombudsman trekt (geen evidente noodzaak voor instituut-ombudsman). Z.i. is Hagen voorbij gegaan aan een deel van de argumenten van voorstanders. Faber constateert dat d.m.v. een ombudsman de parlementaire controle aan gewicht wint. Hagen reageert in een onderschrift.

Functionering, De, van de democratie; gespreksgroepenonderwerp 1967-1968  
Z.pl., z.j.; 2e dr.

In dit 'onderwerp' wordt ingegaan op verschillende aspecten van de democratie, zoals de organisatie van het bestuur, het kiesstelsel, het partij-

stelsel, de staatsorganen (voortbestaan Eerste Kamer, verkiezing minister-president), het kiesrecht in de praktijk en het in beweging komen van de partijen. De samenstellers van deze brochure zijn van mening dat het evenredigheidsstelsel de politieke duidelijkheid niet heeft bevorderd, dat de Eerste Kamer niet omgevormd moet worden tot een corporatieve Kamer, dat de benoeming van de minister-president door de Kroon gehandhaafd dient te blijven en dat versterking van de eenheid van de christelijke partijen, mede ter wille van de duidelijkheid, van groot belang is.

Gaay Fortman, B. de. Inflatie en overheidsbeleid

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 92-99

Bij de bespreking van de vele mogelijke oorzaken van inflatie behandelt de schrijver achtereenvolgens de verschillende groepen die geld besteden in ons land: consument, producent, buitenland en overheid, en hij gaat hierbij vooral in op de budgetpolitiek van de overheid. Bij de bestrijding van de inflatie veroorzaakt door de hoge bestedingsneigingen, zal het accent moeten liggen op manipulatie met de overheidsinkomsten.

Gaay Fortman, B. de. Politieke vernieuwing

In: Socialisme en Democratie, 24(1967), p. 565-572

De Gaay Fortman staat werkelijke vernieuwing van de politiek voor en niet slechts een vernieuwing van het partijwezen, al zal het zonder dat laatste niet gaan. Voor de verkiezingen moet overeenstemming zijn bereikt over een gemeenschappelijk beleid. In de ARP ziet hij sinds de verklaring van de spijststemmers weer verscheidene positieve tekenen, dat de ARP de politieke lijn, waarvoor ze volgens de spijststemmers al had gekozen, niet los wil laten.

Gaay Fortman, B. de. Het verval van de schraperige maatschappij; inleiding gehouden voor een conferentie van het CNV

In: Christen-Radicaal, p. 139-155

De schraperige (verwerverige) maatschappij is door een aantal veranderingen in onze economische orde al belangrijk gecorrigeerd. Waar het nu om gaat, aldus de schrijver, is de wezenlijke hervorming van de maatschappij, hetgeen volgens hem het beste kan gebeuren op basis van de huidige economische orde. Over de rol van de vakbeweging ('in wezen conformistisch') tot nu toe is hij allerm minst te spreken.

Gaay Fortman, B. de. Een weg uit de chaos

In: Christen-Radicaal, p. 185-195

Een door de christen-radicalen aangegeven weg uit de 'chaos' (volgens Romme zullen de christen-radicalen ideeën politieke chaos veroorzaken) is het vormen van een coalitie voor de verkiezingen. De christen-radicalen kiezen voor alles voor duidelijkheid. Bij het uitspreken van hun voorkeur is de getoonde gelijkgezindheid bij PvdA en D'66 op het gebied van ontwikkelingshulp, een essentieel punt.

Gaay Fortman, B. de en W. in 't Veld. Inleiding

In: Christen-Radicaal, p. 7-9

Schrijvers vertellen in de inleiding van de bundel Christen-Radicaal iets

over de ontstaansgeschiedenis van de werkgroep christen-radicalen. N.a.v. de open brief van de AR-spijtstemmers aan hun partijbestuur, kwam contact tot stand tussen hen en vooruitstrevenden in de CHU en KVP. Na enkele bijeenkomsten van deze mensen werd de werkgroep christen-radicalen geboren.

Gaay Fortman, W.F. de. Het Christen-Radicalen congres

In: Christen-Radicaal, p. 10

Het a.s. congres van de christen-radicalen wil, aldus De Gaay Fortman, een poging zijn in concreto aan te geven, waar op het ogenblik staatkundig en maatschappelijk de vragen liggen en in welke richting de oplossingen gezocht moeten worden. Samenbindend uitgangspunt is de overtuiging dat het Evangelie reinigend en vernieuwend de structuren van de wereld aangrijpt, en niet slechts een belofte inhoudt voor de individuele mens.

Geen gezapige rust; redevoeringen gehouden op het Partij Convent van 17 juni 1967 te Utrecht door A.B. Roosjen en W. Aantjes. Den Haag, z.j.

Roosjen (vervanger van de partijvoorzitter) gaat in de door hem gehouden openingsrede o.a. in op de situatie in Israël, de verkiezingsuitslag, de deconfessionalisering en de besprekingen tussen ARP, KVP en CHU. Hij is van mening dat men zich niet ongerust dient te maken over 'de woelingen in de ARP' en dat het volstrekt geen kwaad kan zich kritischer dan in het verleden op te stellen tegenover de eigen partij. Aantjes (vervanger fractievoorzitter) schrijft een groot deel van het succes van de ARP bij de verkiezingen toe aan Biesheuvel. Binnen de ARP heeft, aldus Aantjes, volkomen eensgezindheid bestaan over de weigering om vóór de verkiezingen een uitspraak te doen over samenwerking met of PvdA of VVD daarna.

Goudzwaard, B. Electorale epiloog

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 65-74

Goudzwaard gaat in op de 'ideële' factoren die geleid hebben tot de verschuivingen bij de Kamerverkiezingen van '67. Hij noemt een opkomend pragmatisme, een de-confessionaliserend katholicisme in de KVP en een niet-bezielend socialisme bij de PvdA. De taak van de ARP in deze is dat zij tegenover het pragmatisme zich én volledig als beginselpartij én als programpartij moet manifesteren. Daarnaast zal de ARP een bijdrage moeten leveren aan een nationale concentratie van partijen die een bewust-evangelische politiek voorstaan.

Goudzwaard, B. Grote taak voor kleine mensen; hoofdlijnen voor een evangelisch beleid; uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de ARP op 3 april 1969. (Den Haag), z.j.

Deze publicatie is een omwerking van een in 1967 geschreven kadercursus voor de ARP, door Goudzwaard à titre personnel geschreven. Hij rondt zijn beschouwingen over politieke problemen en stromingen van deze tijd, evangelische bezinning, de eigen radicaliteit van het evangelie, de keus van de politieke ideeën en de politieke oordeelsvorming af, met te zeggen dat het betoog als zouden de christelijke partijen hun bestaansgrond hebben verloren, niet terecht is: er zal altijd ruimte zijn voor een actuele evangelische politiek, omdat het Evangelie altijd zorg zal dragen voor zijn eigen actualiteit.



Groen, K. Een injectie voor de PBO? (n.a.v. het wetsontwerp tot wijziging van de Wet op de Bedrijfsorganisatie)

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 261-286

Via een overzicht van de denkbeelden van de ARP over publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie van 1936 tot en met de Wet op de PBO van 1950, komt schrijver tot een bespreking van de voorstellen van de SER van 1966 en van de Regering inzake wetswijziging. Zijn eindoordeel over de ingediende voorstellen is instemmend, maar, zo zegt hij, 'het in gezamenlijk overleg (...) behartigen van belangen van de bedrijfstak (...) is van oudsher onderkend als een zaak van mentaliteit'.

Hagen, A.J. Een ombudsman voor Nederland?

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 19-28

Hagen bespreekt twee onlangs verschenen rapporten over het instituut-ombudsman (van de Wiardi Beckman Stichting en van de Vereniging voor Administratief Recht). Aan de hand van deze rapporten, waarin hij een grote mate van overeenstemming signaleert, concludeert hij dat er z.i. aan de figuur van ombudsman geen evidente behoefte bestaat in ons land; dat daarentegen op minder ingrijpende wijze in de leemten in de bescherming van de burger tegenover de overheid kan worden voorzien. Mocht de ombudsman toch ingesteld worden, dan zal zijn functie op zorgvuldige wijze in het parlementaire stelsel moeten worden ingebouwd.

Hahn, K.J. Rond de christen-democratische samenwerking in Nederland

In: Politiek, 20(1966), p. 274-279

Hahn zegt er van overtuigd te zijn dat Nederland zich niet kan onttrekken aan de algemene trend van samenwerking en dat een hechtere politieke samenwerking van de christenen op den duur onvermijdelijk is. De bestaande vormen van samenwerking en contact zouden kunnen worden uitgebreid, zonder dat er direkt één nieuwe 'christen-democratische partij' moet ontstaan.

Herwijnen, P.F. van. Dr. W.P. Berghuis, voorzitter ARP 1956-1968

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 169-191

Herwijnen gaat in op Berghuis' opvattingen over zaken als beginsel en praktijk, het sociaal-links zijn, het Structuurrapport van de KVP, de geloofwaardigheid van een christelijke partijformatie, de samenwerking met de CHU, een CDU, de Groep van Achttien, het vraagstuk van de atoomoorlog en de kwestie-Nieuw-Guinea.

Heuvel, N.H.L. van den. Bezinning op het Partijwezen

In: Politiek, 20(1966), p. 147-151

Naar aanleiding van de verschijning van 'Grondslag en karakter van de KVP' vraagt schrijver zich af of Nederland rijp is voor één christelijke politieke partij of zelfs voor partijvorming buiten de confessionele uitgangspunten om. Op beide vragen antwoordt hij ontkennend.

Heijden, J.J.F.M. van der. Uitgangspunten voor een linkse concentratie van AR, PSP, PvdA en KVP-leden

In: Politiek, 21(1967), p. 168-174

Onder het motto 'uitgangspunten voor een linkse concentratie' vond op 3 juni een radio-debat plaats. Daarnaast werd aan de agenda een soort 'oprichtingsvergadering' toegevoegd. Verwarring vierde hoogtij, aldus de schrijver, maar wat wel duidelijk is geworden, is dat overeenstemming over een concreet links, politiek program op deze manier niet is te verwezenlijken, omdat men een groep die het socialisme in al zijn consequenties wil realiseren en een groep die vanuit zijn christen-zijn 'radicaler' wil worden, tracht samen te brengen.

Hoekstra, D.J. Anti-Revolutionaire Partij; bij ons is de golfslag minder

In: Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland, p. 63-85

Hoekstra geeft in dit artikel een overzicht van de ontwikkelingen in de ARP van 1964 t/m 1967. De brief van de Spijtstemmers van 15 maart 1967 ziet hij als het beginpunt van de activiteiten van de Christen-Radicalen. Daarna werd de discussie over partijvernieuwing in de partij mede op gang gebracht door het bestuur dat de kiesverenigingen vroeg zich te beraden over de verschillende mogelijkheden om tot een andere christelijke partijformatie te komen, waarbij vier alternatieven werden voorgesteld.

Hoekstra, D.J. Christen-Radicalen; de loodsmannetjes laten zich niet verschalken

In: Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland, p. 115-129

Een overzicht van de activiteiten van de werkgroep Christen-Radicalen: de Werkgroep Christen-Radicalen (bestaande uit leden van KVP, ARP en CHU) kwam voor het eerst bijeen op 22 maart 1967 in Americain te Amsterdam ('Americain-groep'). Op 11 mei werd de officiële oprichting bekend gemaakt. Een werkprogram resulteerde uit een op 10 en 11 november 1967 gehouden werkcongres, welk congres door Den Uyl werd gekwalificeerd als 'een tweede doorbraak in de Nederlandse politiek'. Tevens werd na dat congres een slotresolutie uitgegeven, waarin in 7 kernpunten de doelstellingen van de Christen-Radicalen uiteengezet werden.

Hoekstra, D.J. Het overleg van de Achttien; samen om één tafel

In: Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland, p. 100-114

De Groep van Achttien (zoals het overleg tussen 18 vertegenwoordigers uit ARP, CHU en KVP is gaan heten) heeft in 1967 meermalen overleg gevoerd over de 'mogelijkheden tot een bredere christelijke partijvorming'. De besprekingen gingen in hoofdzaak over de gespreksnota, opgesteld door een werkgroep, eveneens bestaande uit vertegenwoordigers van de drie partijen. Naast deze werkgroep waren ook andere werkgroepen in het leven geroepen. Hoekstra geeft een verslag van de besprekingen alsmede een overzicht van reacties hierop uit AR-, CH- en KVP-kring.

Hoekstra, D.J. Partijvernieuwing in politiek Nederland; samenvatting en commentaar. Alphen a/d Rijn, 1968

De bundel, die 'beoogt een grotere duidelijkheid omtrent de politieke verhoudingen van vandaag in politiek Nederland' te geven, bevat artikelen over KVP, ARP, CHU, de Groep van Achttien, Christen-Radicalen, PvdA, PSP, D'66, PPR en VVD. In de Bijlagen wordt o.a. een overzicht gegeven van de na-oorlogse verkiezingen.

Hollander, J. Nog eens: over christelijke politiek en christelijke partijvorming

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 105-111

Hollander geeft als één van de auteurs van 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming' een samenvatting van de op dit stuk losgekomen afwijzende kritiek. Hij plaatst daarbij de kanttekening dat de instemmende kritiek vooral mondeling heeft plaats gevonden en z.i. de afwijzende overtrof. De kritiek spitste zich vooral toe op 1) de theologische achtergrond 2) het geschetste mensbeeld, 3) de opvattingen over de menselijke samenleving en 4) de daaruit voortvloeiende inzichten t.a.v. christelijke politiek en christelijke partijvorming. In een Bijlage wordt een overzicht gegeven van de reacties.

Hoogendijk, W.C.D. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk als factor bij de opkomst van de welzijnsstaat

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 77-91

Met de formatie van het kabinet-Cals is het ministerie van CRM in het leven geroepen, als opvolger van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Hoogendijk gaat in het bijzonder in op de rol van het particulier initiatief bij het welzijnswerk.

Hoogendijk, W.C.D. De samenleving vernieuwen; ARJOS-studieconferentie 6 en 7 oktober 1967. Den Haag, 1967; 4e dr.

Hoogendijk stelt vooraf dat dit geschrift niet meer kan en wil geven dan een 'persoonlijke bijdrage tot de gedachtenwisseling' over tal van onderwerpen en 'een momentopname in een ontwikkelingsproces' is. Evangelische politiek als zodanig heeft volgens hem wel degelijk bestaansrecht; in het woord 'evangelisch' zit sterker dan in het woord 'christelijk' het element van 'vernieuwing', dat een christelijk geïnspireerde politiek dient te bevatten. Een politieke partij is in het vernieuwingsproces nooit een doel, maar een middel om aan de politieke opvattingen gestalte te geven. De splitsing tussen de drie christelijke partijen is volgens Hoogendijk verouderd en de officiële contacten tussen de drie partijen zijn z.i. te beperkt van opzet.

Hulten, M. van. Het Christen-Radicalisme als nieuwe politieke conceptie

In: Partijvernieuwing; achtergronden en perspectieven, p. 292-297

Van Hulten concludeert, de geschiedenis van de werkgroep Christen-Radicalen vanaf de brief van de Spijststemmers tot de oprichting van de PPR bekijkend, dat de werkgroep in de realisering van haar eerste doelstelling (snelle hervorming van de huidige christelijke organisaties) is vastgelopen. De PPR profiteert nu het meest van wat door de werkgroep programmatisch is bereikt. Een scheiding der geesten in de ARP lijkt Van Hulten aanstaande omdat de christen-radicalen binnen de ARP blijven hopen de ARP 'door de bocht' te krijgen, terwijl de stroming die de ARP wil behouden als confessionele partij, het sterkst is.

Idenburg, P.J.A. De ARP en de toekomst van het partijstelsel

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 141-149

De samenstellers van het discussiestuk hebben zich laten leiden door de vraag op welke manier de meest waardevolle bijdrage kan worden geleverd

aan de Nederlandse samenleving in haar geheel. Ondanks de tekorten die zij t.a.v. de christelijke partijvorming signaleren, kiezen zij vóór christelijke partijvorming, dus vóór het opheffen van de bestaande tekorten, op grond van een onuitroeibaar vertrouwen in het christendom en de wens zich te laten leiden door het evangelie. Gepleit wordt voor afspraken voor de verkiezingen.

Idenburg, P.J.A. Een christelijke partij, welk buitenlands beleid? Een bijdrage tot de gedachtenwisseling over het Program van Actie 1967

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 189-195

Idenburg zegt te hopen dat de internationale paragraaf in het Program van Actie duidelijke taal zal spreken, waardoor de partijleiding zich van te voren bindt, opdat het verwijt dat je met de confessionele partijen alle kanten op kunt, deze keer niet opgaat. In zijn bijdrage tot de discussie over de stellingname in het buitenlands beleid, spelen de vragen 'wat mag men van een christelijke partij eisen in deze tijd' en 'wat eist de wereldsituatie van ons in deze tijd' een belangrijke rol.

Idenburg, P.J.A. De christen-radicalen en de partijvernieuwing

In: Politieke vernieuwing 1966-1971; themanummer Civis Mundi, 10(1971), no.7/8(juli/aug), p. 313-320

In het kort wordt de voorgeschiedenis en de geschiedenis van de werkgroep Christen-Radicalen gegeven. Op de puinhopen van de werkgroep werden de AR-Radicalen opgericht door Kuiper en Idenburg zelf, om, waar de 'alternatieven leken een radicaal-evangelische partij samen met de PPR en een duffe club in de 18, de ARP voor dit laatste te bewaren'. Een gebrek aan eensgezindheid maakte de AR-Radicalen op den duur als pressiegroep ongeschikt. In wezen is, aldus Idenburg, wat zich nu in de confessionele partijen afspeelt, een religieuze worsteling en het probleem is: hoe de christelijke inspiratie in de praktijk waar te maken.

Idenburg, P.J.A. Krachten en machten in de internationale politiek van vandaag

In: Christen-Radicaal, p. 73-86

Na een inventarisatie van de huidige internationale politieke situatie komt de schrijver tot de vraag welke conclusies t.a.v. beleid hieruit te trekken zijn. Herkenning van het fundamentele feit brengt z.i. een probleem van identificatie met zich mee, de vraag met wie we ons in de huidige wereld één willen voelen; een zelfstandiger en minder gebonden buitenlands beleid is z.i. meer in overeenstemming met deze tijd en een andere identificatie zal een andere opstelling t.a.v. ontwikkelingshulp met zich meebrengen.

Interim-rapport van de 'Groep van Achttien' van de KVP, ARP en CHU.

Z.pl., 1968

In het interim-rapport wordt de samenstelling van de Groep van Achttien gegeven, alsmede de samenstelling van de werkgroepen 'De principiële uitgangspunten', 'Vredespolitiek', ontwikkelingslanden', 'Rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling' en 'Het functioneren van de overheid in de moderne samenleving'. De rapporten van de werkgroepen worden samengevat.

# Jaarverslag van de Anti-Revolutionaire Partij over het jaar 1966

Den Haag, z.j.

Dit jaarverslag bevat o.a. verslagen van de in 1966 gehouden partijconventen, van een buitengewone deputatenvergadering, van diverse werkgroepen en commissies. Verslag wordt gedaan van de buitenlandse contacten (EUCD). Overzicht van het ledental van de ARP, financiële verslagen, verslagen van de Kamerfracties, alsmede het 19e jaarverslag van de ARJOS.

# Jaarverslag van de Anti-Revolutionaire Partij over het jaar 1967

Den Haag, z.j.

Naast de gebruikelijke inhoud van een jaarverslag (verslagen partijconventen, buitengewone deputatenvergadering, verslagen Kamercommissies, financieel verslag, buitenlandse contacten etc.) in dit jaarverslag een uitgebreid overzicht van de tot standkoming van de definitieve kandidatenlijst van de ARP voor de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967.

# Jaarverslag 1968, Anti-Revolutionaire Partij Evangelische Volkspartij

Den Haag, z.j.

Als 'bijzonderem' hoofdstukken in dit jaarverslag een verslag van het gesprek van ARP met PPR en een hoofdstuk over de "Groep van Achttien". Diverse, door de Groep van Achttien uitgegeven, communiqués worden afgedrukt, alsmede een verslag van de vorderingen van de besprekingen van de delegatie. Van de gevoerde gesprekken met de PPR, waartoe de ARP de uitnodiging had verzonden (10 september 1968) en het stranden daarvan, wordt uitvoerig verslag gedaan op p. 71-77.

# Janssen, J.G.A. Naar politieke vernieuwing in Nederland

In: Massamedia en politiek; 24 essays ter nagedachtenis aan prof. mr.

L.G.A. Schlichting, p. 109-116. Utrecht, 1968

Janssen signaleert in de vernieuwingsdrang die in de jaren '60 is ontstaan een drietal momenten: de wijziging van het kiesstelsel; de afwijzing van de grote partijen en de roep om meer duidelijkheid bijvoorbeeld door afspraken vooraf of door een twee-partijstelsel. In de besprekingen die de confessionele partijen met elkaar voeren (in de Groep van Achttien) is z.i. een reële mogelijkheid gelegen om te komen tot vernieuwing van het partijstelsel. Over de vragen omtrent grondslag en programmatische samenwerking wordt gediscussieerd. De ARP is de grootste voorstander van de visie dat 'het evangelie dwingt tot een radicale aanpak'.

# Janssens, J. Abortus provocatus criminalis, een ernstig maatschappelijk euvel

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 278-287

In dit artikel gaat de schrijver in op de redenen waarom een zwangerschap ongewenst kan zijn: medische, criminele, eugenetische en sociale redenen. Hoewel voor hem het nieuwe leven begint op het moment van de versmelting van de beide geslachtscellen, meent hij toch dat abortus provocatus op medische indicatie is geoorloofd, als er werkelijk sprake

is van een noodtoestand, dus levensdreiging.

Kaam, B. van. Voorgeschiedenis van een congres

In: Christen-Radicaal, p. 11-28

Van Kaam beschrijft de voorgeschiedenis van het congres vanaf de Open Brief van de elf Spijtstemmers aan het Centraal Comité van de ARP, de daarop volgende bijeenkomsten van gelijkgezinden uit KVP en CHU in Americain en De la Paix, de officiële oprichting van de Werkgroep Christen-Radicalen in mei, het min of meer doorkruisen van 'het officiële beraad' tussen de drie christelijke partijen, de moeilijkheden tussen KVP-bestuur en -radicalen, tot aan de conclusie van Ter Hoeven in 'Partijvernieuwing', dat het najaar met de congressen duidelijkheid zal moeten brengen.

Kabinetsformatie en kiesstelsel; interim-rapport van een commissie van de doctor Abraham Kuypers

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 29-42

Dit interim-rapport over de vraag of, en zo ja, op welke gronden een algehele dan wel gedeeltelijke grondwetsherziening wenselijk wordt geacht, is uitgebracht in afwachting van het definitieve rapport. Kabinetsformatie dient volgens de commissie in de openbaarheid plaats te vinden op een dusdanige manier, dat de kiezer inzicht krijgt in de verantwoordelijkheden voor de gang van de formatie. Wat de wijziging van het kiesstelsel betreft, stelt de commissie een 'meervoudig districtenstelsel' voor (binnen de kiesdistricten evenredige vertegenwoordiging).

Kleine, Een, eeuw kleine luyden; grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879). Den Haag, 1975

De artikelen in deze bundel zijn eerder verschenen in Nederlandse Gedachten ter gelegenheid van het 95-jarig bestaan van de ARP in 1974. Naast een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de ARP, de formulering van de grondgedachten van de AR-richting, bevat de bundel een aantal bijlagen: lijst ere-leden ARP, AR-minister-presidenten, AR-bewindslieden, AR-staatssecretarissen, AR-partijvoorzitters, AR-TK-fractievoorzitters en een zeteloverzicht van de ARP in de Tweede Kamer.

Kooy, T.P. van der. Protestantisme en conservatisme

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 1-18

Van der Kooy bespreekt de dissertatie van A. Hoogwerf 'Protestantisme en progressiviteit' (1965). Hoogwerf onderzoekt in zijn dissertatie in hoeverre de opvattingen van de protestanten op het gebied van verandering en gelijkheid, progressief, conservatief dan wel reactionair zijn. Van der Kooy betreurt het dat Hoogwerf niet van een bepaalde anthropologische visie is uitgegaan, maar concludeert dat de dissertatie waardevol is voor de politieke wetenschap en waardevol kan zijn voor de bezinning in protestantse kring.

Kooijmans, P.H. Christendom, pacifisme en kernwapenen

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 29-46

In dit artikel, geschreven naar aanleiding van de verschijning van een aantal boeken over het oorlogsvraagstuk, wordt met name ingegaan op het christen-pacifisme, zoals beschreven door Kr. Strijd. Kooijmans' hoofdbezwaar tegen het christen-pacifisme van Strijd is, dat het niet consequent is: niet in alle gevallen wordt het gebruik van geweld afgewezen. Het kernwapen-probleem kan volgens Kooijmans niet los gezien worden van het oorlogsvraagstuk, juist omdat kernwapenen het oorlogsvraagstuk wezenlijk beïnvloeden en iedere volgende oorlog een kernoorlog kan zijn.

Kuiper, D.Th. De ARP: ontploffen of lanceren

In: Partijvernieuwing? Open Brief, p. 21-37

Na een beschouwing over verzuiling, de daarna volgende veranderingen en verschuivingen in de sociale structuur en de met zich mee brengende ontzuiling c.q. deconfessionalisering, gaat Kuiper met name in op de plaats van de ARP in deze. Na de voltooiing van de eigen emancipatie is de ARP, aldus Kuiper, zelf establishment geworden. Na 1945 was ze één van de weinige partijen die niet vernieuwde. In de jaren '60 kwam hierin verandering. Voor de ARP verkiest Kuiper lanceren (hervorming van het partijstelsel door de partijen zelf) boven ontploffen en met Faas beschouwt hij de ARP allerm minst als afgeschreven bij de partijvernieuwing.

Kuiper, D.Th. Dilemma's van christelijke samenwerking en radicaliteit (aangepaste tekst rede 'radikaal dilemma: pressie of secessie', gehouden op 26 november 1969). Z.pl., z.j.

Na een beschouwing over de ontwikkelingen die hebben geleid tot de toevoeging 'Evangelische Volkspartij' aan de ARP (door W.P. Berghuis in 1966 gelanceerd), gaat Kuiper in op de twee alternatieven (pressie binnen de partij en secessie) die zich volgens hem in de politieke vernieuwing van de jaren '60 voordoen. Hij beziet achtereenvolgens het levensbeschouwelijke en het programmatische aspect van de confessionele partijen, waartussen zich mogelijkwerijs spanningen kunnen voordoen. Hij gaat vooral in op de 'verandering van instrumentatie' van de KVP-radicalen (van pressie naar secessie). Dat deze verandering bij de AR-radicalen niet plaats vond, vindt volgens hem zijn oorzaak in het feit dat zij optimistischer waren in hun verwachtingen omtrent ombuiging van de partijlijn en in de manier waarop deze stroming zich binnen de partij opstelde.

Kuiper, D.Th. Evangelische radicaliteit vanuit de wijsbegeerte der wets-idee

In: Regelrecht, 5(1968), no.5(mei), p. 132-144

Kuiper analyseert de voor de ARJOS-studieconferentie door W.C.D. Hoogendijk geschreven brochure 'De samenleving vernieuwen'. Hoogendijk was één van de architecten van de radicaal-evangelische verkiezingscampagne van de ARP in 1967. Zijn brochure ligt volgens hemzelf in het verlengde van de Wijsbegeerte der Wetsidee van Dooyeweerd en Mekkes. Het ligt, aldus Hoogendijk, binnen de macht der mensen een andere, betere samenleving in het leven te roepen.

Kuiper, D.Th. Naar een revolutionaire Anti-Revolutionaire Partij?

In: Christen-Radicaal, p. 49-58

Kuiper staat stil bij de emancipatie- en de consolidatieperiode van de ARP, voorafgaand aan de periode van heroriëntatie, die na 1960 met grote snelheid inzette. Deze heroriëntatie binnen de ARP maakte deel uit van een totaalproces van verschuiving en vernieuwing binnen de Nederlandse samenleving. De ARP zal haar antithetisch denken moeten wijzigen in een 'inclusief' denken: mijn heil niet verkrijgen ten koste van anderen, maar alleen tegelijk met dat van de anderen.

Kuiper, D.Th. Een schets van de hoofdlijnen van de ontwikkelingen van de ARP van 1848 tot 1973. VIII De ARP na 1958: van Bruins Slot naar Aantjes  
In: Een kleine eeuw kleine luyden, p. 67-89

Van de gebeurtenissen binnen de ARP in de jaren '66-'68 gaat Kuiper in dit artikel in op de wording van de ARP tot 'Evangelische Volkspartij', een drietal stromingen die hij meent te kunnen onderscheiden binnen de ARP (een radicaal-evangelische, een modern-pragmatische en een traditioneel anti-revolutionaire). Hij behandelt de ARP onder Biesheuvel, de Christen-Radicalen en de Groep van Achttien.

Kuijper, F. Christelijke politiek van A tot Z?

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, p. 206-219

In deze reactie op het stuk van 'de zes' ('Over christelijke politiek en christelijke partijvorming') wordt gesteld dat aan de opvattingen van de zes over gezag, revolutie en partijformatie, in wezen één universele beschouwing ten grondslag ligt. Kuijper zet bij hun opvattingen wel zijn vraagtekens. Hij vindt dat in een reflexief-historisch tijdsgewricht als de huidige tijd, de tijd gekomen is voor de ARP om aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring een gestalte te geven die met de huidige tijd in overeenstemming is.

Lafeber, A.F. Christelijke politiek en christelijke partijvorming

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 197-200

Dit artikel vormt een bijdrage aan de discussie over uitgangspunt en richting van de ARP, in gang gezet door het artikel 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming'. Lafeber is van mening dat in dat stuk niet duidelijk wordt gezegd wat te doen bij verschil van inzicht over het uitgangspunt. Hij vindt dat één christelijke partij het doel moet zijn waarbinnen alle christenen zich thuis moeten kunnen voelen en de minderheidsopvattingen zoveel mogelijk tot hun recht moeten kunnen komen.

Lafeber, A.F. Vermogensverschillen

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 92-96

Schrijver gaat in op het artikel 'Vermogensaanwasdeling' van Terpstra in ARS, 1966. Hij draagt, volgens hem in het artikel van Terpstra ontbrekend, cijfermateriaal aan en komt tot enkele andere conclusies. Terpstra komt in een naschrift op enkele zaken (bijvoorbeeld de vermogensaanwasdeling als bijdrage tot rechtvaardiger verdeling van ondernemingsresultaten) terug.

Leven in het tijdperk van de automatisering; door J. Hollander, J.J.

Verschuur en G.J. Leibbrandt; ARJOS-studieconferentie 7 en 8 oktober 1966



Den Haag, z.j.

Deze, ter gelegenheid van een ARJOS-studieconferentie uitgegeven brochure, bevat drie artikelen die achtereenvolgens gaan over het 'veranderend levenspatroon', 'electronica en automatisering' en 'enkele sociaal-economische gevolgen der automatisering'.

Linnemann, H. De ontwikkelingssamenwerking van de toekomst: enkele hoofdlijnen

In: Christen-Radicaal, p. 87-96

Linnemann, wel lid van de ARP, maar zich niet zeer partij-gebonden voelend, geeft een schets van de ontwikkelingssamenwerking zoals die er volgens hem in de toekomst uit zou moeten zien. Thema van het artikel is de groei naar een wereld waarin wat meer gerechtigheid wordt gevonden en waarin de vrede een betere kans krijgt.

Lipschits, I. De ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen; dl.3, katholieken en protestanten na 1945

In: Intermediair, 11(1975), no.50(12 december), p. 37-43

In dit artikel behandelt Lipschits voornamelijk de afsplitsingen die na de oorlog plaats vonden in de katholieke- en protestants-christelijke stroming. De AR-Radicalen, die in tegenstelling tot de KVP-Radicalen, geen eigen partij stichtten, stonden een coalitie met de PvdA voor. Dit bepaalde ook hun houding tegenover de besprekingen die toen plaats vonden tussen KVP, ARP en CHU, want, gezien het conflict KVP - PvdA, zou voortzetting van de besprekingen ongetwijfeld een keuze inhouden tegen de PvdA en vóór de VVD. Op het Partij Convent van juni 1970 verloren zij definitief het pleit. Een deel van de AR-Radicalen stapte toen uit de partij en ging naar de ESP of de PPR.

Matter, H.M. De theologie van de doodstraf (n.a.v. het boek van mevr. F.T. Diemer-Lindeboom)

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 145-154

Matter stemt van harte in met de conclusie uit het boek van Diemer-Lindeboom, dat de 'doodstraf in het licht van het evangelie van de menswording Gods' een volstrekt onaanvaardbare zaak is.

Mulder, G.E. Nieuw licht van het probleem van de zin der straf; beschouwingen naar aanleiding van dr. F.T. Diemer-Lindeboom, 'Ontgin nieuw land opdat zij leven'

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 137-145

Na gesteld te hebben dat het probleem van de doodstraf eigenlijk pas actueel is geworden in de bezettingstijd, noemt schrijver de belangrijkste ideeën uit het boek van mevr. Diemer: relativisering van de vergeldingsidee, vergelding versus verzoening, gerechtigheid versus vergelding; hij maakt hierbij enkele kanttekeningen. Hij verschilt met mevr. Diemer van mening over de manier waarop zij de begrippen straf en verzoening onderscheidt: hij kent aan de straf wel degelijk een verzoenende functie toe.

Naar nieuwe mondiale verhoudingen; twee inleidingen over het vredesvraagstuk van P.H. Kooijmans en P.J. Teunissen; bestemd voor de ARJOS-studieconferentie 4 en 5 oktober 1968. Den Haag, 1968

Kooijmans beschrijft in deze bundel de 'normatieve benadering van het vredesvraagstuk', terwijl Teunissen een beschouwing geeft over 'vredeswetenschap en vredespolitiek'.

Ontwikkelingspolitiek; nota werkgroep onder voorzitterschap P.H. Kooijmans; no. 28. Den Haag, 1968

De werkgroep die deze nota heeft opgesteld is op initiatief van de commissie buitenland van het College van Advies der ARP ingesteld. De nota is een aan de veranderde opvattingen aangepaste versie van het in 1959 uitgebrachte rapport inzake 'samenwerking met minder-ontwikkelde gebieden'. Er wordt o.a. aandacht besteed aan ontwikkelingshulp als factor in de economische ontwikkeling, stimulering van particuliere investeringen, het bevolkingsvraagstuk, ontwikkelingshulp als spanningsveld van de internationale politiek en de wenselijkheid van een veelzijdige benadering.

Op weg naar de ontknoping; christen-radikaal pamflet samengesteld door B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld. Kampen, 1970

Dit 'politieke pamflet' is, aldus de samenstellers, 'in zekere zin een vervolg op Christen-Radicaal'. De Werkgroep Christen-Radicalen heeft inmiddels door allerlei omstandigheden haar werkzaamheden gestaakt zonder haar doel bereikt te hebben, dit o.a. tengevolge van het uittreden van een aantal KVP-Radicalen uit hun partij. Intussen is zich een ontwikkeling gaan aftekenen (de opkomst van een Nederlandse CDU), die de radicalen nooit gewild hebben. Een CDU is gedoemd een centrum-achtige politiek te gaan voeren. Het pamflet gaat in de eerste plaats over het feit dat termen als 'links-sociaal' en 'evangelische voorhoede partij' de laatste tijd niet meer gehoord worden en in de tweede plaats over de vraag wie binnen de ARP nu eigenlijk de dienst uitmaakt, het Centraal Comité en de leden of de Tweede Kamerfractie. Medewerking aan het pamflet verleenden Jurgens, Faber, Feddema, De Gaay Fortman en Verkuyl.

Over christelijke politiek en christelijke partijvorming; een bijdrage tot de discussie; door W. Albeda, E. de Boer, A. Bos e.a.

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 97-105

De schrijvers laten hun gedachten gaan over wat naar hun mening christelijke politiek zou moeten zijn en hoe en waarom een christelijke partij georganiseerd zou moeten worden, die zich terecht christelijk zou kunnen noemen. Een christelijke partij heeft volgens hen alleen nog bestaansrecht als zij een 'geheel eigen bijdrage' levert aan de politiek. Zij zien in ons land plaats voor een dergelijke partij, maar dan wel een partij waarin ruimte is voor alle christenen van welke kerk dan ook. De ARP dient zich zo spoedig mogelijk te gaan bezinnen of zij zich kan omvormen tot een partij als geschetst wordt. Overleg met andere confessionele partijen is toe te juichen, maar mag niet verhinderen zelf reeds op pad te gaan.

Partijvernieuwing? Open brief 2; met bijdragen van E. Jurgens, D.Th. Kuiper, B. van der Lek e.a. Amsterdam, 1967

In deze bundel geven 'actieve leden van de nieuwe politieke generatie' hun persoonlijke visie op partijvernieuwing. Naast drie christen-radicalen (Jurgens, Kuiper en Viersen) geven Van Thijn, Van der Lek, Visser en Ter Hoeven hun mening. Daarnaast bevat de bundel het Persbericht van de Christen-Radicalen d.d. 11 mei 1967 en het Adres aan Partijbestuur en Partijraad van de KVP d.d. 28 augustus 1967.

Partijvernieuwing, achtergronden en perspectieven; met bijdr. van S.W.

Couwenberg, E. van Thijn, D.R.F. van Bremen e.a.

In: Oost-West, themanummer, 7(1968), no.9(sept), p. 268-325

Dit themanummer bevat naast een literatuuroverzicht over de partijvernieuwing (door T.W.J.J.M. Noldus) artikelen over de vernieuwing binnen het liberalisme, het socialisme, de democratie, het christen-radicalisme, het DCN en een artikel over de partijvernieuwing in België.

Patijn, C.L. De crisis van ons partijwezen. Z.pl., 1967

Patijn gaat in deze brochure in op de noodzaak van vernieuwing in de Nederlandse politiek, en met name op de taak van de PvdA en de christelijke partijen in deze. De PvdA biedt volgens hem geen alternatief voor de confessionele kiezers, die zich ook in hun eigen partijen niet meer thuis voelen. De confessionele partijen zitten in een bestaanscrisis. Patijn ziet op korte termijn voor de christelijke medewerking aan de politieke vernieuwing twee wegen: medewerking aan de vernieuwing binnen de PvdA of aan de vernieuwing van de ARP, als zij tenminste aan het gevaar van links praten en rechts doen kan ontkomen.

Persbericht Werkgroep 'Christen-radicalen' d.d. 11 mei 1967

In: Partijvernieuwing?, p. 131-132

In dit persbericht stelt de 'politieke werkgroep van Christen-Radicalen' zich voor. De werkgroep is gevormd uit antirevolutionairen, christelijk-historischen, KVP-ers en andere protestanten en katholieken. Zij hebben gemeen dat ze in het beleid van de huidige confessionele partijen te weinig terug vinden van wat volgens hen het Evangelie van de christen eist en zich daarnaast niet thuisvoelen onder het etiket socialistisch, liberaal of pragmatisch. Zij staan een snelle hervorming van de huidige christelijke partijen voor, alsmede samenwerking tussen die herschapen partijen en een gezamenlijke presentatie van deze partijen tegenover de kiezers met een gemeenschappelijk ontwerp-regeringsprogram en lijst van kandidaat-ministers.

Politieke vernieuwing 1966 - 1971; kritische evaluatie en toekomstperspectief

In: Civis Mundi, themanummer, 10(1971), no.7/8(juli/aug)

In dit themanummer over de politieke vernieuwing 1966 - 1971, komen, naast algemene overzichtsartikelen van Couwenberg, Noldus, Lijphart en Hoogerwerf, artikelen voor over D'66 (door Van der Ven), Nieuw-Links (door Kombrink), de PPR (door Jurgens) en de Christen-Radicalen (door Idenburg). Daarnaast literatuuropgaven.

Politieke vernieuwing; stellingen van F.M.W. van der Ven, H. Kombrink,

E.C.M. Jurgens e.a. voor de conferentie 'evaluatie politieke vernieuwing'

1966-1971, te houden op 25 september 1971 in Scheveningen, met als uitgangspunt no.7/8 van Civis Mundi. Z.pl., 1971

Het themanummer van Civis Mundi (no.7/8, juli/aug. 1971) vormt een uitwerking van de stellingen voor de conferentie. Christen-Radicaal Idenburg zegt in één van zijn stellingen dat we nu in een tijd zijn 'waarin bestaande ideologieën moeten worden aangepast aan de eisen van de tijd'. Partijvernieuwers hebben tot nu toe volgens hem gefaald omdat ze het te druk hebben gehad met strategische en tactische manoeuvres. De polarisatie-gedachte is een negatieve verwoording van zeer positieve gedachten en werkt daarom averechts. Couwenberg poneert de stelling dat het christen-radicalisme wat partijvernieuwing betreft eigenlijk helemaal niet radicaal was en mislukt is vanwege de onverenigbaarheid van confessionalisme en radicale gezindheid.

Program van actie 1967-1971; van de Anti-Revolutionaire Partij, Evangelische Volkspartij (vastgesteld door de Deputatenvergadering van 14 januari 1967). Den Haag, 1967

Dit Program van Actie, vastgesteld na de verwerking van 453 binnengekomen amendementen, is onderverdeeld in 25 hoofdstukken. Enkele voorbeelden daarvan: internationale samenleving, verdediging, Europa, betrekkingen met Indonesië, onderwijs, cultuur, Koninkrijk, gezondheidszorg, bedrijfsorganisatie en maatschappijvorm, woningbouw en volkshuisvesting.

Programpunten, vastgesteld op het programcongres der Christen-Radicalen (gehouden te Scheveningen op 10 en 11 november 1967). Z.pl., z.j.

De, op het congres in Scheveningen definitief vastgestelde, programpunten worden in deze bundel voorafgegaan door een zevental kernpunten (prioriteiten), zoals die door de verschillende secties zijn opgesteld, alsmede door een korte samenvatting van de redes van de voorzitters van de secties en de tekst van de op het congres aangenomen resoluties. De kernpunten zijn o.a.: radicaal program christelijke partijen, samenwerking met anderen; gelijke invloed werknemers en kapitaalverschaffers in de top van de onderneming; democratisering ruimtelijke ordening; afzien van steun op dreiging met kernwapens; offers voor de toekomst en welvaart voor allen.

Puchinger, G. Hergroepering der partijen? Delft, 1968

In dit boek gesprekken met diverse politici e.a. over de hergroepering der partijen? O.a. met W.C.D. Hoogendijk (directeur Abraham Kuypersstichting), p. 29-57; B.W. Biesheuvel, p. 413-465; E.C.M. Jurgens (mede-initiatiefnemer werkgroep Christen-Radicalen), p. 587-603 en P.J. Verdam (lid Eerste Kamer voor de ARP). Met Hoogendijk wordt onder meer gesproken over zijn brochure 'De samenleving vernieuwen'. De op de Nacht van Schmelzer door de KVP ingediende motie was volgens Biesheuvel weer een bewijs van onvoldoende communicatie tussen KVP-fractie en -bewindslieden.

Radicalen, documentatie nr. 2; samengesteld door M. van Hulten. Den Haag, 1968)

Artikelen, documenten, persberichten en verklaringen uit de voorgeschiedenis en het ontstaan van de nieuwe politieke partij Radicalen (PPR). Onder meer worden afgedrukt de brief van de Spijtstemmers (15 maart 1967),

het Communiqué van de Americain-groep (22 maart 1967), Persbericht Werkgroep Christen-radicalen (11 mei en 25 augustus 1967), de Slotresolutie van de Werkgroep Christen-Radicalen (10 en 11 november 1967), KVP-Partij-raad (8 en 9 december 1967), Manifest KVP-Radicalen, Verzoeningspogingen Wijze Mannen, tv-gesprek Schmelzer, Biesheuvel en Mellema, verklaring over een nieuwe partij en de registratie van de nieuwe partij.

Romkes, J. Doorlichting

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 150-153

Schrijver is van oordeel dat de vraag naar het bestaansrecht van confessionele partijen zich vaak niet beperkt tot de verbinding van geloof en politiek, maar ook vaak kritiek op de concrete programma's inhoudt: daarmee kan een partij haar voordeel doen en tot interne bezinning dwingen, waarvan de ARP reeds blijk heeft gegeven. Het volstrekke doel van een confessionele partij moet zijn de verwezenlijking van een staat waarin God en de naaste worden gediend. Over de Spijststemmers zegt Romkes dat zij pas het recht hebben zich zo te noemen na de nu begonnen regeringsperiode.

Ruiter, A. C. de. Een kritische reactie op het stuk van de zes

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 201-206

De Ruiter heeft nogal wat kritiek op het stuk van de zes, 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming'. Hij heeft met name bezwaar tegen de 'pretentie' van de schrijvers te menen zelf een 'nieuwe maatschappij te kunnen verwezenlijken' ('overschatting menselijk mogen en kunnen') en tegen hun opvatting van naastenliefde ('van de naastenliefde een politiek propagandamiddel maken'). Hij is bang dat hun opvattingen zullen leiden tot de vorming van nog een confessionele partij.

Ruiter, A.C. de. Modernisering van ons tweekamerstelsel?

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 1-9

In het ontwerp grondwetsherziening, dat bij de Tweede Kamer verleden jaar werd ingediend, komt vooral de positie van de Eerste Kamer in het geding. De Ruiter geeft een overzicht van twee-kamerstelsels in andere landen en gaat in op de voorstellen van Cals en de PvdA met betrekking tot wijziging van ons twee-kamerstelsel. Een oplossing zou volgens De Ruiter misschien gevonden kunnen worden in een taakverdeling tussen de twee Kamers: de Tweede Kamer voornamelijk controlerend, de Eerste Kamer voornamelijk wetgevend.

Ruiter, A.C. de. Ons tweekamerstelsel; een rechtzetting

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 155-156

Naar aanleiding van de reactie van J.A.W. Burger op hetgeen De Ruiter in zijn artikel 'Modernisering van ons twee kamerstelsel' beweerde over het PvdA-rapport 'Het Nederlandse parlementaire stelsel', geeft hij te kennen dat enkele bezwaren zijnerzijds tegen het rapport na de rectificatie zijn verdwenen. Zijn belangrijkste bezwaar, dat het geen oplossing aangaf voor de overbelasting van de Kamerleden, is echter niet verdwenen, en zijn voorkeur blijft uitgaan naar een werkverdeling tussen Eerste en Tweede Kamer.

Ruller, H. van. De organisatie van het plaatselijk openbaar bestuur in een geïndustrialiseerd en verstedelijkt Nederland

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 230-242

Het artikel is bedoeld om de discussie over het vraagstuk van het plaatselijk bestuur in de ARP op gang te doen komen. Na bespreking van enkele moderne ontwikkelingen, de overheidstaak en een overzicht van het huidige stelsel van bestuur, wordt een samenvatting gegeven in de vorm van een suggestie voor het Program van Actie 1967.

Samen verantwoordelijk; redevoeringen, gehouden op de buitengewone Deputatenvergadering van 15 juni 1968 in De Doelen te Rotterdam, door A. Veerman en B.W. Biesheuvel; en op het Partijconvent van 25 mei 1968 in het Jaarbeursgebouw te Utrecht, door A. Veerman. Den Haag, z.j.

Op deze Deputatenvergadering neemt Veerman het voorzitterschap van de partij over van Berghuis; Biesheuvel gaat in zijn rede in op het 'dagelijkse politieke bedrijf'. Op het Partijconvent werd een resolutie aangenomen n.a.v. het communiqué van de Groep van Achttien van 26 februari 1968. Deze resolutie zegt o.a. het ontstaan van de PPR te betreuren. Veermans rede is een toelichting op bedoelde resolutie.

Scholten, J.J.A. De taak, werkwijze en bevoegdheden van de commissie voor de verzoekschriften uit de beide kamers der Staten-Generaal

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 113-126

Naar aanleiding van het artikel van Hagen over de ombudsman gaat Scholten in op de plaats van de commissies voor de verzoekschriften. Aan de hand van wat het rapport van de commissie-Belinfante zegt over de commissies, concludeert hij tenslotte dat de voorstanders van de ombudsman, de betekenis van de volksvertegenwoordiger en in het bijzonder van de commissies voor de verzoekschriften, onderschatten. Uitbreiding van de bevoegdheden van de commissies via wijziging van de enquêtetwet, zal de bestaande leemten kunnen opvullen.

Scholten, J.N. ARP: sleutelpositie in proces van vernieuwing

In: Regerecht, 5(1968), no.5(mei), p. 122-126

Scholten ziet de instelling van de Groep van Achttien als een positief iets, maar vindt het meedoen van de ARP in een 'voorhoede-combinatie' van PvdA, ARP, PPR, D'66 en eventueel PSP de voorkeur verdienen boven continuering van het werk van de Groep van Achttien. Hij ziet veel verwantschap tussen de ARP en de PPR. De voorhoede-combinatie zou de ARP aansporen haar identiteit waar te maken, terwijl de vorming van een CDU verslappend zou gaan werken. Biesheuvel als leider van die voorhoede zal z.i. goed zijn voor electoraal succes.

Stegeren, J.T. van. Een nieuwe koning in een nieuwe grondwet

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 74-85

Schrijver wil een bijdrage leveren tot betere begripsbepaling van de verhouding tussen koning, regering en ministerraad en neemt daarbij als uitgangspunt het begrip 'koninklijk prerogatief'. Hij lanceert, aansluitend bij de realiteit van de huidige verhoudingen, enkele gedachten over plaats en functie van de koning in een nieuwe grondwet.

Taak en perspectief. Redevoeringen gehouden op de buitengewone Deputatenvergadering van 12 februari 1966 in Tivoli te Utrecht door W.P. Berghuis, B.W. Biesheuvel, B. Roolvink, A.B. Roosjen en G.N. Lammens. Den Haag, z.j.

De buitengewone Deputatenvergadering van 12 februari 1966 werd bijeengeroepen om de definitieve beslissing te nemen over de voorstellen tot een nieuw reglement voor de Kandidaatstelling en een nieuw reglement voor vaststelling van het Program van Actie. Berghuis heeft o.a. over het Structuurrapport van de KVP gesproken, Biesheuvel over 'Reformatie zij onze leuze', Roolvink over de noodzakelijke loonpolitiek en Roosjen roept op tot 'hou en trouw aan de oude AR Partij'.

Terpstra, G.H. Vermogensaanwasdeling

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 223-230

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van hetgeen met vermogensaanwasdeling wordt bedoeld als bijdrage in de discussie, die op gang gebracht is door de verschijning in 1964 van het rapport 'Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling' van de drie vakcentralen. De VAD kan volgens schrijver een belangrijke bijdrage leveren aan het scheppen van rechtvaardiger verhoudingen in de maatschappij.

Toekomst, De, in; redevoeringen gehouden op het Partijconvent van 15 oktober 1966 te Utrecht door W.P. Berghuis, B. Roolvink en I.A. Diepenhorst. Den Haag, z.j.

In deze bundel achtereenvolgens de openingsrede van het Partijconvent (gehouden op de dag na de Nacht van Schmelzer) door W.P. Berghuis, de rede van Roolvink over 'Het ontstaan van de kabinetscrisis' en minister Diepenhorsts rede over de 'Te beantwoorden uitdaging'. Berghuis spreekt zijn ongerustheid uit over hetgeen er de laatste dagen in de Nederlandse politiek is gebeurd; z.i. heeft er bij de KVP het één en ander ontbroken aan loyaliteit voor een kabinet waarvoor men mede verantwoordelijk is. Roolvink benadrukt dat er bij de ARP altijd de bereidheid heeft bestaan voor de oplossing van een aantal knelpunten in de samenleving de nodige middelen op tafel te leggen.

Uitvoering algemene bijstandswet; uitgave Anti-Revolutionaire Partijstichting, no.27. Den Haag, 1967

Deze nota is uitgebracht door een eind 1965 door het Centraal Comité ingestelde commissie, die tot taak had de knelpunten te onderzoeken die zich sinds de invoering van de Algemene Bijstandswet bij de toepassing ervan hadden voorgedaan. De Algemene Bijstandswet wordt door de commissie gezien als het 'sluitstuk' van het stelsel van sociale voorzieningen en mag daar dan ook niet los van worden gezien. Er wordt nader ingegaan op de noodzakelijke kosten van het bestaan, de invloed van de eigen middelen op de hoogte van de bijstand, de positie van de bejaarden die in tehuizen verblijven, gemeentelijke richtlijnen en de financiering van de wet.

Van spijtstemmers tot KVP-radicalen; samengesteld door M. van Hulten; documentatie nr. 1. Utrecht, 1967

Een 'subjectieve' bloemlezing van de belangrijkste artikelen en documenten die betrekking hebben op de christen-radicalen. De documentatie is gegroepeerd rond de thema's: Spijtstemmers, werkgroep Christen-Radicalen, Groep van Achttien en de KVP-Radicalen. Daarna volgt een verzameling artikelen die de belangrijkste personen en ideeën typeren, alsmede het organisatieschema van de Christen-Radicalen.

Vanuit de radicaliteit van het evangelie; redevoering, gehouden op het Partijconvent van 21 oktober 1967 te Utrecht door W.P. Berghuis. Den Haag, z.j.

Berghuis is van mening dat de juiste politieke opstelling is: eerste bezien wat je taken zijn en daarna berekenen wat er van gerealiseerd kan en moet worden. Hij meent dan ook dat men, zoals men nu in christelijke kring met elkaar in gesprek is, van elkaar moet weten of men het met deze wijze van benadering eens is.

Een christelijke partij, met een program dat uiting geeft aan een radicaal evangelisch geïnspireerd beleid, heeft volgens Berghuis, duidelijk wél bestaansrecht.

Verslag conferentie over het partijwezen in het Kurhaus te Scheveningen op 4 en 5 november 1966, georganiseerd door De Volkskrant. Z.pl., z.j.

Voorafgaande aan de discussie tijdens de conferentie, werden inleidingen gehouden door S.L. Mansholt en W.C.L. van der Grinten over de huidige partij-politieke situatie. In dit 'Verslag' de weergave van de discussie. De conferentie werd geopend en gesloten door de heer Grundmeijer, directielid van De Volkskrant.

Vietnam; nota opgesteld door een subcommissie ten behoeve van de Buitenlandse Commissie van het College van Advies van de ARP

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 10-36

De nota behandelt eerst de afzonderlijke componenten waaruit het Vietnam-conflict is samengesteld, aan het slot worden de verschillende delen in hun onderlinge samenhang bezien en ten slotte worden enkele suggesties gedaan die tot een mogelijke oplossing van het conflict zouden kunnen leiden. De nota ziet de oplossing vooral in een compromis.

Vries, J.P. de. Radicalisme (met name van de christen-radicalen) en zijn ideologische achtergronden

In: Partij en politiek; een overzicht van enkele politieke stromingen en het kader waarin zij opereren; p. 47-60. Groningen, 1975

Het christen-radical denken stoelt, aldus De Vries, op de wortel van het 'dopers wangelooft'. Het dopers (of spiritualistisch) denken is 'in feite een heidense infectie in het christendom'. In de 20ste eeuw is het 'verband tussen dwaling in de kerk en verval in de politiek' duidelijk. De Vries laat aan de hand van enkele thema's van de christen-radicalen het verband met de besproken doperse achtergronden zien. Hij noemt de afwijzing van de christelijke politiek, het verlangen naar open partijvorming en de gezagskwestie, alsmede het elitaire karakter: zichzelf aanduiden als voorhoede-partij.



Warnaar Jzn., A. Vietnam

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 100-102

In een reactie op het gelijknamig rapport van de buitenlandse commissie van het College van Advies van de ARP, zegt de schrijver de conclusies van het rapport niet alleen niet juist, maar eerder gevaarlijk te vinden. Dit wordt volgens hem veroorzaakt door het feit dat men de doelstellingen en de sinds 1945 door de communisten gevoerde politiek niet voldoende onderkent.

Weg, Een andere. Redevoeringen, gehouden op de Deputatenvergadering van 14 januari 1967 in Tivoli in Utrecht, door W.P. Berghuis, J. Zijlstra, B.W. Biesheuvel e.a. Den Haag, z.j.

Berghuis kondigt deze Deputatenvergadering aan als de officiële start van de verkiezingscampagne. Het Program van Actie wordt tijdens deze vergadering vastgesteld. De toevoeging 'Evangelische Volkspartij' aan ARP is volgens Berghuis 'geen clandestiene verdoezeling', maar een belijdenis van het feit dat er maar één fundament is, waarop de AR-politiek gebouwd kan worden: Jezus Christus. Biesheuvel gaat in op het begrip 'harmonische samenleving', dat centraal staat in het verkiezingsprogramma.

Wilde, J.P.I. van der. Een impasse in de ontwikkeling naar een volwassen samenleving; de politiek een thermometer

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 37(1967), p. 244-258

Schrijver signaleert twee hoofdrichtingen in de gedachtenvorming over de doorbreking van de huidige politiek-organisatorische impasse: de neiging tot een meer pragmatische aanpak en het verlangen naar radicalisering naar links. Voor wat de ARP betreft hecht hij veel belang aan het artikel 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming'. Indien echter het evangelie voor de vernieuwing van de samenleving en daardoor van de politieke verhoudingen geen inspiratiebron meer kan zijn, dan hebben wij ons, aldus de schrijver, in het evangelie vergist.

Zuthem, H.J. van. Democratisering van het bedrijfsleven

In: Christen-Radicaal, p. 164-175

Schrijver verstaat onder democratisering van het bedrijfsleven het op een dussdanige manier betrekken van de belanghebbenden bij de besluitvorming/meningsvorming, dat hun wensen in de genomen besluiten en geformuleerde standpunten tot uiting komen. Hij noemt concreet de volgens hem noodzakelijk geachte veranderingen en de condities waaronder deze moeten worden ingevoerd.

Zuthem, H.J. van. Het eerste christelijk sociaal congres en het sociale vraagstuk van onze tijd

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 36(1966), p. 291-300

Ondanks de goede dingen die het eerste christelijk sociaal congres van 1891 heeft gedaan (de visie die daar werd gebracht over de oorzaken van de armoede is in haar essentie nog steeds actueel) heeft het congres toch ernstige tekortkomingen vertoond. Men is toen bijvoorbeeld geheel voorbij-

gegaan aan het verschijnsel dat christelijke normen als barmhartigheid en verantwoordelijkheid werden gebonden aan de positie van de ondernemer. De huidige crisis in machts- en gezagsverhoudingen binnen de onderneming, vindt zijn diepste oorzaak in het eerste christelijk sociaal congres.

Zuthem, H.J. van. Gezag en menselijke verantwoordelijkheid horen bij elkaar

In: Anti-Revolutionaire Staatskunde, 38(1968), p. 126-130

Van Zuthem gaat nader in op de in het artikel 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming' gedane uitspraken over gezag. De auteurs van dat artikel hebben gesteld dat gezag geen goddelijke oorsprong heeft omdat het een kenmerk is van relaties tussen mensen en groepen, hetgeen nogal wat verzet heeft opgeroepen. Na te zijn ingegaan op het begrip 'gezag', concludeert Bosch, één van de auteurs, in een reactie op het artikel van Van Zuthem, dat gezag en menselijke verantwoordelijkheid bij elkaar horen en dat verantwoordelijkheid in de eerste plaats tegenover God geldt.

BIJLAGE XV. LIJST VAN DE POLITIEKE PARTIJEN DIE SEDERT DE TWEDE WERELDOORLOG HEBBEN DEELGENOMEN AAN VERKIEZINGEN VOOR DE TWEDE KAMER. SAMENGESTELD DOOR MR. D.J. ELZINGA IN SAMENWERKING MET A. BAKKER

Naam partij	Datum oprichting	Behaalde zetels en percentages van de stemmen in de jaren waarin werd deelgenomen aan de T.K.-verkiezingen. Vb. 1946 - 13 - 8,5 = 1946 - 13 zetels - 8,5%	Jaren waarin werd deelgenomen aan de regering en de regeringscombinaties
1. Alarm (Lijst-Van Breukelen-Grein)	- -	1967 - 00 - 0,1	- -
2. Algemene Bejaarden Partij Nederland	- -	1971 - 00 - 0,4	- -
3. Anti-Revolutionaire Partij	3 - 04 - 1879	1946 - 13 - 12,9 1948 - 13 - 13,2 1952 - 12 - 11,3 1956 - 10 - 9,9 <sup>+</sup> 1956 - 15 - 9,9 <sup>++</sup> 1959 - 14 - 9,4 1963 - 13 - 8,7 1967 - 15 - 9,9 1971 - 13 - 8,6 1972 - 14 - 8,8	1952 met KVP, PvdA, CHU 1955 met KVP, PvdA, CHU 1956 met KVP, PvdA, CHU 1958 met KVP, CHU 1959 met KVP, CHU, VVD 1960 met KVP, CHU, VVD 1963 met KVP, CHU, VVD 1965 met KVP, PvdA 1966 met KVP 1967 met KVP, CHU, VVD 1971 met KVP, CHU, VVD, DS'70 1972 met KVP, CHU, VVD 1972 met KVP, PvdA, D'66, PPR
4. Anti-Woningnood Actie	21 - 12 - 1969	1972 - 00 - 0,0	- -
5. Bejaarden en Arbeiders Partij	10 - 01 - 1968	1971 - 00 - 0,3	- -
6. Bejaardenpartij Algemeen Belang	09 - 03 - 1970	1971 - 00 - 0,0	- -

7. Bejaardenpartij 65+	13 - 04 - 1970	1971 - 00 - 0,1	- -
8. (Nederlandsche) Bellamy Partij	- -	1946 - 00 - 0,2	- -
9. Binding Rechts	19 - 10 - 1968	1971 - 00 - 0,2	- -
10. Boerenpartij	01 - 11 - 1946	1959 - 00 - 0,7 1963 - 03 - 2,1 1967 - 07 - 4,8 1971 - 01 - 1,1 1972 - 03 - 1,9	- -
11. Brug-groep (Lijst-Wagenaar)	- -	1959 - 00 - 06	- -
12. Christelijk-Historische Unie	09 - 07 - 1908	1946 - 08 - 7,8 1948 - 09 - 9,2 1952 - 09 - 8,9 1956 - 08 - 8,4 1956 - 13 - 8,4 1959 - 12 - 8,1 1963 - 13 - 8,6 1967 - 12 - 8,1 1971 - 10 - 6,3 1972 - 07 - 4,8	1948 met KVP, PvdA, VVD 1951 met KVP, PvdA, VVD 1952 met KVP, PvdA, ARP 1955 met KVP, PvdA, ARP 1956 met KVP, PvdA, ARP 1958 met KVP, ARP 1959 met KVP, ARP, VVD 1960 met KVP, ARP, VVD 1963 met KVP, ARP, VVD 1967 met KVP, ARP, VVD 1971 met KVP, ARP, VVD, DS '70 1972 met KVP, ARP, VVD
13. Christelijke Nationale Volkspartij (voor Monarchale Democratie) (in 1959 verbonden met de Positief Christelijk Nationale Unie, nr. 58)	05 - 02 - 1961	1963 - 00 - 0,0 1967 - 00 - 0,0	
14. Christen-Democraten Unie	09 - 11 - 1964	1967 - 00 - 0,7	- -
15. Communistische Partij van Nederland	1918	1946 - 10 - 10,6 1948 - 08 - 7,7 1952 - 06 - 6,2 1956 - 04 - 4,8 1956 - 07 - 4,8 1959 - 03 - 2,8	- -

		1963 - 04 - 2,8	
		1967 - 05 - 3,6	
		1971 - 06 - 3,9	
		1972 - 07 - 4,5	
16. Democraten 2000	23 - 03 - 1970	1971 - 00 - 0,1	- -
17. Democraten '66 of D'66	14 - 10 - 1966	1967 - 07 - 4,5	1972 met KVP, ARP, PvdA, PPR
		1971 - 11 - 6,8	
		1972 - 06 - 4,2	
18. Democratisch Socialisten '70	04 - 04 - 1970	1971 - 08 - 5,3	1971 met KVP, ARP, CHU, VVD
		1972 - 06 - 4,1	
19. Democratische Middenpartij	15 - 08 - 1972	1972 - 00 - 0,6	- -
20. Economisch Appèl	09 - 02 - 1963	1963 - 00 - 0,6	- -
21. Gereformeerd Politiek Verbond	01 - 04 - 1948	1952 - 00 - 0,7	- -
		1956 - 00 - 0,7	
		1956 - 00 - 0,7	
		1959 - 00 - 0,7	
		1963 - 01 - 0,8	
		1967 - 01 - 0,9	
		1971 - 02 - 1,6	
		1972 - 02 - 1,8	
22. Groep-Lopez	- -	1946 - 00 - 0,1	- -
23. Jong Conservatief Verbond	- -	1952 - 00 - 0,2	- -
24. Kabouters	30 - 01 - 1971	1971 - 00 - 0,3	- -
25. Katholieke Nationale Partij (Lijst-Welter)	- -	1948 - 01 - 1,3	- -
		1952 - 02 - 2,7	
26. Katholieke Volkspartij	22 - 12 - 1945	1946 - 32 -30,8	1946 met PvdA
		1948 - 32 -31,0	1948 met PvdA, VVD, CHU
		1952 - 30 -28,7	1951 met PvdA, VVD, CHU

1956 - 33 - 31,7  
 1956 - 49 - 31,7  
 1959 - 49 - 31,6  
 1963 - 50 - 31,9  
 1967 - 42 - 26,5  
 1971 - 35 - 21,9  
 1972 - 27 - 17,7

1952 met PvdA, CHU, ARP  
 1955 met PvdA, CHU, ARP  
 1956 met PvdA, CHU, ARP  
 1958 met CHU, ARP  
 1959 met CHU, ARP, VVD  
 1960 met CHU, ARP, VVD  
 1963 met CHU, ARP, VVD  
 1965 met PvdA, ARP  
 1966 met ARP  
 1967 met ARP, CHU, VVD  
 1971 met ARP, CHU, VVD, DS '70  
 1972 met ARP, CHU, VVD  
 1972 met ARP, PvdA, D'66, PPR

27. Landelijke Partij voor Bejaarden	01 - 06 - 1970	1971 - 00 - 0,0	- -
28. Landsbelangen	04 - 07 - 1966	1967 - 00 - 0,3	- -
29. Liberale Staatspartij	- -	1963 - 00 - 0,4	- -
30. Liberale Unie (lijstverbinding met nr. 31)	- -	1963 - 00 - 0,3	- -
31. Veilig Verkeer en 100.000 woningen per jaar (lijstverbinding met nr.30)	- -	1963 - 00 - 0,3	- -
32. Liberale Volkspartij	20 - 10 - 1966	1967 - 00 - 0,2	- -
33. Lijst-Germaux	- -	1967 - 00 - 0,0	- -
34. Lijst-Grol	- -	1963 - 00 - 0,0	- -
35. Lijst-Rodermond	- -	1967 - 00 - 0,0	- -
36. Lijst-Stam	- -	1972 - 00 - 0,0	- -
37. Lijst-Van Velsen	- -	1971 - 00 - 0,1	- -
38. Lijst-Voogd	- -	1967 - 00 - 0,1	- -

39. Lijst Welter (na 1948 no. 25)	- -	1948 - 01 - 1,3	- -
40. Middenstandspartij	- -	1948 - 00 - 0,8 1952 - 00 - 0,5	• - -
41. Nationale Unie	07 - 01 - 1956	1956 - 00 - 0,5	- -
42. Nederlands Appèl	16 - 01 - 1971	1971 - 00 - 0,4	= =
43. Nederlandse Middenstands Partij	28 - 07 - 1970	1971 - 02 - 1,5 1972 - 00 - 0,4	- -
44. Nederlandse Oppositie Unie	09 - 09 - 1955	1956 - 00 - 0,3	- -
45. Nederlandse Werknemers Partij (Lijst-Machiela)	- -	1967 - 00 - 0,0	- -
46. Nieuw(e)-Democratische Partij	01 - 10 - 1962	1963 - 00 - 0,2	- -
47. Nieuw Roomse Partij	26 - 01 - 1971	1971 - 00 - 0,4	- -
48. Noodraad	16 - 09 - 1966	1967 - 00 - 0,7	- -
49. Onafhankelijke Nationale Groep	- -	1948 - 00 - 0,4	- -
50. Oude SDAP/Vooruitstrevende Partij voor Wereldregering	- -	1948 - 00 - 0,3	- -
51. Pacifistisch Socialistische Partij	27 - 01 - 1957	1959 - 02 - 1,8 1963 - 04 - 3,0 1967 - 04 - 2,9 1971 - 02 - 1,4 1972 - 02 - 1,5	- -
52. Partij van de Arbeid	09 - 02 - 1946	1946 - 29 - 28,3 1948 - 27 - 25,6 1952 - 30 - 29,0 1956 - 34 - 32,7 1956 - 50 - 32,7	1946 met KVP 1948 met KVP, VVD, CHU 1951 met KVP, VVD, CHU 1952 met KVP, CHU, ARP 1955 met KVP, CHU, ARP

		1959 - 48 - 30,3	1956 met KVP, CHU, ARP
		1963 - 43 - 28,0	1965 met KVP, ARP
		1967 - 37 - 23,5	1972 met KVP, ARP, D'66, PPR
		1971 - 39 - 24,7	
		1972 - 43 - 27,3	
53. Partij van het Recht	31 - 09 - 1966	1967 - 00 - 0,0	- -
		1971 - 00 - 0,0	
		1972 - 00 - 0,0	
54. Partij van de Vrijheid	- -	1946 - 06 - 6,4	- -
55. Partij voor Ongehuwden	28 - 01 - 1966	1967 - 00 - 0,6	- -
56. Partij voor Recht, Vrijheid en Welvaart	- -	1952 - 00 - 0,3	- -
57. Politieke Partij Radikalen	01 - 03 - 1968	1971 - 02 - 1,8	1972 met PvdA, KVP, ARP, D'66
		1972 - 07 - 4,8	
58. Positief Christelijk Nationale Unie (Lijst-Van Os-Poot, zie nr. 13)	27 - 04 - 1960	1959 - 00 - 0,6	- -
59. Positief Sociaal Democraten	11 - 04 - 1970	1971 - 00 - 0,0	- -
60. Protestantse Unie (Hervormd Gereformeerde Staatspartij)	- -	1946 - 00 - 0,2	- -
61. Revolutionair Communistische Partij	- -	1948 - 00 - 0,1	- -
62. Rooms Katholieke Partij Nederland	30 - 01 - 1972	1972 - 01 - 0,9	- -
63. Socialistische Unie	- -	1952 - 00 - 0,3	- -
64. Staatskundig Gereformeerde Partij	24 - 04 - 1918	1946 - 02 - 2,1	- -
		1948 - 02 - 2,4	
		1952 - 02 - 2,4	



		1956 - 02 - 2,3	
		1956 - 03 - 2,3	
		1959 - 03 - 2,2	
		1963 - 03 - 2,3	
		1967 - 03 - 2,0	
		1971 - 03 - 2,3	
		1972 - 03 - 2,2	
65. Stichting Gedupeerde Groepen 18+ - 65+	- -	1971 - 00 - 0,0	- -
66. Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	24 - 01 - 1948	1948 - 08 - 8,0	1948 met KVP, PvdA, CHU
		1952 - 09 - 8,8	1951 met KVP, PvdA, CHU
		1956 - 09 - 8,8	1959 met KVP, ARP, CHU
		1956 - 13 - 8,8	1960 met KVP, ARP, CHU
		1959 - 19 - 12,2	1963 met KVP, ARP, CHU
		1963 - 16 - 10,3	1967 met KVP, ARP, CHU
		1967 - 17 - 10,7	1971 met KVP, ARP, CHU, DS'70
		1971 - 16 - 10,4	1972 met KVP, ARP, CHU
		1972 - 22 - 14,4	
67. Volksreferendum	- -	1963 - 00 - 0,0	- -

+ samenstelling van de Tweede Kamer voor de grondwetswijziging van 1956

++ samenstelling van de Tweede Kamer na de grondwetswijziging van 1956 (uitbreiding van het aantal leden tot 150)

## BIJLAGE XVI. VAN SDAP TOT PVDA. ONDERZOEKSCHEMA, OPGESTELD DOOR

S.G. STEFFENSEN

Probleemstelling: een analyse van de achtergronden die leidden tot het besluit van februari 1946 van de SDAP om mee te doen aan de oprichting van de PvdA. Dit gezien in het kader van de 'doorbraakbeweging' aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.

Toelichting probleemstelling: De probleemstelling moet in een ruim verband worden gezien. Het gaat niet alleen om de besluitvorming in de jaren 1945 en 1946, maar ook om de diepere achtergronden, die aan deze besluitvorming ten grondslag lagen en die deels gezocht moeten worden in de vooroorlogse ontwikkeling van de SDAP.

Indeling van de hoofdstukken:

(concept)

1 Inleiding: een uiteenzetting van de probleemstelling, verantwoording van de bronnen en de literatuur.

2 Een korte uiteenzetting over de machtspositie van het hoofdbestuur en de verstrekkende bevoegdheden die hij in de dertiger jaren verwierf.

3 De ontwikkeling in de jaren dertig

Deze paragraaf handelt over de geringe kiezersaansluiting bij de SDAP wegens de indeling van de Nederlandse maatschappij in partijgroepen naar levensbeschouwing. Het hoofdstuk beschrijft de generatiewisseling in het hoofdbestuur en de konsekwenties hiervan, o.a. de poging van de SDAP om een andere houding aan te nemen ten opzichte van een aantal vitale kwesties zoals: democratie, defensie, koningshuis, de nationale erfenis en regeringsdeelname. Grote nadruk zal gelegd worden op de verschillen die naar voren kwamen bij de voorbereiding van het nieuwe beginselprogramma: een programma dat voor sommigen te ver ging, voor anderen niet ver genoeg. Het nieuwe beginselprogramma moet dan ook gezien worden als een compromisprogramma. Een voorbeeld hiervan zien we als we de activiteiten beschouwen die Banning en Brugmans tijdens de oorlog ontwikkelden met betrekking tot de voorbereiding van de NVB. Vervolgens wordt de afwijzende houding van de SDAP jegens de kommunisten en de nationaal-socialisten geschetst.

4 De kabinetsformatie van 1939 en de regeringsdeelname van de SDAP versterkte het zelfvertrouwen van de partij en was een stap op weg naar een grotere integratie. Beschreven wordt de discussie in de partij over deze formatie.

5 Met de bezetting van Nederland stond de partij voor de vraag in hoeverre zij haar werkzaamheden onder de nieuwe omstandigheden kon voortzetten. De

leiders van de partij probeerden in eerste instantie de regering naar Londen te volgen. Dit gelukte alleen Alberda en Van der Tempel, daar zij leden van de regering waren. Vorrink en Drees werden gedwongen te blijven. Onder leiding van Drees begonnen zes partijen onderhandelingen over de oprichting van een nationaal front.

5.1 Beschreven worden de onderhandelingen rond de oprichting van een nationaal front met de politieke partijen als leiders. Daarnaast, hoe deze onderhandelingen zich uitbreidden tot het tevens omvatten van een groep niet-politieke personen, wier nauwe kontakt met de Duitsers, gedeeltelijk achter de rug van de politieke partijen om, er toe leidden dat de onderhandelingen op niets uitliepen. Hierna werd de Nederlandse Unie opgericht buiten de politieke partijen om. Beschreven wordt de verhouding van de verschillende partijen tot de Nederlandse Unie. In het bijzonder wordt de nadruk gelegd op het lidmaatschap van vooraanstaande SDAP-ers en de oorzaak van hun toetreden tot de Unie, gezien in relatie tot de discussie over de wens van de SDAP een bredere basis te bereiken. Deze SDAP-ers behoorden niet tot de arbeidersklasse, maar vormden een groep die reeds voor de oorlog nauwe relaties onderhield met kringen buiten de SDAP (o.a. met Eenheid door Democratie).

5.2 De SDAP-ers, die lid van de Nederlandse Unie waren, werkten na de opheffing hiervan verder samen met andere vroegere leden en niet-leden van de Unie. Deze samenwerking vond gedeeltelijk plaats in het gijzelaarskamp Beekvliet in St. Michielsgestel, waar het initiatief werd genomen tot de oprichting van een Nederlandse Volksbeweging na de oorlog. Beschreven worden o.a. de gedachten die deze groep ontvouwde met betrekking tot de vorming van een brede personalistische socialistische partij na de oorlog. Vervolgens wordt beschreven in hoeverre het hoofdbestuur van de SDAP op de hoogte was van de activiteiten van de Je Maintiendrai-Groep.

6 De SDAP en haar verhouding tot Rost van Tonningen. Dit hoofdstuk behandelt de poging van de Duitsers de socialistische organisatie, inclusief de met de SDAP verbonden organisaties (NVV, pers, radio en de culturele organen) over te nemen. Het aksent wordt gelegd op de verschillen die tot uitdrukking kwamen tussen de leiding van de partij en de nevenorganisaties, voor wat betreft de betekenis die ze hechtten aan het behoud van het sociaal-democratische apparaat. De houding van het NVV is van betekenis voor het begrijpen van het succes dat de EVC kreeg in de zomer van 1945. Dit was van betekenis voor de verhouding SDAP-NVV.

6.1 De SDAP besloot in de zomer van 1940 officieel de partij op te hef-

fen wegens de druk van Duitse zijde. Het hoofdbestuur had evenwel illegale bijeenkomsten gedurende de gehele oorlog. Er heerste onenigheid over de vraag hoe de partij kon deelnemen aan de strijd tegen de bezettende macht. Vorrink wilde de partijorganisatie gebruiken. Drees, samen met de meerderheid van het PB, meende dat dit te riskant was. Het resultaat hiervan was dat Vorrink cs. deelnamen aan de direkte strijd, terwijl Drees hoofdzakelijk heeft deelgenomen aan de politieke illegaliteit.

6.1.1 Beschreven wordt de politieke arbeid van W. Drees; aan de ene kant zijn werk binnen de partij en aan de andere kant zijn werk in verschillende comités. Dit houdt o.m. in een beschrijving hoe Drees' positie binnen de partij gedurende de oorlog versterkt werd door de arrestatie van Vorrink en Wiardi Beckman en door de afwezigheid van Alberda. Vervolgens hoe Drees ook buiten de partij een steeds meer vooraanstaande plaats ging innemen.

6.1.2 Hierin wordt het werk van Vorrink en Wiardi Beckman binnen de Paroolgroep beschreven. De achtergrond voor de breuk met Het Parool alsmede Vorrinks verdere werkzaamheden tot aan zijn arrestatie. Hierbij hoort een verslag van Vorrinks pogingen de partij te gebruiken in het verzet.

7 De discussie van de jaren dertig betreffende de toekomst van de partij werd gedurende de oorlog voortgezet. Deze discussie vond plaats zowel binnen als buiten de partij. Het hoofdstuk geeft een overzicht van het debat en poogt de weerklank aan te geven van de individuele gezichtspunten binnen de partij. De belangrijkste vraag is in hoeverre de partij direct na de bevrijding weer zou worden opgericht en zo ja, in welke vorm dat zou moeten gebeuren.

8 Bij de bevrijding van de zuidelijke provincies in 1944 deed zich de mogelijkheid voor de partij weer op te richten. Men besloot evenwel de kapitulatie in de noordelijke provincies af te wachten. Daar dit tegen de verwachting in niet gebeurde aan het eind van 1944, werd er op 14 januari 1945 een sociaal-democratische vereniging, als Centrum voor meningsvorming en studie, voor bevrijd gebied opgericht. In deze vereniging werd een felle discussie gevoerd tussen de vernieuwers (met o.a. Thomassen en Brugmans) en degenen die de SDAP niet wilden prijsgeven (o.a. Donker). De strijd tussen deze twee groepen wordt beschreven, alsmede de verschillende activiteiten van deze groepen en hun verbanden met groepen buiten de partij.

9 Op 24 mei 1945 werd de NVB opgericht met Schermerhorn als voorzitter.

Verschillende SDAP-ers waren mede-ondertekenaars van de oprichtings-resolutie. Het hoofdbestuur van de SDAP stelde zich nogal sceptisch op tegenover de NVB en verwachtte niet veel van de NVB. Ondertussen formeerden Drees en Schermerhorn een nieuwe regering, die in meerderheid bestond uit NVB-ers en SDAP-ers. De konsekwentie hiervan was een zekere samenwerking tussen SDAP en NVB op regeringsniveau. Beschreven wordt de oprichting van de NVB en de reacties daarop van de SDAP. Vervolgens komt de kabinetsformatie ter sprake.

10 Na de bevrijding werd de SDAP snel weer opgericht. Hiermee werd de lijn van het hoofdbestuur en van Drees doorgevoerd. De partij verklaarde zich bereid de SDAP op bredere basis te grondvesten, maar in de leidende kringen rond het hoofdbestuur betekende dit slechts dat buitenstaanders zich bij de partij behoorden te voegen. De partij voelde haar positie versterkt door de deelname aan de regering en het vooruitzicht dat een deel van het SDAP-programma doorgevoerd zou worden. Een fusie met de kommunisten was bij voorbaat uitgesloten, niet in het minst door hun werk in de EVC. Van de kant van de NVB kwamen scherpe aanvallen op de partij; toch kwam het op 28 augustus 1945 tot een ontmoeting tussen SDAP en NVB. De SDAP was van mening dat een samenwerking niet de hele NVB kon omvatten. De heroprichting van de partij wordt beschreven, evenals de in de zomer van 1945 bestaande perspectieven voor samenwerking met andere partijen en groepen.

11 Geeft een analyse van de overwegingen binnen de SDAP (hoofdbestuur) over de kwestie om tot een nieuwe partijvorming te komen, met name in de periode van augustus tot oktober 1945. Behandeld worden de voortgezette onderhandelingen met de NVB en het toetreden van de partij tot een door de NVB opgerichte Politieke Studie Commissie, die bestond uit delegaties van SDAP, CDU, VDB en een aantal politieke groeperingen zonder partijverband. Tenslotte iets over de onderhandelingen in deze commissie.

11.1 De onderhandelingen in de Politieke Studie Commissie leidden tot de oprichting van de Partij van de Arbeid in februari 1946. Het hoofdstuk vergelijkt de nieuwe partij (PvdA) met de dan opgeheven SDAP.

12 De verkiezingen in 1946 brachten de PvdA niet het aantal zetels dat de fuserende partijen voor de oorlog hadden bezet. De oorzaken voor dit geringe resultaat worden geanalyseerd.

13 Konklusie.

BIJLAGE XVII. "ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN. DEEL I. DE PROTESTANTS-CHRISTELIJKE STROMING", DOOR I. LIPSCHITS

*Inhoudsopgave*

Voorwoord

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.1 Opzet

1.2 De politieke partij

1.3 Ontstaan van politieke partijen

1.4 Vier stromingen

Hoofdstuk 2. Ontstaan, afsplitsingen en fusies

2.1 Groen: tegen de Revolutie het Evangelie

2.2 Kuiper: "klokkenist der kleine luyden"

2.3 Kuypers antithese

2.4 Groen als voorloper van de ARP

2.5 Oprichting van de ARP

2.6 Emancipatie der 'kleine luyden'

2.7 Het eerste beginselprogram van de ARP

2.8 Lohman versus Kuiper

2.9 De Vrij-Antirevolutionaire Partij

2.10 Van Vrij-Antirevolutionaire Partij tot Christelijk-Historische Partij

2.11 Van Christelijk-Historische Partij tot Christelijk-Historische Unie

2.12 De Christelijk-Historische Unie

2.13 Staalman en de Christen-Democraten

2.14 Christelijk-Sociale Partij

2.15 Christelijk-Democratische Unie

2.16 Staatkundig Gereformeerden

2.17 Het beginselprogram van de SGP

2.18 Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij

Hoofdstuk 3. Kamerclubs, fracties en kiezers

3.1 Kamerclubs

3.2 Fracties

3.3 Electoraal-geografische gegevens

## Hoofdstuk 4. Samenvatting

Schema 1. Protestants-christelijke kerkformaties

Schema 2. Partijontwikkeling in de protestants-christelijke stroming  
tot aan de Tweede Wereldoorlog

Bijlage 1. Electoraal-geografische gegevens

Lijst van geciteerde werken

Personenregister

Zakenregister

BIJLAGE XVIII. "GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN", DOOR I. LIPSCHITS

*Tekst van een artikel, verschenen in Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (deel 91, 1976, afl. 3)*

Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen.  
Reactie en aanvulling\*

I. LIPSCHITS

In de eerste aflevering van de *Bijdragen* voor 1976 heeft A. A. de Jonge in een artikel gewezen op de lacunes in de beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen<sup>1</sup>. Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. In zijn voordracht op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van oktober 1974, waarvan de tekst in de *Bijdragen* is afgedrukt, heeft Daalder duidelijk gemaakt dat op het terrein van de Nederlandse partijgeschiedenis voor de historici nog veel te doen valt<sup>2</sup>. De Nederlandse historici zijn zich overigens hiervan wel bewust<sup>3</sup>, maar het is nuttig er af en toe eens aan herinnerd te worden. In dat opzicht heeft De Jonge met zijn artikel goed werk verricht.

Mijn reactie op dat artikel is echter niet slechts een 'blijk van waardering'. Met de strekking van het artikel ben ik het volledig eens: de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen vertoont vele lacunes en er is op dit terrein nog veel werk te doen voor historici. Ik vind echter dat De Jonge een te somber beeld schetst, zowel van wat er gedaan is als van wat gedaan wordt. Daarnaast ben ik het met een aantal van zijn kwalificaties van verschenen werken niet eens en wil ik mijn kwalificaties daar tegenover stellen. Om een mogelijke discussie te vergemakkelijken volg ik de indeling van het artikel van De Jonge.

DE INLEIDING

De Jonge schrijft in de inleiding van zijn artikel dat in het buitenland veel wordt gepubliceerd over de geschiedenis van de politieke partijen. Dit heeft hem op het idee gebracht de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen te inventariseren.

Wat betreft het buitenland geeft De Jonge de eerste prijs aan West-Duitsland. Inderdaad is de door de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien' (Bonn) verzorgde reeks uitgaven zowel kwantitatief als kwalitatief indrukwekkend. Ook buiten deze reeks wordt veel over de politieke partijen in de Bondsrepubliek gepu-

\* Dit artikel is geschreven in samenwerking met mejuffrouw C. C. de Beer, documentaliste van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Mej. De Beer heeft de eerste selectie gemaakt van de titels van boeken en artikelen, die hieronder worden genoemd.

1. A. A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) i, 94-105.

2. H. Daalder, 'Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) ii, 226-247; de hier bedoelde opmerkingen staan op blz. 239-240.

3. Zoals onder meer blijkt uit het 'Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis. Samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen' (Amsterdam, 1974) 25, 84, 86-87.



bliceerd. De Jonge geeft een aantal voorbeelden<sup>4</sup>. Voor de Verenigde Staten en Engeland noemt De Jonge de partijgeschiedenis veel minder gevarieerd. Voor twee-partijstelsels kan men ook moeilijk anders verwachten. Hieruit moet men echter niet de conclusie trekken dat er niet veel gepubliceerd zou worden over de Engelse en de Amerikaanse partijen<sup>5</sup>. De Jonge schrijft dat in Frankrijk 'alleen de Communistische Partij uitvoerig aandacht schijnt te krijgen' (94) en dat er nog heel wat terrein braak ligt voor de geschiedschrijving over de Franse partijen. Op dit punt wil ik enige nuancering aanbrengen: in Frankrijk wordt uitvoerig over de Communistische Partij gepubliceerd<sup>6</sup>, maar die andere partijen worden beslist niet verwaarloosd<sup>7</sup>.

Evenals De Jonge beperk ik me tot deze drie West-Europese landen en de Verenigde Staten. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat interessante studies zijn verschenen over de geschiedenis van politieke partijen in een aantal andere landen, met name over politieke stelsels waarvoor politicologen bijzondere belangstelling hebben: België, Zwitserland, Libanon, Israël, Afrikaanse en Oost-Europese staten.

Van de onderzoek-instellingen, waar men de parlementaire geschiedenis en de geschiedenis van de politieke partijen bestudeert, noemt De Jonge slechts die in Bonn. Het is on-

4. In noot 2 noemt De Jonge 'de meest recente' werken. De door hem genoemde boeken zijn gepubliceerd in de jaren 1971 t/m 1973. Het zijn beslist niet de meest recente. Om misverstanden te voorkomen en om te laten zien dat er sprake is van een onophoudelijke stroom van publikaties, vul ik het lijstje aan: K. Brandis, *Der Anfang vom Ende der Sozialdemokratie. Die SPD bis zum Fall des Sozialistengesetzes* (Berlijn, 1975); H. Fenske, *Strukturprobleme der deutschen Parteiengeschichte. Wahlrecht und Parteiensystem von Vormärz bis heute* (Frankfurt am Main, 1974); K. J. Germer, *Von Grotewohl bis Brandt. Ein dokumentarischer Bericht über die SPD in den ersten Nachkriegsjahren* (Landshut, 1974); E. Lieberam, *Bundestagsparteien im politischen Machtmechanismus der BRD* (Berlijn, 1974); S. Miller, *Die SPD vor und nach Godesberg* (Bonn, 1974); A. Mintzel, *Die CSU. Anatomie einer konservativen Partei, 1945-1972* (Opladen, 1975); H. Potthoff, *Die Sozialdemokratie von den Anfängen bis 1945* (Bonn, 1974); J. Raschke, *Innerparteiliche Opposition. Die Linke in der Berliner SPD* (Hamburg, 1974); H. W. Schmollinger en R. Stöss, *Die Parteien und die Presse der Parteien und Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland, 1945-1974. Materialien zur Parteien- und Gewerkschaftsforschung* (München, 1975). En ook die stroom rijst al meer en meer.

5. Voor de Verenigde Staten noemt De Jonge in noot 3 enkele 'recente werken', die tussen 1966 en 1970 zijn verschenen. Ook dit lijstje moet worden aangevuld. In de eerste plaats moet dan worden genoemd het onder leiding van A. M. Schlesinger Jr. samengestelde, vierdelige (3544 blz.) werk *History of U.S. Political Parties* (New York, 1973), dat de periode 1789-1972 beslaat. Daarnaast nog: P. T. David, *Party Strength in the United States 1872-1970* (University Press of Virginia, 1972); J. L. James, *American Political Parties. Potential and Performance* (Londen, 1971); J. T. Main, *Political Parties before the Constitution* (Chapel Hill, 1973); J. G. Stewart, *One last Chance. The Democratic Party, 1974-1976* (New York, 1974); J. L. Sundquist, *Dynamics of the Party System. Alignment and Realignment of Political Parties in the United States* (Washington, 1973). Eenzelfde opmerking geldt voor de voor Engeland door De Jonge genoemde werken.

6. In de jaren 1974 en 1975 onder meer: Y. le Braz (ps.), *Les rejetés. L'affaire Marty-Tillon. Pour une histoire différente du PCF* (Parijs, 1974); S. Guisburg, *Raymond Lefèvre et les origines du communisme français* (Parijs, 1975); A. Harris en A. de Sédouy, *Voyage à l'intérieur du parti communiste* (Parijs, 1974); G. Marchais, *La politique du Parti communiste français* (Parijs, 1974); J. L. Mingalon, *La Nouvelle Vague du parti communiste* (Parijs, 1975).

7. Enkele titels: P. Avril, *U.D.R. et Gaullistes* (Parijs, 1971); J. F. Bizot, *Anatomie du parti socialiste* (Parijs, 1975); F. Borrelli, *Les partis politiques dans la France d'aujourd'hui* (Parijs, 1973); J. Charlot, ed., *Les partis politiques* (Parijs, 1971); G. Nania, *Le PSU avant Rocard* (Parijs, 1973); R. Quilliot, *La S.F.I.O. et l'exercice du pouvoir, 1944-1958* (Parijs, 1972).

getwijfeld de meest bekende, maar zeker niet de enige instelling waar wetenschappelijk onderzoek op dit terrein wordt verricht. In vele landen bestaan overeenkomstige instellingen, in sommige meer dan één. Zo is er in de Verenigde Staten behalve het 'International Comparative Political Parties Project' (Northwestern University) ook het 'Parliamentary Parties Project' (University of Wisconsin). In enkele landen wordt onderzoek naar de geschiedenis van politieke partijen verricht in centra, waar de historicus dat wellicht niet zou verwachten; in Frankrijk bijvoorbeeld de 'Fondation Nationale des Sciences Politiques', die al tientallen jaren lang een schitterende serie *Cahiers* uitgeeft met onder meer studies over politieke partijen in verschillende landen. In enkele centra houdt men zich bezig met meer gespecialiseerde onderwerpen, bijvoorbeeld aan de Universiteit van Saarland waar Walter Lippens met zijn staf een uitvoerig onderzoek verricht naar het beleid van de politieke partijen in West-Europese landen inzake de Europese integratie.

In Nederland is men op dit gebied niet geheel achtergebleven. Ik betreur het dat De Jonge dit niet vermeldt. Niet alleen omdat daardoor zijn informatie onvolledig is, maar ook omdat ik nu over eigen activiteiten moet gaan schrijven. Als 'politicoloog' aan het Amsterdamse Instituut voor Wetenschap der Politiek ben ik begonnen me bezig te houden met de theorie van de politieke partijen, als 'historicus' aan het Groninger Instituut voor Geschiedenis heb ik getracht die draad weer op te nemen. Dank zij een subsidie van ZWO en met steun van het College van Bestuur en van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen is in 1973 het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgericht. Dit Centrum heeft zich tot taak gesteld een documentatie van en over de Nederlandse politieke partijen aan te leggen ten behoeve van onderzoek over die partijen, een onderzoek dat overigens niet alleen door de staf van het Centrum wordt verricht<sup>8</sup>.

Het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen participeert in de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis. Deze commissie coördineert het onderzoek van de parlementaire geschiedenis van Nederland in uitgebreide zin: naast de 'zuivere' parlementaire geschiedenis óók de bestudering van politieke partijen, pressiegroepen, politieke elite en de openbare mening. De commissie is multi-disciplinair (historici, juristen, politicologen) en inter-universitair (Utrecht, Nijmegen, Leiden, Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit, Groningen, Tilburg, Rotterdam). Binnen dit kader werkt het Centrum samen met enkele andere onderzoekprojecten, onder meer met het 'Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog' (F. J. F. M. Duynstee, Nijmegen), het onderzoekproject inzake de politieke elite (N. Cramer, Leiden), het onderzoek naar de reacties in Nederland op de dekolonisatie van Nederlands-Indië (H. W. von der Dunk, Utrecht), het onderzoek naar de verrichtingen van de Nederlandse Staten-Generaal (H. Daalder, Leiden).

#### DE ALGEMENE OPMERKINGEN

De Jonge wil in zijn artikel een inventaris opmaken van de geschiedschrijving over de Nederlandse partijen. Hieraan laat hij enkele algemene opmerkingen voorafgaan.

In de eerste plaats stelt hij de vraag naar de kwaliteitsbeoordeling. Een geschiedwerk over een politieke partij moet naar zijn mening, althans in het ideale geval, minstens de

8. Zie voor een uitvoerig verslag van de activiteiten van het centrum en voor enkele resultaten van de werkzaamheden het *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976).

volgende vijf onderwerpscategorieën bevatten: 1. de uitwendige geschiedenis van de partijorganisatie; 2. de door de partij ingenomen standpunten, zowel in het kader van de politieke ideeëngeschiedenis als vanuit het aspect van de invloed van die standpunten op de praktische politiek; 3. het optreden van de partij in vertegenwoordigende lichamen en eventueel in de regering; 4. de sociale samenstelling van ledenbestand en kiezersaanhang; 5. de mentaliteitshistorische factoren.

Dat is geen kleinigheid. Hoewel De Jonge na deze opsomming de eisen wat nuanceert en erkent dat geen enkele hem bekende studie er aan voldoet<sup>9</sup>, wordt toch de indruk gewekt dat een boek of artikel aan deze eisen moet voldoen wil het worden geclassificeerd als 'wetenschappelijk werk'. In ieder geval gebruikt De Jonge verder in zijn artikel de uitdrukking 'wetenschappelijk werk' zonder nadere uitleg<sup>10</sup>.

Ik vraag me af of het zinvol is dergelijke zware eisen te stellen. Of men handhaaft de gestelde eisen en dan is een uiterst magere inventarisatie vooraf gegarandeerd of men handhaaft ze feitelijk niet en dan krijgen bepaalde werken een predicaat waarvan het twijfelachtig is of ze deze verdienen. De Jonge volgt de tweede weg, zoals ik nog zal aantonen.

In een tweede algemene opmerking geeft De Jonge aan wat voor soort inventarisatie hij in zijn artikel wil geven. Omdat ik juist op dit punt met hem van mening verschil, dient De Jonge hier volledig te worden geciteerd:

Wat ik hieronder wil geven is niet meer dan een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben en deze behandelen met wetenschappelijke oogmerken. Ik geef dus bepaald niet een bibliografie van alles, wat de geschiedenis der Nederlandse partijen betreft. Derhalve blijven in principe de volgende categorieën, die in zo'n bibliografie niet zouden mogen ontbreken, hier buiten beschouwing: a) ge-

9. Op blz. 95 schrijft De Jonge: 'Ik wil nog eens onderstrepen, dat deze vijfvoudige opsomming niet meer is dan een ideaaltypische norm om de kwaliteit van een werk te meten: geen enkel ons bekend werk – ook van buitenlandse schrijvers – voldoet volledig aan deze norm'.

10. Overigens geeft De Jonge ook geen omschrijving van het begrip 'politieke partij'. In de politologische literatuur worden tientallen verschillende definities gegeven. Ik geloof niet dat het mogelijk is een definitie van een politieke partij op te stellen, die alle functies en aspecten bevat en bovendien geldig is voor elke periode en voor ieder politiek stelsel. Het is volgens mij van belang een omschrijving van het begrip politieke partij te geven, die aan de volgende voorwaarden voldoet: 1. de omschrijving moet aangeven waarin een politieke partij zich onderscheidt van enig andere organisatie; 2. de omschrijving moet het mogelijk maken politieke partijen op verschillende niveaus te onderscheiden, voor Nederland bijvoorbeeld gemeentelijk, provinciaal en nationaal; 3. de omschrijving moet een vergelijking tussen politieke partijen in verschillende nationale stelsels mogelijk maken. Op basis van deze overwegingen kom ik tot de volgende omschrijving: een politieke partij is een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam. De woorden 'als zodanig' zijn ingevoegd, omdat het regelmatig voorkomt dat groepen en organisaties (vakbeweging, vrouwen-organisaties, radio-omroepen) zich inspinnen namen van bepaalde personen op kandidatenlijsten te krijgen zonder 'als zodanig een dergelijke lijst bij de Kiesraad in te dienen'. Dergelijke groepen en organisaties zijn pressiegroepen binnen de politieke partijen. Ik ben me bewust dat deze omschrijving van een politieke partij voor historici – en niet alleen voor hen – problematisch is. Zo zijn er in mijn opvatting geen politieke partijen als er geen volksvertegenwoordigend lichaam is. Zie: I. Lipschits, 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 197-212.

schiedwerken van meer algemene aard, waarin onder andere ook partijen behandeld worden (bijvoorbeeld werken over de parlementaire geschiedenis, over de arbeidersbeweging, over de geschiedenis van het katholicisme etc.); b) levensbeschrijvingen van vooraanstaande partijleiders; c) al die werken, die zelf geen wetenschappelijke partijgeschiedschrijving zijn, doch wel de bronnen daartoe vormen: memoires, autobiografieën en andere ego-documenten van partijpolitici; geschriften waarin de partijgeschiedenis met polemische oogmerken behandeld wordt; en verder gedenkboeken en die partijgeschiedenissen, die men het best als 'stichtelijke lectuur' kan betitelen: geschriften die niet zozeer de historische objectiviteit willen dienen als wel de jeugdige partij-aanhang vertrouwd maken met 'der vaderen erfdeel', (95-96).

Deze afbakening vind ik veel te eng. Op deze wijze wordt een aanzienlijke hoeveelheid literatuur buiten de inventarisatie van Nederlandse partijgeschiedschrijving gehouden. Naar mijn mening moeten de grenzen veel ruimer worden getrokken. Hier lopen de ideeën en de opzet van De Jonge en van mij volledig uiteen. Onze artikelen moeten dan ook niet tegenover elkaar worden gezet, maar naast elkaar worden gelegd, met als uitzondering die gevallen, waarin ik – uitgaande van de criteria van De Jonge – meen dat hij boeken en artikelen ten onrechte in zijn inventarisatie heeft opgenomen dan wel daaruit heeft weggelaten.

Intussen zit ik wel met de moeilijkheid dat het ook mij niet lukt in een artikel een echt brede inventarisatie te geven. Dit echter niet door gebrek aan materiaal, maar juist door de overvloed. Per 31 december 1975 waren in de systematische catalogus van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 11.000 titels van boeken en artikelen opgenomen. Daaruit zal ik een zeer beperkte selectie maken als aanvulling op de inventarisatie van De Jonge, me zoveel mogelijk aansluitend bij zijn rubricering. Vooral de liefhebber is de systematische catalogus uiteraard op het Centrum te raadplegen<sup>11</sup>.

#### VERGELIJKENDE STUDIES

In zijn inventarisatie onderscheidt De Jonge verschillende rubrieken, waarvan de vergelijkende studies de eerste vormen. Deze rubriek wordt in drie groepen onderverdeeld: 1. vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse partijen; 2. algemene vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen; 3. vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen.

Voor de eerste groep vond De Jonge slechts één boek, dat van Verkade<sup>12</sup>. Daarnaast moet zeker het werk van J. J. de Jong genoemd worden<sup>13</sup>. In de dissertatie van De Jong worden de politieke partijen in een breder kader gezet dan bij Verkade. Bovendien vullen de twee boeken elkaar aan. De Jong behandelt de politieke partijen van Engeland, Frankrijk, België en Nederland, Verkade die van België, Nederland en Duitsland.

In deze groep moeten ook de verzamelwerken of *readers* worden geplaatst. Twee bekende verzamelwerken op het gebied van de politieke partijen zijn die van Dahl (waarvoor

11. Om de lezer een indruk te geven is in een aanhangsel bij dit artikel de indeling en de omvang van de rubrieken van de systematische catalogus opgenomen, zoals weergegeven in het *ibidem* 11-13 en 55-58.

12. W. Verkade, *Democratic Parties in the Low Countries and Germany. Origins and Historical Developments* (Leiden, 1965).

13. J. J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1800* ('s-Gravenhage, 1951).

Daalder het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven<sup>14</sup>) en die van Henig en Pinder (waarvoor Baehr het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven)<sup>15</sup>. Zonder Baehr te kort te willen doen, mag wel bijzondere nadruk op de bijdrage van Daalder worden gelegd.

Men kan zich afvragen of dit wel werkelijk vergelijkende studies zijn. Verkade en De Jong geven afzonderlijke hoofdstukken over de politieke partijen in de door hen behandelde landen zonder veel vergelijkingen tussen de landen. Daalder en Baehr behandelen uitsluitend de Nederlandse situatie. Daarom kunnen deze vier studies met evenveel recht in de tweede groep worden geplaatst.

In die tweede groep, de algemeen vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen, noemt De Jonge werken van Van Koetsveld, Cornelissen, Elout, Leih en Sinner<sup>16</sup>.

Met de vrij negatieve beoordeling van het boek van Van Koetsveld door De Jonge ben ik het volledig eens. Van Koetsveld liet zich door geen enkele vorm van objectiviteit hinderen; zijn partijdigheid is zo kleinzielig, dat ze belachelijk wordt. Eén voorbeeld. Van Koetsveld schrijft op bladzijde 458 over Domela Nieuwenhuis (die hij overigens niet in het persoonsregister opneemt):

*De Socialisten* maakten, in F. Domela Nieuwenhuis, hun eerste verschijning op parlementair terrein. Dat het een *parlementair* terrein was, werd door dien afgevaardigden uit Schotland maar al te dikwijls vergeten. De rust in de gevangenis had de verderfelijke bacillen die in de vergaderzalen der volksmeetings de lucht verpestten niet kunnen doden. Wellicht was de toepassing der remedie van te korten duur geweest!

Het boek van Cornelissen wordt door De Jonge 'minstens even partijdig' (97) genoemd als dat van Van Koetsveld. Het is waar dat Cornelissen vanuit een rooms-katholieke visie schrijft, maar het is onjuist om zijn partijdigheid te vergelijken met die van Van Koetsveld. Met de door De Jonge gegeven beoordeling van het boekje van Elout ben ik het eens: in zijn soort een juweel. Voor het werk van Leih heb ik wellicht wat meer waardering dan De Jonge. De calvinistische meetlat, zo schrijft De Jonge (97), irriteert hem. Ik vind het juist boeiend en instructief als auteurs vanuit een expliciet gemaakte visie de Nederlandse politieke partijen beschrijven, ongeacht of die visie rooms-katholiek (Cornelissen) of calvinistisch (Leih) is. Over het boek van Sinner kan ik kort zijn: het is inderdaad onnauwkeurig.

Hiermee is de inventaris van De Jonge voor de tweede groep uitgeput. Aanvulling is noodzakelijk, omdat dit te schrale lijstje een totaal verkeerd beeld geeft. Ik zal me tot een aantal titels in alfabetische volgorde beperken.

14. R. A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966). Hierin: H. Daalder, 'The Netherlands. Opposition in a Segmented Society', 188-238, 417-425.

15. S. Henig en J. Pinder, eds., *European Political Parties* (Londen, 1969). Hierin: P. R. Baehr, 'The Netherlands', 256-281.

16. C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.); A. J. M. Cornelissen, *Beginnelen der Nederlandsche politieke partijen* (Nijmegen, 1935); C. K. Elout, *Onze politieke partijen* (tweede druk, Amsterdam, 1919; deze tweede druk is uitgebreider dan de door De Jonge opgegeven eerste druk van 1913); H. G. Leih, *Kaart van politiek Nederland* (Kampen, 1962); L. Sinner, *De wortels van de Nederlandse politiek. De tweeënveertig politieke partijen sinds 1848* (Amsterdam, 1973).

Banning<sup>17</sup> behandelt de beginselen en doeleinden van het liberalisme, het rooms-katholicisme, het calvinisme, het socialisme en het communisme en schetst voor elk van die stromingen de partijpolitieke organisatie in Nederland. Couwenberg heeft veel gepubliceerd over de Nederlandse politieke partijen; in deze groep noem ik van hem *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*<sup>18</sup>. In zijn eigen woorden is het een 'reflectie over het Nederlandse partijstelsel', waarbij nadruk wordt gelegd op het socialisme, het liberalisme en de christen-democratische politiek. De reeds genoemde bijdrage van Daalder (zie noot 14) zou ook in deze groep kunnen worden geplaatst. Daarnaast zijn er van dezelfde auteur twee andere studies, die hieronder vallen. In het deel 'Politiek' van het *Repertorium van de sociale wetenschappen* heeft Daalder het stuk over het politieke stelsel van Nederland geschreven, waarin hij een korte en schematische samenvatting geeft van het ontstaan en de ontwikkeling van de politieke partijen<sup>19</sup>. Voor het tijdschrift *Political Studies* schreef Daalder een Engelstalig artikel over de Nederlandse partijen<sup>20</sup>. Ook Van Gelder<sup>21</sup> geeft, zij het vanuit christelijk-historisch standpunt, een aardig overzicht. Bijzonder instructief is de *Parade der politieke partijen* van Hans<sup>22</sup>, dat vermoedelijk in 1937 is verschenen. Hans geeft een knappe schets van ontstaan en ontwikkeling der partijen. De journalist Dick Houwaart heeft een reeks boeken over de politieke partijen op zijn naam staan, onder meer een serie politieke jaarboeken. Ik zal me hier beperken tot zijn meer algemeen werk *Partijen op het eerste gezicht*, waarin na een vergelijkende analyse van de programma's informatie over alle partijen wordt gegeven<sup>23</sup>.

Een unieke bundel is *Onze politieke partijen*<sup>24</sup>. De bundel bestaat uit artikelen van C. E. van Koetsveld over de CHU, P. J. Troelstra over de SDAP, A. Brummelkamp over de ARP, A. Roodhuyzen over de Liberale Unie, A. C. A. Hoffman over de RKSP, W. C. A. van Vredenburg over de Nationaal-Historische Partij, H. P. Marchant over de Vrijzinnig-Democratische Bond, A. P. Staalman over de Christen-Democratische Partij en J. H. W. Q. ter Spill over de Vrij-Liberale Partij. In elk van deze artikelen wordt ingegaan op het ontstaan, de ontwikkeling en het program van de betrokken partij.

De Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het Gereformeerd Politiek Verbond, heeft in 1975 drie deeltjes *Partij en Politiek* uitgegeven<sup>25</sup>. In het eerste deel worden, na een inleiding over de Grondwet, christen-democratie, SGP, GPV, VVD, christen-radicalisme en socialisme behandeld. In de twee andere delen worden de standpunten van de verschillende partijen besproken inzake een aantal problemen: sociale

17. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen* (vierde druk, Arnhem, 1950).

18. S. W. Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* ('s-Gravenhage, 1960).

19. H. Daalder, 'De politieke partijen', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 217-238.

20. H. Daalder, 'Parties and Politics in the Netherlands', in: *Political Studies*, III (1965) 1-16.

21. J. W. van Gelder, *Politieke organisatie. Betekenis van de politieke partij. Wording en onderlinge verhouding van de huidige politieke partijen in Nederland* (Den Haag, 1963).

22. D. Hans, *Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland* (Putten, s.a.). Van dezelfde auteur: *Het Nederlandsche parlement. Korte schets onzer volksvertegenwoordiging* (Amsterdam-Arnhem, 1911.)

23. D. Houwaart, *Partijen op het eerste gezicht. De politiek in Nederland* (Amsterdam, 1971).

24. *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909).

25. *Partij en politiek. Een overzicht van enkele politieke stromingen en het kader waarin zij opereren* (drie delen, Groningen, 1975).

wetgeving, welzijnszorg, milieu, onderwijs, financieel en economisch beleid, defensiebeleid en buitenlandse politiek. Het geheel wordt duidelijk vanuit Gereformeerd-Politiek standpunt behandeld. De bijdragen waren oorspronkelijk syllabi voor door het GPV georganiseerde kadercursussen. Eveneens geschreven vanuit het standpunt van het GPV zijn de drie delen van Verbrugh over de politieke partijen in Nederland<sup>26</sup>. Verbrugh geeft een uitvoerige visie op de achtergronden en beginselen van negen partijen (VVD, PvdA, PSP, CPN, KVP, SGP, ARP, CHU en GPV), waarbij hij ook in 't kort de historische ontwikkeling schetst. Hier kan ik meteen wijzen op een andere serie, eveneens voor een bepaald – zij het totaal ander – publiek geschreven: de uitgaven van de Nederlandse Politieke Jongeren Contact Raad<sup>27</sup>.

Ten slotte wil ik voor deze groep studies wijzen op een aantal studies van Van Tijn. In zijn dissertatie<sup>28</sup> vinden we vele gegevens over de politieke organisaties in Amsterdam in de jaren 1850-1880. Daarnaast heeft Van Tijn enkele artikelen van meer algemene aard geschreven, die voor het betrokken onderwerp van belang zijn<sup>29</sup>.

Ik kom nu toe aan de derde, door De Jonge onderscheiden groep van vergelijkende studies: vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen. Voor deze groep geeft De Jonge de dissertaties van Kolff, Waltmans en Hoogendijk en een artikel van Daalder<sup>30</sup>. Over het proefschrift van Kolff is De Jonge wel tevreden. De studie van Waltmans wordt uiterst negatief en in een onaangename toon door De Jonge beoordeeld, naar mijn gevoel niet geheel terecht. Over het boek van Hoogendijk verschil ik van mening met De Jonge; het voldoet zeker niet aan de hoge normen die De Jonge in het eerste deel van zijn artikel aan wetenschappelijke werken stelt. Het artikel van Daalder – op zichzelf goed – hoort niet in deze groep thuis.

Ook op dit gebied is er veel meer dan De Jonge in zijn inventaris opneemt en de niet-opgenomen werken zijn zeker niet van mindere kwaliteit. Het proefschrift van R. Cohen<sup>31</sup> geeft een analyse van de samenwerking van socialistische partijen binnen de Europese Gemeenschap. Men kan er over twisten of dit boek in deze derde of in de eerste groep moet worden geplaatst, maar in ieder geval verdient het vermelding in de rubriek vergelijkende studies. Daalder heeft in een artikel de relatie tussen politieke partijen en de democratie

26. A. J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland*, I, *De niet-christelijke partijen: VVD, PvdA, PSP, CPN en fascistische stromingen* (Rotterdam, 1959); idem, II, *De christelijke partijen: KVP en SGP* (Rotterdam, 1962); idem, III, *De christelijke partijen: ARP, CHU, GPV* (Rotterdam, 1963).

27. Twee voorbeelden: *Politieke partijen. Functies, geschiedenis en toekomst. Met bijdragen van I. Lipschits, J. van der Meer, W. van Amerongen e.a.* (Utrecht, s.a.); P. Riemersma, *Tussen rood en blauw ... zit zóóóveel wit* (Amsterdam, 1971).

28. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965).

29. Zie de volgende bijdragen van Van Tijn in *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975): 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century' (560-589) en 'De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland' (590-601).

30. N. Kolff, *Over den invloed van politieke partijen op den Nederlandschen regeeringsvorm* (Leiden, 1931); H. J. G. Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (Sittard, 1962); F. A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam-Brussel, 1971); H. Daalder, 'De kleine politieke partijen – een voorlopige poging tot inventarisatie' in *Acta Politica*, I (1965-1966) 172-196.

31. R. Cohen, *Socialisten in Europa. De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese Gemeenschap, 1952-1972* (Antwerpen, 1974).

beschreven<sup>32</sup>. L. W. R. van Deventer behandelt in zijn boek<sup>33</sup> dezelfde materie, maar duidelijk tegen de achtergrond van het opkomende nationaal-socialisme. Zelf heb ik geprobeerd de beginselprogramma's van twaalf partijen (ARP, Boerenpartij, CHU, CPN, D'66, GPV, KVP, PPR, PSP, PvdA, SGP en VVD) op vier punten te vergelijken: confessioneel of niet, economische vrijheid of economische ordening, conservatief of progressief, democratie of dictatuur<sup>34</sup>.

Tot deze groep van vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen behoren ook de bundels waarin verschillende partijvertegenwoordigers hun mening geven over bepaalde kwesties. Ook hiervan geef ik enkele voorbeelden. De werkgroep Oorlog en Vrede van de Gemeenschappelijke Dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht nodigde in 1970 acht politieke partijen uit hun standpunt over de defensie te geven. Het boekje bevat deze antwoorden met voor iedere partij de relevante passages uit het partijprogramma<sup>35</sup>. Ongeveer dezelfde procedure volgde J. Reugebrink: hij stuurde een serie vragen op het terrein van de fiscale politiek ter beantwoording aan de fiscale experts van de fracties in de Tweede Kamer. De antwoorden zijn in het boek opgenomen en in een nabeschuiving legt Reugebrink een aantal verbanden<sup>36</sup>. Vermaas volgde een andere methode: hij voerde vraaggesprekken met politici over de milieuproblematiek<sup>37</sup>. Vragen en antwoorden staan in het boek afgedrukt. Dezelfde procedure werd gevolgd door Puchinger<sup>38</sup> en door Scheps<sup>39</sup>. In beide boeken staat het streven naar partijvernieuwing –

32. H. Daalder, 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemenebest*, XV (1954-1955) 124-134.

33. L. W. R. van Deventer, *Het nationale kabinet. Schets der Nederlandsche partijen. Historische ontwikkeling van het parlementarisme en het vertegenwoordigend systeem van de Middeleeuwen tot de huidige fase* (Assen, 1934).

34. I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969), in het bijzonder 84-140.

35. *Enige politieke partijen t.a.v. defensie* ('s-Gravenhage, Kernvraag nr. 18, 1970). De partijvertegenwoordigers waren: J. H. Jansen voor de KVP, H. J. L. Vonhoff voor de VVD, Tj. Walburg voor de ARP, H. Kikkert voor de CHU, P. Dankert voor de PvdA en K. P. Bloema voor D'66. Van de CPN en de PSP werden geen reacties ontvangen.

36. J. Reugebrink, ed., *Politici van heden over belastingen van morgen* (Alphen aan den Rijn, 1970). De Tweede Kamerleden, die als fiscale experts van hun fractie de vragen beantwoordden, waren: H. A. C. M. Notenboom en M. W. J. M. Peijnenburg voor de KVP, E. L. Berg voor de PvdA, F. Porthoine voor de VVD, G. A. Kieft voor de ARP, W. Scholten voor de CHU, A. de Goede voor D'66, M. Bakker voor de CPN, H. Wiebenga en G. H. Slotemaker de Bruïne voor de PSP, P. J. Janssen voor de PPR, C. N. van Dis voor de SGP, N. Verlaan voor de Boerenpartij en P. Jongeling voor het GPV.

37. R. Vermaas, *Opstaan tegen de ondergang* (Apeldoorn, 1972). Vermaas voerde gesprekken met de volgende personen (tussen haakjes de toenmalige partijbinding): B. W. Biesheuvel (ARP), G. Th. Rothuizen (ARP), F. L. Polak (DS'70), J. C. Terlouw (D'66), C. J. F. Böttcher (VVD), B. van der Lek (PSP), N. C. de Ruiters (CHU), G. Zoutendijk (VVD) en D. de Zeeuw (KVP).

38. G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?* (Delft, 1968). In dit boek van ruim 700 blz. worden de gesprekken weergegeven die Puchinger had met eenentwintig personen, niet allen partijpolitici. Er is een uitvoerig personenregister opgenomen, maar jammer genoeg is het zakenregister te beperkt: alleen de namen van de politieke partijen zijn als trefwoorden opgenomen.

39. J. H. Scheps, *Twaalf over drie* (Apeldoorn, 1972). Na een korte inleiding worden de gesprekken weergegeven die Scheps voerde met H. Algra (ARP), C. J. van Mastrigt (CHU), J. A. Nagtegaal (D'66), F. L. Polak (DS'70), P. Jongeling (GPV), W. F. J. I. Nuyens (KVP), P. A. Burggraaf (PSP), H. Kombrink (PvdA), A. van der Louw (PvdA), G. E. van Walsum (PvdA), D. Coppes (PPR) en H. van Someren-Downer (VVD). Er is een zeer uitvoerig (30 blz.), maar uiterst moeilijk toegankelijk register opgenomen.



welk streven in 1966 en in de daarop volgende jaren met veel elan werd ingezet – centraal. De historicus Puchinger behandelt dit probleem in een veel breder kader dan de journalist-politicus Scheps<sup>40</sup>.

#### CONFESSIONELEN

Voor de geschiedschrijving over de rooms-katholieke partij-organisaties signaleert De Jonge een bijna totale armoede: met het artikel van Manning<sup>41</sup> zou de wetenschappelijke geschiedschrijving van RKSP en KVP zijn uitgeput. De Jonge noemt voor deze politieke stroming nog slechts boeken van Witlox en van Steenhoff<sup>42</sup>, maar deze zijn volgens hem te weinig ter zake doende (Witlox) of te onkritisch om wetenschappelijk te mogen worden genoemd (Steenhoff).

Het is inderdaad armoede geblazen op dit terrein, maar toch niet zo erg als De Jonge het voorstelt. Met zijn oordeel over het boek van Steenhoff ben ik het eens, met dat over het werk van Witlox niet. Het in 1969 verschenen derde deel van Witlox loopt inderdaad slechts tot 1870, dus, zoals De Jonge schrijft, 'tot ruim een kwart eeuw voor de oprichting van de RKSP'. Hierbij twee opmerkingen. Indien men zo formalistisch wil zijn met de oprichtingsdata van de politieke partijen, dan geldt voor de RKSP als oprichtingsjaar 1926. Daarvoor heette die partij Algemeene Bond van RK Rijkskieskringorganisaties in Nederland (de officiële naam sedert 1919), die op haar beurt weer een voortzetting was van de in 1904 opgerichte Algemeene Bond van RK Kiesverenigingen in Nederland. Maar dat is niet zo steekhoudend, want reeds in het laatste kwart van de negentiende eeuw sprak en schreef men over de Katholieke Staatspartij. En hierbij sluit mijn tweede opmerking aan: de

40. De indeling die De Jong in zijn artikel heeft aangebracht – en die ik zoveel mogelijk volg – maakt het moeilijk om literatuur over bepaalde thema's uit de partijgeschiedenis te plaatsen, tenzij men ze geforceerd bij de vergelijkende studies onderbrengt. Het thema van de partijvernieuwing is daarvan een voorbeeld. De door Puchinger en Scheps samengestelde werken kunnen nog onder de vergelijkende studies worden gerangschikt. Maar er zijn over dit thema vele boeken en artikelen geschreven, waarbij dit moeilijk gaat. Ik geef hier enkele voorbeelden, waarbij ik er de nadruk op wil leggen dat de lijst lang niet volledig is. S. W. Couwenberg heeft veel aandacht aan dit thema besteed. Onder auspiciën van het door hem geleide blad *Oost-West*, waarvan de naam is gewijzigd in *Civis Mundi*, werden enkele congressen over dit probleem georganiseerd en een aantal themanummers werden aan de partijvernieuwing gewijd: voor *Oost-West*, VII, ix (sept. 1968): 'Partijvernieuwing. Achtergronden en perspectieven'. Voor *Civis Mundi*, X, vii/viii (juli/aug. 1971): 'Politieke vernieuwing 1966-1971. Kritische evaluatie en toekomstperspectief'; XIV, iii (mei 1975): 'Politieke vernieuwing anno 1975. Hernieuwde evaluatie en toekomstperspectief'. Het blad *Wending* kwam in september 1973 (XXVIII, ix) met een speciaal nummer onder de titel 'Politieke vernieuwing in Nederland'. De tientallen artikelen in deze speciale nummers – zeer uiteenlopend in kwaliteit – zal ik hier niet opsommen. Daarnaast kunnen wel de volgende boeken worden genoemd: H. C. Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht-Kampen, 1967); D. J. Hoekstra, *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar* (Alphen aan den Rijn, 1968); C. L. Patijn, *De crisis van ons partijwezen* (s.l., 1967); A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 1968).

41. A. F. Manning, 'Geen doorbraak van de oude structuren. De confessionele partijen na 1945', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 61-87.

42. J. H. J. M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (drie delen, 's-Hertogenbosch-Bussum, 1919-1969); P. H. J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en haar voltooiing (met medewerking van het Partijsecretariaat)* (s.l., 1939).

voorgeschiedenis van een partij is toch een deel van de geschiedschrijving over die partij? De Jonge geeft hiervoor, zoals we nog zullen zien, voor de ARP wel titels; waarom dan niet voor de RKSP? De redenen voor de afwijzing van het boek van Witlox vind ik weinig overtuigend, maar daarmee is nog niet de vraag naar de kwaliteit van dit werk beantwoord. Ik sluit me graag aan bij het oordeel van Kossmann, volgens wie het 'anachronistisch en parochiaal in zijn benaderingswijze, maar onmisbaar vanwege de erin vervatte gegevens' is<sup>43</sup>.

Belangrijker dan dit meningsverschil over kwalificaties vind ik de lacunes, die de inventaris van De Jonge ook op dit punt vertoont. In de eerste plaats wil ik wijzen op de uitvoerige en grondige studie van Beaufays<sup>44</sup>. In de reeds genoemde bundel *Onze politieke partijen* (zie noot 24) heeft Hoffman het artikel over de Katholieke Staatspartij geschreven<sup>45</sup>. Hoffman besteedt vooral aandacht aan de beginselen van de partij. Bornewasser beschrijft in een artikel de katholieke partijvorming vóór de Eerste Wereldoorlog<sup>46</sup>.

Hiermee is mijn lijstje van titels van boeken en artikelen, waarin de naam van de RKSP op de een of andere manier voorkomt, op twee uitzonderingen na ook uitgeput<sup>47</sup>. Hier wrekt zich wel in het bijzonder de enge beperking die De Jonge aan zijn inventarisatie oplegt: 'een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben' (95). Doorbreekt men die nauwe grenzen, dan moet zeker de terecht klassiek geworden geschiedschrijving over het rooms-katholieke leven in Nederland van Rogier en De Rooy worden genoemd<sup>48</sup>. Daarnaast kunnen verschillende categorieën worden onderscheiden, waarin achtergronden en informatie over de katholieke politieke organisatie vóór de Tweede Wereldoorlog worden gevonden: boeken en artikelen over de voorgeschiedenis van de RKSP<sup>49</sup>, over de staatkundige ideeën<sup>50</sup> en over de voormannen<sup>51</sup>.

43. E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976) 590.

44. J. Beaufays, *Les partis catholiques en Belgique et aux Pays-Bas, 1918-1958* (Brussel, 1973). Ik vind Beaufays niet altijd even grondig; over Welter en diens Katholiek Nationale Partij is hij onder naats.

45. A. C. A. Hoffman, 'De Rooms-Katholieke Staatspartij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hunne eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 141-172.

46. J. A. Bornewasser, 'De katholieke partijvorming tot de Eerste Wereldoorlog', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 23-40. De Jonge noemt in dit verband wel Bornewassers naam, maar hij geeft dit artikel niet.

47. Uiteraard: H. J. A. M. Schaepman, *Eene katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht, 1833; heruitgegeven door de RKSP, Den Haag, 1934). Daarnaast nog: W. Mes, 'Het archief van de Rooms Katholieke Staatspartij', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1972* (Nijmegen, s.a.), 10-13.

48. L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953).

49. Onder meer J. A. Bornewasser, 'Schaepman en het isolement der Nederlandse katholieken', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, XVII, vi (sept. 1963) 209-220; G. M. de Hartog, 'De politieke ontwikkeling van de Rooms-Katholieken in Nederland', *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, VI (1932) 214-275; M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947); *Van het verleden naar het heden. Geschiedenis van de politieke vrijwording der katholieken* (Den Haag, s.a.).

50. Bijvoorbeeld D. Beaufort, *Politiek naar katholiek staatkundige beginselen* (Den Haag, 1933); A. van Duinkerken, *Waarom ik zo denk... Het katholieke leven van 1918 tot 1940* (Utrecht, 1948); G. J. Rooymans, *Onze groei, onze eenheid, onze kracht* (Den Haag, 1947).

Voordat ik tot de KVP overga, in het kort iets over de partijpolitieke ontwikkelingen in de rooms-katholieke stroming in de jaren twintig. Er hebben zich toen enkele – kwantitatief onbelangrijke – afsplitsingen van de RKSP voorgedaan, zowel naar de behoudende zijde (Nieuwe Katholieke Partij, opgericht in 1922) als naar de vooruitstrevende zijde: Rooms-Katholieke Volkspartij (1922) – waarvan P. M. Arts de drijvende kracht was – en de Katholiek Democratische Bond (1929), die onder leiding stond van J. A. Veraart. In 1933 gingen deze twee partijen samen onder de naam Katholiek Democratische Partij, die in 1939 weer terugkeerde tot de RKSP. Over deze ontwikkelingen bestaat weinig literatuur<sup>52</sup>.

Ik neem de draad van het artikel van De Jonge weer op. Voor de KVP noemt hij uitsluitend het artikel van Manning (zie noot 41). Manning geeft een voortreffelijke beschrijving van het ontstaan van de KVP, zo men wil de overgang van RKSP naar KVP. Over de vraag of er na afloop van de Tweede Wereldoorlog een eigen politieke organisatie voor rooms-katholieken moest komen en, zo ja, of dat een nieuwe organisatie dan wel herstel van de RKSP moest zijn, heeft in de jaren 1944-1945 een ware brochuren-oorlog gewoed. Deze brochures zijn van fundamentele betekenis voor een goed begrip van het ontstaan van de KVP<sup>53</sup>. Voor de voorgeschiedenis zou men ook een studie moeten maken van de Nederlandse Unie en van de Nederlandse Volksbeweging; het zou te ver gaan ook voor deze twee groeperingen literatuur te geven.

51. Er zijn vele biografieën die voor dit onderwerp belangrijk zijn. Hier noem ik: G. Brom, *Schaepman* (Haarlem, 1936); *idem*, *Alfons Ariëns* (twee delen, Amsterdam, 1941); *idem*, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie* (Utrecht, 1955); J. Colsen, *Poels* (Roermond, 1955); G. Gorris, *J. G. Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der Katholieken* (Amsterdam, 1947-1949); J. P. Gribling, *P. J. M. Aalberse, 1871-1948* (Utrecht, 1961); J. Persijn, *Dr. Schaepman* (drie delen, 's-Gravenhage, s.a., van het derde deel is alleen het eerste stuk verschenen); J. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (tweede druk, Bussum, 1954); J. Witlox, *Schaepman als staatsman* (drie delen, Utrecht, 1960-1961).

52. Er is een bundel met opstellen, die Veraart in de jaren twintig schreef. Vooral in Veraarts aantekeningen bij die opstellen – welke aantekeningen in 1929 werden gemaakt – zien we een voorafspiegeling van de breuk met de RKSP. J. A. Veraart, *Opstellen over politiek* (Amersfoort, s.a.). Zie verder over deze ontwikkelingen in de jaren twintig: J. Bomans, *Scheuring in de R.K. Staatspartij?* (Haarlem, 1920); M. Bongaerts, *Noodzakelijkheid der katholieke eenheid* (Leiden, 1925); C. D. Wesseling, *De RK Staatspartij is eene belemmering voor de normale ontwikkeling der politieke verhoudingen in Nederland* (Den Haag, 1929).

53. Ik noem een aantal van deze brochures in alfabetische volgorde: W. J. M. van Gent, *De Nederlandsche Katholieken en het vraagstuk eener nieuwe partijgroepering* ('s-Hertogenbosch, 1945); Junior (ps. van F. J. F. M. Duynstee), *Het glazen huis. Opnieuw een RK Partij?* (s.l., 1944, illegaal); J. B. Kors, *Het vraagstuk eener eigen politieke groepering van de Nederlandsche Katholieken* (Helmond, 1944); D. A. van Meegeren, *Over de politieke toekomst van Nederland en de houding der Katholieken* (Eindhoven, 1945); Chr. J. Vrijwaert (ps. van L. G. A. Schlichting), *Een koekekei (Totale winkel in een glazen huis?)* (s.l., 1944, illegaal); J. [H. M.] Witlox, *Onze eigen politieke organisatie blijve!* (Bussum, 1945); Ph. J. Zuydewint (ps. van L. G. A. Schlichting), *Katholieken en partijvorming. Bijdrage tot een beginselstudie* (s.l., 1944, illegaal). G. Mulders schreef als reactie drie artikelen in het *Katholiek Cultureel Tijdschrift*: 'Bevrijding en Christendom' (15 juni 1945, 289-292); 'Bevrijding, Christendom en Humanisme' (1 juli 1945, 325-329); 'Waarachtig Christendom' (15 juli 1945, 375-378). Interessant in dit verband is ook het artikel van G. Ruygers in *Christofoor*: 'Katholieke actie en politieke actie' (II, vi, augustus 1944). Dit artikel is opgenomen in: *Het woord als wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers, 1940-1945* ('s-Gravenhage, 1952) 317-327.

Over de ontwikkeling van de KVP sedert haar oprichting zijn inderdaad nog weinig overzichten verschenen. Het proefschrift van Van Eekeren schijnt goed te zijn<sup>54</sup>. Over enkele interessante deel-ontwikkelingen in de KVP bestaat wel wat literatuur. In 1948 stichtte Ch. J. I. M. Welter de Katholiek Nationale Partij, die een afsplitsing was van de KVP. Welter en de zijnen waren ontevreden over het Indonesië-beleid van de rooms-rode coalitie. Daarnaast beschuldigden zij de KVP ervan een klassepertij te zijn geworden: de KVP zou een arbeiderspartij zijn en niet langer tevens de belangen van de (katholieke) middenstand en hogere inkomensgroepen behartigen. Vooral onder druk van het Bisschoppelijk Mandement van 1954 keerden de 'afvalligen' in 1955 terug naar de KVP<sup>55</sup>. Het streven naar partijvernieuwing, dat in de jaren zestig duidelijk tot uiting kwam, liet ook de KVP niet onberoerd. Binnen de partij ontstond een discussie over 'grondslag en karakter', de KVP-Radicalen vormden een eigen vleugel en na de vergadering van de Partijraad van december 1967 in Arnhem vond een afsplitsing plaats: in 1968 werd de Politieke Partij Radikalen opgericht, in oorsprong een katholieke partij<sup>56</sup>.

De protestants-christelijke partijen worden op een weinig systematische wijze door De Jonge behandeld. Ik behandel deze groep partijen in de volgorde van het jaar van oprichting. De eerste, nationaal georganiseerde Nederlandse politieke partij is de ARP (1879). Voor de voorgeschiedenis van de ARP geeft De Jonge de titels van de dissertaties van Van der Does en van Den Hartogh<sup>57</sup>. Met de vrij positieve waardering van beide boeken door De Jonge ben ik het eens, maar zijn lijstje over de voorgeschiedenis is beslist onvolledig. In de eerste plaats moeten hieraan werken van en over Groen worden toegevoegd<sup>58</sup>.

54. W. A. M. van Eekeren, 'The Catholic People's Party in the Netherlands. A Study of the Party's Origin, Organization and Policies' (Washington DC, Georgetown University, 1956; unpublished PhD dissertation). Ik heb dit werk zelf nooit in handen gehad.

55. Een goed overzicht geven M. D. Bogaerts en J. Bosmans in 'Duynstee en de katholieke staatkunde', *Politiek, parlement, democratie. Opstellen voor F. J. F. M. Duynstee* (Deventer, 1975) 17-60. Verder kan worden genoemd: H. [J. M.] Hendriksen, *KVP rechtsomkeert marsch* (s.l., 1947); 'Het katholieke gesprek. Inventarisatie van perspublicaties rond het gesprek tussen KVP, KNP en KVG', *Socialisme en Democratie*, X (1953) 749-759; G. van Lieshout, 'Onzekerheid in de Nederlandse politieke situatie na het mandement', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, VIII (1954-1955) 219-226; *Mandement 1954 en katholieke politieke eenheid* ('s-Gravenhage, s.a.); A. F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1971* (Nijmegen, s.a.) 138-148; F. Schurer, *Protestants protest. Kanttekeningen bij het mandement der rooms-katholieke bisschoppen* (Drachten, 1954); *De staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders, rapport van de commissie-Van der Grinten* (Den Haag, 1953); J. Veraart, *Misère van de katholieke staatkunde in Nederland* (Den Haag, 1952).

56. Zie voor deze ontwikkelingen onder meer H. G. Cloudt en Th. Westerwoud, *Denken over partijvernieuwing: een bundeling van documenten en beschouwingen over de gedachten in de KVP en de andere christelijke partijen* (Den Haag, 1967); S. W. Couwenberg, 'Het DCN en de KVP', *Politiek*, XXII, ix (1968) 296-299; *idem*, 'Discussie rond KVP', *Acta Politica*, IV, i (okt. 1968) 104-111; *Grondslag en karakter van de KVP. Rapport van de Structuurcommissie van de KVP* (Den Haag, 1966); D. de Lange, *De crisis van het Nederlands katholicisme* (Amsterdam, 1966); J. Rogier, *Een ernstig woord aan mijn Rooms-Katholieke medeburgers. Pleidooi voor een volwassen politieke keuze van katholieke Nederlanders* (Amsterdam, 1967).

57. J. C. van der Does, *Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de Anti-Revolutionaire of Christelijk-Historische Staatspartij* (Amsterdam, 1925); G. M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen, 1933).

58. Fundamenteel blijft G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van histori-*

Daarnaast zijn nog wel enkele andere studies over de voorgeschiedenis te noemen, in de eerste plaats de dissertatie van D. Th. Kuiper<sup>59</sup>. Voor de eigenlijke geschiedenis van de ARP noemt De Jonge slechts werken van De Wilde en Smeenk en van P. A. Diepenhorst<sup>60</sup>. Vooral over het boek van De Wilde en Smeenk is De Jonge zeer te spreken: 'min of meer integraal geschiedwerk . . . een uitvoerig en verantwoord werk' (98). Buiten anti-revolutionaire kringen heb ik nog nimmer zoveel lof over dit boek horen zwaaien als bij De Jonge. Naar mijn smaak is het boek van De Wilde en Smeenk een voorbeeld van hagiografisch werk: right or wrong, my party. Om misverstand te voorkomen, ik neem dit boek zeker op in mijn inventaris, maar het voldoet niet aan de eisen die De Jonge in zijn inleiding stelt.

Met deze twee boeken is bepaald niet alles – of zelfs maar het belangrijkste – over de geschiedschrijving van de ARP gegeven. Naast De Wilde en Smeenk moet zeker een aantal andere werken uit anti-revolutionaire kring worden genoemd<sup>61</sup>. Verschillende 'toelichtingen' zijn geschreven op het program van de ARP, die in vele gevallen aanzienlijk méér geven dan alleen maar een toelichting<sup>62</sup>. Er bestaat veel biografisch werk van en over anti-revolutionaire leiders; hoewel dit vooral in het teken van verering van de leider staat, vindt men er een schat aan gegevens<sup>63</sup>.

*sche voorlezingen* (tweede uitgaaf, Amsterdam, 1868). Over Groen is veel geschreven; ik beperk me tot enkele boeken die van betekenis zijn voor zijn staatkundige ideeën: J. L. P. Brants, *Groen's geestelijke groei. Onderzoek naar Groen van Prinsterer's theorieën tot 1834* (Amsterdam, 1951); P. A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932); D. Koorders, *De anti-revolutionaire staatsleer van mr. Groen van Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld* (Utrecht, 1860); G. J. Laman, *Enkele aspecten van Groen van Prinsterers optreden als volksvertegenwoordiger* (Franeker, 1949); H. de Wilde, *Niet afgeweken. Mr. Groen van Prinsterer en de anti-revolutionaire partij* (Amsterdam, 1899). Groen wordt niet alleen door de ARP, maar door vrijwel alle protestants-christelijke partijen en als hun voorman opgeëist.

59. D. Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, conflict en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel-Kampen, 1972). Daarnaast het bijzonder aardige artikel van H. Algra, 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het 'Anti-schoolwetverbond van 1872', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 65-77.

60. J. A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (Groningen, 1949); P. A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal* (twee delen, Amsterdam, 1927-1929).

61. Zoals P. A. Diepenhorst, *Trouw en met ere. De ontwikkelingsgang der antirevolutionaire of christelijk-historische richting in vogelvucht* (Amsterdam, 1952); *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen, 1951); *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)* (Den Haag, 1975); E. H. Kossmann, 'De groei van de Anti-Revolutionaire Partij', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 1-22; *Schrift en historie. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan der georganiseerde AR-partij, 1878-1928* (Kampen, 1929).

62. A. Brummelkamp, 'De Anti-Revolutionaire Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 73-101; H. Colijn, *Saevis tranquillius in undis. Toelichting op het antirevolutionaire beginselprogram* (Amsterdam, 1934); I. A. Diepenhorst, *Christelijke politiek* (Kampen, 1958); P. A. Diepenhorst, *Ons isolement. Practische toelichting van het program van beginselen der Antirevolutionaire Partij* (Kampen, 1935); B. Goudzwaard, *Grote taak voor kleine mensen. Hoofdlijnen voor een evangelisch beleid* ('s-Gravenhage, 1969); A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam, 1878); A. Kuyper, *Antirevolutionaire staatkunde* (twee delen, Kampen, 1916-1917); H. de Wilde, *De Anti-revolutionaire Partij en haar program van beginselen* (tweede druk, Wageningen, 1903).

63. Over Kuyper is veel geschreven. Ik noem hier: P. A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper* (Haarlem,

Ten slotte geeft De Jonge nog twee titels over wat ik zou willen noemen bijzondere onderwerpen uit de geschiedenis van de ARP: de dissertatie van Voerman over de verhouding tussen partijbestuur en Kamerleden en een artikel van Van Ruller over de ARP tijdens de Tweede Wereldoorlog<sup>64</sup>. In drie opzichten gaat De Jonge hier willekeurig en fragmentarisch te werk. In de eerste plaats beperkt hij zich wat betreft de bijzondere onderwerpen tot de ARP, terwijl dit voor de andere politieke partijen óók interessant is (bijvoorbeeld de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog). In de tweede plaats is De Jonge voor de twee door hem geselecteerde bijzondere onderwerpen beslist onvolledig in zijn inventaris<sup>65</sup>. In de derde plaats is de selectie op zichzelf aanvechtbaar. Ik ontken niet dat de twee genoemde onderwerpen interessant zijn, maar daarnaast had toch zeker de houding van de ARP inzake de koloniale politiek, Indonesië en Nieuw-Guinea moeten worden genoemd. Over dit onderwerp is vrij veel geschreven.

In de dertig jaar tussen de oprichting van de ARP (1879) en van de CHU (1908) hebben zich in de protestants-christelijke stroming een reeks interessante ontwikkelingen voorgedaan. In 1881 splitsten een groep anti-revolutionairen onder leiding van A. Brummelkamp, L. Lindeboom en C. Mulder zich af van de ARP en vormde een eigen partij: de Christelijk-Historische Kiezersbond Marnix. Een tweede afsplitsing kwam in 1888 met de oprichting van de Nationale Partij; hier speelden A. W. Bronsveld, S. H. Buytendijk en J. J. P. Valeton – aanvankelijk volgelingen van Groen en Kuiper – een leidende rol. Nadat de Nationale Partij op niets was uitgelopen, werd in 1897 de Christelijk-Historische Kiezersbond opgericht, die min of meer kan worden beschouwd als voortzetting van de Nationale

1931); P. Kasteel, *Abraham Kuiper* (Kampen, 1938); J. Romein, 'Abraham Kuiper. De klokkenist der kleine luyden', in: A. en J. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, IV, *Negentiende eeuw* (tweede druk, Amsterdam, 1941) 145-177; J. C. Rullmann, *Kuiper-bibliografie* (drie delen, 's-Gravenhage-Kampen, 1923-1940, aanvulling van F. W. Grosheide); J. C. Rullmann, *Abraham Kuiper. Een levensschets* (tweede druk, Kampen, 1937); C. Smeenk, *De sociale denkbeelden van Dr. A. Kuiper* (Rotterdam-Utrecht, 1937); L. Vogel, *Die politische Ideen Abraham Kuipers und seine Entwicklung als Staatsmann* (Heidelberg, 1937). Over Colijn: *Een groot vaderlander. Dr. H. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden, 1947); G. Puchinger, *Colijn. Momenten uit zijn leven* (Kampen, 1962); R. van Reest, *De levensroman van dr. H. Colijn. Opgedragen aan ons Nederlandsche volk* (Baarn, 1937); J. C. Rullmann, *Dr. H. Colijn. Een levensschets* (Leiden, 1933).

64. J. Voerman, *Het conflict Kuiper-Heemskerk* (Utrecht, 1954); E. van Ruller, 'De Anti-Revolutionaire Partij en het verzet', *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, XXIV (1954) 133-144. Overigens heeft de verzetsman Van Ruller in het boek van De Wilde en Smeenk het stuk over de geschiedenis van de ARP in de jaren 1940-1945 geschreven.

65. Over het probleem in de ARP inzake de verhouding tussen partijbestuur en Kamerfractie onder meer: J. C. Sikkel, *In heilige roeping. De leidingkwesitie in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam, 1916); *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (s.l., 1915). Dit laatste boek bevat bijdragen van A. Anema, H. Bavinck, P. A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries Czn. Voor de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog moeten in de allereerste plaats de verschillende delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong worden genoemd. De ARP is één van de trefwoorden in de registers. Vooral van Colijn schetst De Jong een genuanceerd beeld. Daarnaast: J. A. H. J. S. Bruins Slot, *Onze politiek en de toekomst* (Amsterdam, 1944); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1950); H. de Vries, *Een ophietsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw* (Utrecht, 1968).

Partij. Dezelfde Bronsveld was mede-oprichter van de Christelijk-Historische Kiezersbond; daarnaast was J. Th. de Visser een leidende figuur in die partij.

Inmiddels was het binnen de ARP tot grote zakelijke en persoonlijke conflicten gekomen tussen Kuiper en Lohman. De kwestie-Tak (1894) werd de aanleiding tot de breuk. Er ontstonden twee anti-revolutionaire Kamergroepen. In 1898 stichtten Lohman en de zijnen een eigen partij: Vrij-Antirevolutionaire Partij. In 1903 vormde deze partij samen met de Christelijk-Historische Kiezersbond van 1897 de Christelijk-Historische Partij. Naast dit alles was in 1898 de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historischen Grondslag in de Provincie Friesland opgericht. Deze 'Friese Bond' vormde met de Christelijk-Historische Partij in 1908 de CHU. Tot zover zeer schetsmatig de partij-politieke ontwikkelingen in deze stroming in de periode 1879-1908<sup>66</sup>.

Voor deze gehele ontwikkeling geeft De Jonge alleen het bijzonder aardige artikel van Smitskamp over 'Marnix'<sup>67</sup>. Ik kan er nog wel iets aan toevoegen. Schouten schreef een artikel over de Christelijk-Historische Kiezersbond; Lohman geeft in zijn geschiedenis van de CHU zeer veel informatie over de betrokken ontwikkelingen, terwijl hij in het boek van Van Koetsveld een bijdrage heeft geschreven over de Vrij-Antirevolutionaire Partij<sup>68</sup>. Voor de 'Friese Bond' kan ik slechts verwijzen naar de werken van en over Hoedemaker; ik beperk me tot het proefschrift van Delfgaauw en het boek van Groenewoud<sup>69</sup>.

Dan kom ik nu tot de CHU, waarover volgens De Jonge 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' bestaat (99). Hier weer die vage uitdrukking 'wetenschappelijk geschiedwerk'. Maar wie, uitgaande van zijn normen, boeken als van Van Koetsveld (zie noot 16), van De Wilde en Smeenk (zie noot 60) en – zoals we nog zullen zien – van Van Ravestijn over de Communistische Partij opneemt, kan ook wel wat vinden over de CHU. In de eerste plaats de twee delen van Lohman met zijn bijdragen tot de geschiedenis van de CHU (zie noot 68). Vanuit de CHU is verschillende keren geschreven over de geschiedenis en de beginselen van de partij<sup>70</sup>. Van Malsen en Suttorp hebben ieder het leven van

66. Ik hoop in 1977 een boekje te publiceren over de partij-politieke ontwikkelingen in de protestants-christelijke stroming tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

67. H. Smitskamp, 'De Christelijk-Historische Kiezersbond 'Marnix' (1881-ca. 1892)', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 78-92.

68. D. Schouten, 'De Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1896 en 1897', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, XII, iv (april-mei 1967) 14-22; A. F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, in opdracht van den schrijver verzorgd door H. van Malsen* (twee delen, 's-Gravenhage, s.a.), *idem*, 'De vrij-antirevolutionaire of christelijk-historische partij', in: C. E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.) 519-526.

69. G. J. J. A. Delfgaauw, *De staatsleer van Hoedemaker. Een bijdrage tot de kennis van de christelijk-historische staatsopvatting* (Kampen, 1963); H. G. Groenewoud, *Levensloop en beginselen van dr. Ph. J. Hoedemaker* (Apeldoorn, 1950).

70. H. K. J. Beernink, *Geschiedenis en beginsel van de Christelijk-Historische Unie* (Den Haag, 1953); *Christelijk-Historische Unie 1908-1948* (s.l., 1950); C. E. van Koetsveld, 'De Christelijk-Historische Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 1-39; J. J. R. Schmal, *Christelijk-Historisch ook nu. Inleidende beschouwingen* (Den Haag, s.a.); J. J. Schokking, *Bijdragen tot de geschiedenis van het ontstaan der CHU* (Den Haag, 1938); J. R. Snoeck Henkemans, *Geschiedenis en beginsel van de CHU* (Apeldoorn, 1934); *De Unie onderweg. Opstellenbundel samengesteld ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, 1968); *Vijftig jaar CHU (1908-1958). Gedenkschrift gouden jubileum CHU* (Apeldoorn, 1958); *Wat zeggen ze ervan. Samengesteld (...) ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, s.a.); J. de Zwaan, *De toekomst der CH Unie* (twee delen, s.l., 1936-1937).

Lohman beschreven; over Tilanus is er het werkje van Puchinger<sup>71</sup>. Daarnaast is er over bijzondere onderwerpen (de doorbraak en de kwestie-Van Walsum, de verhouding tussen anti-revolutionairen en christelijk-historischen) nogal wat gepubliceerd.

Hierboven is in het kort aangeduid dat de ARP tegen het einde van de negentiende eeuw enkele keren aanhang verloor in 'hervormde' richting, welke zich in 1908 in de CHU verenigde. In het eerste kwart van de twintigste eeuw zien we hetzelfde gebeuren in de 'voortuitstrevende' richting. A. P. Staalman richtte in 1905 uit verzet tegen de volgens hem conservatief geworden Kuypers de Christen-Democratische Partij op. In 1912 stichtten A. R. van de Laar en E. A. Keuchenius de Christelijk-Sociale Partij; zij waren niet langer tevreden met de ARP vanwege Kuypers sociale beleid en diens samenwerking met de rooms-katholieken. In 1926 vonden de twee partijen elkaar en zij vormden de Christelijk-Democratisch Unie, in welke partij Buskes een belangrijke rol zou spelen. Ten onrechte vermeldt De Jonge deze ontwikkeling niet. Over de Christen-Democratische Partij en de Christelijk-Sociale Partij is, voor zover ik weet, weinig gepubliceerd, maar voor de CDU moeten in ieder geval wel enkele titels worden genoemd<sup>72</sup>.

Over de SGP, zo schrijft De Jonge, bestaat, evenmin als over de CHU, 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' (99). Het is waar dat er maar weinig over de SGP is geschreven en het is de vraag of het 'wetenschappelijk' is. Maar dat weinige geeft wel enige informatie over geschiedenis en beginselen van de SGP<sup>73</sup>. Twee politieke partijen uit de protestants-christelijke stroming worden door De Jonge in het geheel niet genoemd: de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij van Lingbeek (1921) en het Gereformeerd Politiek Verbond (1948). Over de HGS is moeilijk wat te vinden. Voor de oorsprong van de beginselen kan worden verwezen naar de werken van en over de theologen Ph. J. Hoedemaker en H. F. Kohlbrugge. C. A. Lingbeek heeft vrij veel gepubliceerd – tal van zijn redevoeringen – maar niets of weinig over de partij zelf. Hetzelfde geldt voor een andere vooraanstaande figuur uit die kring, G. Nieuwenhuijsen. Het is weinig zinvol alle titels hier te vermelden. Het enige waar ik op kan wijzen is een brochure van Den Ouden<sup>74</sup>. De oorsprong van het GPV moet worden gezocht in het jaar 1944, toen onder leiding van

71. H. van Malsen, *A. F. de Savornin Lohman. Ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem, 1938); L. C. Suttorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag, 1948); G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen, 1969).

72. A. P. Staalman schreef 'De Christen-Democratische Partij' in de bundel *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 237-275. Zie voor de CDU: J. J. Buskes, *CDU en SDAP* (Amsterdam, 1932); *idem*, *Hoera voor het leven* (derde druk, Amsterdam, 1960); J. W. van Frankenhuyzen, *De CDU* (s.l., 1935); H. R. van Houten, *CDU en militarisme* (s.l., s.a.); *idem*, *Kent gij de CDU?* (s.l., 1937); P. Prins, *Wat wil de CDU?* (Kampen, 1935); H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1955); F. Schurer, *De beslagen spiegel* (Amsterdam, 1969). In 1936 nam de Gereformeerde Synode tuchtmaatregelen tegen de CDU. De toelichting op dit besluit van de Synode werd geschreven door K. Schilder, *Geen duimbreed* (Kampen, 1936).

73. J. van Dijk, *Staatkundig Gereformeerd?* (Rotterdam, 1953); R. A. den Ouden, *De Staatkundig-Gereformeerde Partij* (Amsterdam, s.a.); *Uiteenzetting van het beginselprogramma van de Staatkundig Gereformeerde Partij*, I, *Historisch overzicht* (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het geschreven is door P. Zandt en dat het in 1953 is verschenen); P. Zandt, *Uiteenzetting van de artikelen van het beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij*, II (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het in 1965 verschenen is).

74. R. A. den Ouden, *ARP-HGS. De Anti-Revolutionaire Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en beider beginselen* (Arnhem, 1925).



K. Schilder een groep Gereformeerden als Vrijgemaakten uit de Gereformeerde Kerk trad. Deze groep organiseerde zich in 1948 politiek in het GPV. In de voetnoten 25 en 26 heb ik al enige literatuur uit het GPV opgesomd. Voor het ontstaan van het GPV zijn de stukken voor het Congres van Gereformeerden van 1948 en een brochure van J. P. de Vries van belang<sup>75</sup>. Er is vrij veel geschreven over de ideeën en de beginselen van het GPV<sup>76</sup>.

#### LIBERALEN

De Jonge gebruikt als aanduiding voor deze stroming de term 'vrijzinnigen'. Aangezien die term voor mij een andere inhoud heeft, hanteer ik de uitdrukking 'liberalen'. Ik geef eerst een schetsmatig overzicht van de partijpolitieke ontwikkelingen in de liberale stroming.

De eerste, op nationale basis georganiseerde liberale partij werd in 1885 opgericht: Liberale Unie. Uiteraard was er voordien al sprake van een liberale stroming, waarbinnen Thorbecke een belangrijke rol speelde. Vrij spoedig na de oprichting van de Liberale Unie kwam het tot een breuk, geforceerd door een groep vooruitstrevende jongeren (M. W. F. Treub, C. V. Gerritsen). Deze groep stichtte in 1892 de Radicale Bond. Inmiddels was het in de Liberale Unie opnieuw tot moeilijkheden gekomen naar aanleiding van de kwestie-Tak. In 1894 en in 1896 traden groepen uit de Liberale Unie, die zich Vrij-Liberalen noemden; zij verenigden zich in 1906 in de Bond van Vrij-Liberalen. Daarvóór was er weer een splitsing geweest in de Liberale Unie: in 1901 trad het grootste deel van het Hoofdbestuur naar aanleiding van de kiesrecht kwestie uit de Unie en ging met de Radicale Bond samen in een nieuwe partij, de Vrijzinnig-Democratische Bond. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstonden in de VDB moeilijkheden. Treub verliet de partij en richtte in 1917 de Economische Bond op. Deze Economische Bond ging in 1921 met de Bond van Vrij-Liberalen (en nog enkele andere liberale splintergroeperingen) op in de Vrijheidsbond, later gewoonlijk aangeduid als de Liberale Staatspartij. Na de Tweede Wereldoorlog werd de VDB één van de samenstellende delen van de PvdA. De Liberale Staatspartij verdween; daarvoor in de plaats kwam de Partij van de Vrijheid. Nadat de vroegere VDB-leider Oud met enige aanhang uit de PvdA was gestapt, werd door deze groep met de PvdV in 1948 een nieuwe partij gevormd, de VVD. Tot zover deze summier schets.

De Jonge geeft over de voorgeschiedenis van het liberale partijwezen slechts het artikel van Janssen Perio<sup>77</sup>, dat overigens alleen van lokale betekenis is. Dit is beslist onvoldoende. In de eerste plaats moet worden gewezen op de studies van en over Thorbecke<sup>78</sup>. Het

75. Congres van Gereformeerden 30 maart - 1 april 1948. *Referaten-bundel* (Kampen, s.a.); J. P. de Vries, *Het leven is één. Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van reformatie der kerk* (Groningen, 1966).

76. Onder meer: K. Drost, A. J. Verbrugh en W. Vreeken, *Vrij politiek tractaat* (s. l., 1949); J. Francke, *GPV: in het oude spoor vooruit!* (Emmen, 1973); B. Jongeling, *Grondvragen met betrekking tot onze politieke roeping* (Enschede, 1953); J. Meulink, *Antirevolutionair of GPV* (z.pl., 1952); idem, *Onze politieke roeping* (Groningen, 1954); A. J. Verbrugh, *Wat is nationaal-gereformeerd? Doel en richting van de politiek van het Gereformeerd Politiek Verbond* (Zwijndrecht, 1965); J. A. Vink, *Wat bedoelen wij met ons GPV?* (z.pl., 1950).

77. E. M. Janssen Perio, 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging 'Burgerplicht' te Rotterdam 1868-1879', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIX (1956) 172-195.

78. Ik beperk me hier tot enkele algemene studies over Thorbecke: A. Alberts, *Johan Rudolf Thorbecke* (Den Haag, 1965); K. H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke* (Leiden, 1949); I. J. Bruggmans, *Thorbecke* (Haarlem, derde druk, 1958); D. Hans, *Thorbecke* ('s-Gravenhage, 1932); S.

reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28) geeft over deze voorgeschiedenis veel informatie. Brugmans en Theissen hebben over de opkomst en de voorgeschiedenis van het liberalisme gepubliceerd<sup>79</sup>. Afzonderlijke vermelding verdient de door C. A. Tamse verzorgde uitgave van de memoires van Daniël van Eck, waarin veel boeiende informatie wordt gegeven<sup>80</sup>.

Voor de Liberale Unie noemt De Jonge het standaardwerk van Van der Mandele<sup>81</sup>, met de klacht dat dit boek 'meer geschiedenis van de liberale stroming dan van de partij (de Liberale Unie)' geeft (99). Die klacht is wellicht gegrond, hoewel Van der Mandele in titel en ondertitel van zijn boek niet meer belooft. Voor de periode na 1900 moeten we ons volgens De Jonge behelpen met *De zindelijke burgerheren* van Vonhoff<sup>82</sup>. Toch is er wel meer over de Liberale Unie geschreven. Het proefschrift van Bos over Van Houten is voor dit onderwerp belangrijk<sup>83</sup>. Daarnaast hebben tijdgenoten over de ontwikkelingen in de liberale partij geschreven<sup>84</sup>. Over de Vrij-Liberalen, die door De Jonge niet worden genoemd, is – voor zover ik weet – niet veel verschenen<sup>85</sup>.

van Houten, *De staatsleer van mr. J. R. Thorbecke* (Groningen, 1872); J. B. Manger, *Thorbecke en de historie* (Amsterdam, 1938); C. W. Opzoomer, *Thorbecke* (Amsterdam, 1872); W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem, 1935); J. C. Boogman, 'J. R. Thorbecke-Uitdaging en antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 354-374; J. A. Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken', *ibidem*, 375-395.

79. I. J. Brugmans, 'De opkomst van het liberalisme in Nederland, 1840', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (Utrecht, 1955) 33-68; J. S. Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland* (s.l., 1930).

80. C. A. Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap, 1849-1884* (1975).

81. K. E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de Negentiende Eeuw* (Arnhem, 1933).

82. H. J. L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965). Ik heb er geen moeite mee – integendeel – dit soort boeken in de inventaris op te nemen, maar ze voldoen niet aan de door De Jonge gestelde normen. Overigens zou men dan de hele 'serie' moeten opnemen. Het zijn er langzamerhand nogal wat: L. de Vries, *Hop, hop, hop, hangt de socialist op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig ontleend aan Recht voor Allen* (Amsterdam, 1967); M. van Amerongen en I. Cornelissen, *Tegen de revolutie: het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: het einde van een christelijke natie* (Amsterdam, 1972); B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestants leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen, 1964); I. Cornelissen, G. Harmsen en R. de Jong, *De taaie rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de twee wereldoorlogen* (Utrecht, 1965); K. Fens en M. van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht, 1964); A. C. de Gooyer, *Het beeld der Vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestants-christelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht, 1965). Van iets andere opzet zijn de 'familiealbums': M. van der Plas en J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland* (Bilthoven, 1973); B. van Kaam en A. van der Meiden, *De dominee gaat voorbij. Familiealbum van driekwart eeuw protestants leven in Nederland* (Bilthoven, 1974).

83. G. M. Bos, *Mr. S. van Houten. Een analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Amsterdam, 1952). Hierbij moet onmiddellijk genoemd worden: S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)* (vijf delen, Haarlem, 1903-1915).

84. Onder meer: J. d'Aulnis de Bourouill, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Liberale Partij sedert 1887* ('s-Gravenhage, 1897); J. Th. Buys, *Teleurstellingen en verwachtingen van de liberale partij* (s.l., 1891); P. W. A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen,

De Vrijzinnig-Democratische Bond, aldus De Jonge, 'is als partij nog nooit object van een wetenschappelijk geschiedwerk geweest' (99). Uitgaande van de door hem gestelde normen heeft De Jonge gelijk. Toch is het nuttig enige literatuur te vermelden van en over de Vrijzinnig-Democraten en hun Radicale voorgangers. De Jonge zelf noemt alleen het artikel van Vries<sup>86</sup>, dat volgens hem een detailstudie is. Het is naar mijn mening méér dan louter een detailstudie. In de 165 voetnoten noemt Vries heel wat boeken en artikelen. Ook hier zal ik me beperkingen opleggen. Eerst iets over enkele leidende figuren. P. L. Tak speelde een belangrijke rol in de kringen, waaruit in 1892 de Radicale Bond zou ontstaan. Borrie heeft het leven van Tak beschreven<sup>87</sup>. Leiders in de VDB waren Treub, Marchant en Oud. Treub behandel ik hieronder bij de Economische Bond; over Marchant en Oud ken ik geen belangrijke werken<sup>88</sup>. In de bundel *Onze politieke partijen* heeft Marchant de VDB voor zijn rekening genomen, welke bijdrage in de inhoudsopgave van die bundel foutief vermeld staat als 'Vrijzinnig-Democratische Partij'<sup>89</sup>. Bij het vijftienvijftigjarige bestaan van de VDB verscheen een gedenkboek<sup>90</sup>. In Ouds *Om de democratie* staat veel over de VDB<sup>91</sup>. Voor de overgang van VDB naar PvdA noem ik de brochures van Oud en Joekes<sup>92</sup>.

Noch de Economische Bond, noch de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij) worden door De Jonge genoemd. Van Treub ken ik twee autobiografische werken, terwijl Van Esveld het leven van Treub heeft beschreven<sup>93</sup>. De oorlogsherinneringen zijn partijpolitiek slechts belangrijk voor de achtergronden van Treubs breuk met de VDB. De twee andere werken zijn belangrijk voor de reeks partijpolitieke ontwikkelingen waarbij Treub een be-

1886); A. Roodhuyzen, 'De Liberale Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 105-140.

85. Naast de literatuur, vermeld in de noten 81 en 84 nog: J. H. W. Q. ter Spill, 'De Vrij-Liberale Partij', *ibidem*, 277-316.

86. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 444-469.

87. G. W. B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus* (Assen, 1973). Tak is geen lid van de in 1901 opgerichte VDB geweest; hij sloot zich in 1899 bij de SDAP aan.

88. Het boek van Vonhoff vind ik wat 'mager'; H. J. L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P. J. Oud* (Alphen aan den Rijn, 1969). Over Oud ook: *Mr. P. J. Oud, gezien door zijn tijdgenoten* (Rotterdam, 1951). Van Marchant zijn de papieren geïnventariseerd: Ch. J. A. M. Schaepman, *Inventaris van de papieren van mr. H. P. Marchant (1869-1956)* (Den Haag, 1968). De bekering van de vrijzinnige Marchant tot het rooms-katholicisme veroorzaakte nogal wat beroering. Zie bijvoorbeeld: G. Voet, *De overgang van minister Marchant en de bekeringsactie der RK Kerk* (Baarn, 1935). Interessant is E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen, 1962).

89. H. P. Marchant, 'De Vrijzinnig-Democratische Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 205-234.

90. *Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1926* ('s-Gravenhage, 1926).

91. P. J. Oud, *Om de democratie* (vier delen, Den Haag-Assen, 1922-1933). In Ouds bekend werk over de parlementaire geschiedenis kan men veel over de politieke partijen vinden, maar evenals De Jonge laat ik in dit artikel de parlementaire geschiedenis buiten beschouwing.

92. P. J. Oud, *Houdt koers!* (Rotterdam, 1945); P. J. Oud, *Politieke vernieuwing* (Rotterdam, 1946); A. M. Joekes, *Van Vrijzinnig-Democratische Bond tot Partij van de Arbeid* (s.l., 1946).

93. M. W. F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem-Amsterdam, 1916); M. W. F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem, 1931); N. E. H. van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen, 1958).

langrijke rol speelde: de oprichting van de Radicale Bond (1892), van de VDB (1901), van de Economische Bond (1917) en van de Vrijheidsbond (1921). Daarnaast kunnen voor de ideeën en ontwikkelingen in de Vrijheidsbond/Liberale Staatspartij nog vermeld worden de studie van Eigeman, het daboek van Heldring en de levensbeschrijving van Telders<sup>94</sup>.

Als laatste partij in deze stroming de VVD. Beyen, Van den Bergh en Stikker hebben memoires of autobiografieën geschreven, maar die zijn in het algemeen eerder interessant voor de buitenlandse politiek van Nederland dan voor de partijpolitieke ontwikkelingen<sup>95</sup>. Eigenlijk gaat alleen Stikker duidelijk op die ontwikkelingen in, hetgeen leidde tot een vrij felle reactie van Oud<sup>96</sup>. Voor de ideeën van een aantal leidende figuren uit de VVD over verschillende politieke onderwerpen verwijs ik naar de bundels *Het moderne liberalisme* en *Liberale gedachten*<sup>97</sup>.

#### SOCIALISTEN EN COMMUNISTEN

De Jonge behandelt achtereenvolgens de 'sociaal-democratie' en het 'communisme', terwijl hij de Bond van Christen-Socialisten in de rubriek 'andere partijen' noemt. Hierdoor ontstaat een verbrokken beeld. Ik wil een poging wagen de gemeenschappelijke oorsprong van de socialistisch/communistiche stroming bij de literatuurverwijzingen intact te laten. Evenals bij de hierboven behandelde stromingen geef ik eerst een summier schets van het ontstaan van de politieke partijen in deze stroming, in dit geval in verschillende fasen.

De eerste landelijk georganiseerde groep in deze stroming, die streefde naar een eigen tegenwoordiging in de Tweede Kamer, was de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Deze SDB leed aan een zekere tweeslachtigheid: enerzijds wilde men de parlementaire weg bewandelen, anderzijds meende men dat uitsluitend op basis van een gewelddadige revolutie de maatschappij in de gewenste richting zou kunnen worden veranderd. Hierbij speelde Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol. Hij ontwikkelde zich van een voorstander van de parlementaire weg tot een bestrijder daarvan, uiteindelijk tot een anarchist. Mede hierdoor ontstond binnen de SDB verzet tegen het leiderschap van Domela Nieuwenhuis, dat in 1894 zou leiden tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP). Met de SDB – waarvan de naam in 1894 werd veranderd in Socialistenbond – was het nu spoedig afgelopen. Nadat in 1898 Domela Nieuwenhuis uit de Socialistenbond trad en de Vrije Socialistische Vereeniging stichtte, sloot het grootste deel van het restant van de bond zich in 1900 bij de SDAP aan.

Op dit punt onderbreek ik deze schets om na te gaan welke literatuur De Jonge vermeldt en wat naar mijn mening daaraan toegevoegd moet worden. Dat De Jonge niet begint met

94. J. A. Eigeman, *De liberale gedachte. Een nieuwe tijdgeest en een nieuwe groepeerings der partijen* ('s-Gravenhage, 1928); *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954* (drie delen, Utrecht, 1970); *Levensbeschrijving van prof. mr. B. M. Telders* (Den Haag, 1972).

95. J. W. Beyen, *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam, 1968); *Sidney van den Bergh. Een autobiografie opgetekend door J. Mulder* (Utrecht, 1975); D. U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam, 1966).

96. In *NRC* van 3, 4 en 5 februari 1966.

97. *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (Leiden, 1958); *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. P. J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag* (Rotterdam-'s-Gravenhage, s.a.).

het vermelden van de door Harmsen verzorgde bibliografie is een ernstige lacune<sup>98</sup>. Ongeacht of men het al dan niet eens is met zijn commentaren, Harmsen geeft 602 titels van publicaties, voor het merendeel over politieke partijen.

Voor de SDB vermeldt De Jonge Vliegens *Dageraad der volksbevrijding* en het proefschrift van Charité<sup>99</sup>. Daarnaast mag nog wel wat andere literatuur worden genoemd. Men kan moeilijk de socialistische en communistische partijen beschrijven zonder ze tegen de achtergrond van de totale arbeidersbeweging te plaatsen. Zonder enige aanspraak te maken op volledigheid noem ik een aantal werken, die fundamenteel zijn<sup>100</sup>. In de meeste van deze werken wordt de voorgeschiedenis van de SDB behandeld (de Eerste Internationale in Nederland, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, de plaatselijke Sociaal-Democratische Vereenigingen). Voor die voorgeschiedenis in het bijzonder kan, voor de Amsterdamse situatie, gewezen worden op het reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28); daarnaast moeten zeker studies worden genoemd van Bymholt, Giele en Heldt<sup>101</sup>.

Voor de SDB en de Socialistenbond zelf wijs ik op een artikel van Van Horssen en Rietveld en op een door de Centrale Raad van de Socialistenbond uitgegeven overzicht<sup>102</sup>. Uit verzet tegen het optreden van Domela Nieuwenhuis traden enkele vooraanstaande figuren uit de SDB; Van Raay en Van Kol hebben hun overwegingen daartoe openbaar gemaakt<sup>103</sup>. Domela Nieuwenhuis wordt in het geheel niet door De Jonge genoemd. Over

98. G. Harmsen, *Idee en beweging. Bibliografiese aanwijzingen bij de studie en het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1972).

99. W. H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (twee delen, Amsterdam, 1905); J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag, 1972).

100. I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Den Haag, 1925); B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 1894); G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, I, Van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen, s.a.); F. de Jong Edz., 'De Nederlandse arbeidersklasse zoekt haar weg, 1870-1903', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 83-112; H. Roland Holst- Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (vierde verbeterde en met een tweede deel vermeerderde druk, Rotterdam, 1932); A. J. C. Rüter, 'Hoofdtrekken der Nederlandse arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886', herdrukt in Th. J. G. Locher, W. den Boer en B. W. Schaper, ed., *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 36-165; H. Smits, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de 19e eeuw* (Rotterdam, 1902); L. G. J. Verberne, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de Negentiende Eeuw* (Amsterdam, 1940); J. Vijscher, *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging (oude beweging)* (Amsterdam, 1939); L. L. H. de Visser, *Beknopt overzicht van de Nederlandsche arbeidersbeweging* (Amsterdam, 1935).

101. B. Bymholt, 'Een halve eeuw geleden (oprichting van de Sociaal-Democratische Vereeniging in 1878)', *De Socialistische Gids* (1928) 585-594; J. J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973); B. H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond 1871-1896* (Leeuwarden, 1896).

102. P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I, i (mei 1975) 5-72; *Na twintig jaar. Overzicht van den strijdwijze der Socialisten, zoals die door 'Recht voor Allen' is voorgestaan en verdedigd gedurende haar twintigjarig bestaan, 1879-1899* (Amsterdam, 1899).

103. C. J. van Raay, *Mijn afscheid van den Sociaal-Demokratischen Bond* (Den Haag, 1886); Rienzi (ps. van H. H. van Kol), *Mijn afscheid van den Soc. Dem. Bond* (Wolvega, 1894).

hem en over het anarchisme in Nederland is langzamerhand wel wat gepubliceerd. Op z'n minst moeten Domela's gedenkschriften worden genoemd<sup>104</sup>.

Nu dan de SDAP. Ik heb nogal wat moeite met de wijze waarop De Jonge deze partij behandelt. Met zijn beoordeling van de dissertaties van Wansink en van Cohen ben ik het eens: degelijke studies, respectievelijk over het ontstaan van de SDAP en over de ontwikkelingen in die partij in de periode 1919-1930<sup>105</sup>. Aanzienlijk moeilijker heb ik het met zijn oordeel over *Het roode vaandel volgen wij*<sup>106</sup>. Over geen enkel ander door hem genoemd boek steekt De Jonge zó de loftrumpet als over dit werk:

door de veelzijdigheid van zijn opzet (alleen de sociale analyses ontbreken grotendeels, maar voor de rest zijn alle ideaal-typische categorieën erin behandeld) een tot nu toe in Nederland niet geëvenaard voorbeeld van werkelijk integrale partijgeschiedschrijving (100).

In zijn conclusies noemt De Jonge het nog eens als voorbeeld voor een integrale geschiedenis (105). Hoewel ik niet zal ontkennen dat het boek in een aantal opzichten nuttig is<sup>107</sup>, zou ik het niet graag als voorbeeld van een goede geschiedschrijving willen aanprijzen. De periode 1894-1910 wordt in dertien bladzijden beschreven en daarin gaat het dan om niet minder dan: de oprichting van de SDAP, de relaties met de Socialistenbond, het ontstaan van de sociaal-democratische pers, de stichting van het NVV, de strijd in het parlement, de strijd tussen het marxisme en het revisionisme, het congres van Deventer van 1909 en de oprichting van de SDP. Overigens bevat het boek geen enkele verwijzing naar bronnen of naar literatuur.

Niet minder gekleurd, maar zeker ook niet minder informatief, zijn enkele gedenkschriften en andere beschrijvingen van de ontwikkelingen in de SDAP, die bij De Jonge onvermeld blijven<sup>108</sup>.

104. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam, 1910). Zie ook het *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis, 31 december 1916* (Amsterdam, 1916). Het heeft weinig zin hier te trachten een bibliografie over het anarchisme in Nederland samen te stellen. Voor gegevens en beschrijvingen van de sfeer verwijs ik naar: A. C. J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum, 1972); I. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Met inleiding van Ger Harmsen* (Nijmegen, 1974); D. Schilp, *Dromen van de revolutie. Een verzwegen hoofdstuk uit de sociale beweging verteld aan Joop van Tijn* (tweede druk, Amsterdam-Antwerpen, 1967).

105. D. J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem, 1939); H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie, 1919-1930* (Leiden, 1974).

106. H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* ('s-Gravenhage, 1969).

107. Kossmann (zie noot 43) noemt het 'nuttig maar oppervlakkig' (590). Harmsen (zie noot 98) noemt het partijdig, maar wel van belang vanwege de eigen herinneringen die erin verwerkt zijn (51).

108. Onder meer: 1894-1904. *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der SDAP* (Amsterdam, 1904); *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de SDAP in Nederland* (Amsterdam, 1919); C. Werkhoven en T. Swierstra, *Hoe het groeide. Een beknopte geschiedenis van het ontstaan, de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij in Nederland* (Amsterdam, 1928); W. [H.] Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der socialistische beweging* (Amsterdam, 1931).

Gelukkig noemt De Jonge voor de SDAP wel enig autobiografisch werk<sup>109</sup>. Kan men van Vliegens drielijks werk nog gemakkelijk volhouden dat het meer geschiedschrijving dan memoire is, bij De Wolff ligt dat al moeilijker. Maar afgezien hiervan dient toch ook de memoire-literatuur van de socialistische voormannen te worden genoemd. Met de grootste beperkingen kom ik minimaal tot de werken van Roland Holst, Schaper, Troelstra, Vorrink, Wibaut en de nog niet vermelde memoires van Vliegen en De Wolff<sup>110</sup>. Van Drees alleen al zijn vier autobiografische werken te noemen<sup>111</sup>. Dit aantal autobiografieën wordt nog overtroffen door het aantal biografieën.

De Jonge geeft ook voor de SDAP enige literatuur over bijzondere onderwerpen: plaatselijke partijgeschiedenis, SDAP en Indonesië en religieus socialisme. Op dit punt heb ik dezelfde bezwaren als hierboven bij de ARP: te willekeurig en te fragmentarisch. Voor elk van deze thema's zijn aanzienlijk méér – en zeker kwalitatief niet mindere – publikaties te noemen dan De Jonge geeft en behalve deze drie thema's zouden andere onderwerpen evenzeer, misschien zelfs eerder moeten worden behandeld: de socialistische pers, de jeugdbeweging, het socialisatie-beleid van de partij, de houding tegenover de defensiepolitiek. Over elk van die onderwerpen bestaat interessante literatuur.

In 1909 ontstond op het Deventer Congres een breuk in de SDAP. Onder leiding van Ceton, Wijnkoop en Van Ravesteyn werd de Sociaal-Democratische Partij opgericht, de latere Communistische Partij van Nederland. Voor de ontwikkeling van deze partij sedert 1909 noemt De Jonge drie boeken en twee artikelen<sup>112</sup>. Het boek van Van Ravesteyn is volgens De Jonge (102) voor de ene helft ego-document en voor de andere helft wetenschappelijke geschiedschrijving. Het 'wetenschappelijke' in dit werk van Van Ravesteyn is mij geheel ontgaan; ik vind het een boeiend ego-document, dat met de grootst mogelijke voorzichtigheid moet worden gebruikt. Volgens Kossmann (zie noot 43) is het 'nogal egocentrisch' (602), terwijl het oordeel van Harmsen (zie noot 98) luidt: 'Meer rankuneuze

109. Behalve het in noot 99 genoemde werk van Vliegen ook nog: W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwakende deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaar van haar bestaan* (drie delen, Amsterdam, s.a.; derde deel van 1938); S. de Wolff, *En toch ...! Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht* (Amsterdam, 1951).

110. H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam, 1949); J. H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd en herinneringen* (twee delen, Groningen, 1933-1935); P. J. Troelstra, *Gedenkschriften* (vier delen, tweede druk, Amsterdam, 1929-1931); K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Den Dolder, 1941); F. M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam, 1936); W. H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf* (Amsterdam, 1936); S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum, 1954).

111. W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen, 1958); idem, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam, 1962); idem, *Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1902-1972 van Dr. W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer* (Assen, 1972); Drees 90. *Geschriften en gesprekken* (Naarden, 1976).

112. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam-Kampen, 1948); A. A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972); W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen. Kanttekeningen bij enige na-oorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, 'Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het Nederlandse communisme', *Mededelingenblad. Orgaan van de Sociaal-Historische Studiekring*, XXIX (aug. 1966); H. Riethof, 'De Communistische Partij Oppositie, 1933-1935', *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis*, XXXVII (dec. 1970) 28-46.

memoires dan geschiedschrijving' (41). Het boek van De Jonge zelf is een degelijke studie over de partij in de periode 1909-1971, terwijl Gortzak een goede schets geeft van de ontwikkelingen in de CPN na de Tweede Wereldoorlog.

Dit té karige lijstje over de SDP-CPN moet worden aangevuld. Over het ontstaan van de SDP vinden we vele gegevens in de ego-documenten van leiders van de SDAP (zie de noten 99, 109 en 110). Daarnaast kunnen worden genoemd boekjes van Troelstra en van Van der Goes en een uitvoerige brochure van het bestuur van de SDP, bestemd voor de Internationale<sup>113</sup>. Studies over personen, die tijdens hun leven een belangrijke rol in het Nederlandse communisme hebben gespeeld, worden door De Jonge in het geheel niet genoemd. Over Herman Gorter en Henriette Roland Holst is heel wat geschreven<sup>114</sup>. Van Tichelman is er een – aanvechtbare – biografie van Sneevliet<sup>115</sup>. De levensbeschrijvingen van Wijnkoop door Koejemans en van Goulooze door Harmsen zijn voor de bestudering van de ontwikkelingen in de CPN van groot belang<sup>116</sup>. Wie, zoals De Jonge, het 'halve' ego-document van Van Ravesteyn opneemt, mag zich naar mijn mening niet tot dit ene geval beperken. Ik noem nog zes van dit soort werken<sup>117</sup>.

Voor de na-oorlogse ontwikkeling in de socialistische stroming noemt De Jonge de proefschriften van Ruitenbeek over het ontstaan van de PvdA en van Van der Land over het ontstaan van de PSP<sup>118</sup>. Met het vrij negatieve oordeel van De Jonge over beide werken kan ik volledig instemmen. Vooral voor de studie over het ontstaan van de PvdA is dat jammer; ik heb de indruk dat mede hierdoor mogelijke promovendi zich niet aan een nieuwe dissertatie over dit onderwerp durven wagen, terwijl de tijd daarvoor nu geschikt zou zijn: er kunnen nog gesprekken worden gevoerd met oprichters van de PvdA en er is langzamerhand aardig wat archiefmateriaal beschikbaar.

Behalve het boek van Ruitenbeek is er uiteraard nog wel meer te noemen voor de PvdA. Vóór de oprichting van die partij verscheen een aantal brochures over de wenselijkheid van een brede, sociaal-democratische volkspartij<sup>119</sup>, terwijl Thomassen na de oprichting

113. P. J. Troelstra, *Inzake partijleiding* (Rotterdam, 1906); F. van der Goes, *Verkeerde partijleiding* (Rotterdam, 1907); *Die Gründung der SDP in Holland. Adresse an die Internationale, herausgegeben vom Vorstand der SDP* (Berlijn, 1909).

114. Het heeft voor dit artikel weinig zin te trachten een uitputtende opgave van werken over Gorter en Roland Holst te geven. Voor dit specifieke onderwerp moet zeker genoemd worden het proefschrift van H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke activiteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (Nijmegen, 1973).

115. F. Tichelman, *Henk Sneevliet, 1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam, 1974).

116. A. J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Utrecht, 1967).

117. In alfabetische volgorde: F. Baruch, *Links af/naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967); P. de Groot, *De dertiger jaren. Herinneringen en overdenkingen*, I, 1930-1935, II, 1936-1939 (Amsterdam, 1965-1967); J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam, 1965); A. J. Koejemans, *Van ja tot amen* (Amsterdam, 1961); G. J. M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht, 1967); L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam, 1939).

118. H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Leiden, 1955); L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam, 1962).

119. P. Boon (ps. van J. H. Scheps), *Om de toekomst van de sociaal-democratie* (Den Dolder, jan. 1945); E. Fuut (ps. van E. A. Vermeer), *Vormgeving aan het socialisme* (s.l., nov. 1944); M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu* (Amsterdam, 1945); Resocidem (ps. van J. H. Scheps), *Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot brede volkspartij* (Den Dolder, 1945). Daarnaast uiteraard de literatuur over de Nederlandsche Volksbeweging.



'opening van zaken' gaf<sup>120</sup>. Voor de ontwikkelingen in de partij na haar oprichting geeft Drees in zijn boeken veel materiaal (zie noot 111). Naast het boek van Couwenberg over het moderne socialisme<sup>121</sup> kunnen nog enkele kortere studies worden genoemd<sup>122</sup>. *Socialisme en Democratie*, maandblad van de PvdA, bevat over de ontwikkeling van de PvdA vele interessant artikelen; ik beperk me hier tot het opsommen van enkele speciale nummers<sup>123</sup>. Voor de activiteiten van Nieuw Links in de PvdA noem ik in de eerste plaats de brochures en boekjes, die door de aanhangers van die groep werden gepubliceerd<sup>124</sup>. Van Dijk heeft een reeks artikelen uit dag- en weekbladen over Nieuw Links bijeengebracht<sup>125</sup> en Kroes schreef een vergelijkende studie over het verschijnsel Nieuw Links in Amerika, Engeland en Nederland<sup>126</sup>. Vooral uit verzet tegen de succesvolle activiteiten van Nieuw Links splitsten verschillende groepen zich van de PvdA af; zij vormden in 1970 een eigen partij, DS'70. Over die partij heeft Scheps een en ander gepubliceerd<sup>127</sup>.

#### FASCISME EN NATIONAAL-SOCIALISME

Voor de politieke organisaties binnen deze stromingen noemt De Jonge twee van zijn eigen studies en werken van Joosten en Kooy<sup>128</sup>. Hiernaast dienen zeer zeker de verschillende delen van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* te worden vermeld. De Jong geeft een schat aan informatie, niet alleen over de NSB maar ook over

120. W. Thomassen, *Opening van zaken. Een en ander over de voorbereiding eener Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1946).

121. S. W. Couwenberg, *Modern socialisme. Achtergrond, ontwikkeling, perspectief* (Alphen aan den Rijn, 1972).

122. E. Barcsay, *Evolution du parti du travail néerlandais depuis 1946* (Parijs, 1969); J. de Kadt en G. Ruygers, *De grondslagen van het socialisme* (Amsterdam, 1947); E. Meester, *Pv/dABC. Wegwijs in woorden, taken en opbouw van een grote politieke partij* (Amsterdam, 1963); *idem*, *De partij van morgen. PvdA gaat zich vernieuwen* (Amsterdam, 1963); M. Sluyser, *De partij* (Amsterdam, 1947); K. Vorrink, 'Le parti du travail aux Pays-Bas', *Revue Politique*, 28-2-1953, 36-49.

123. 'Tien jaar Partij van de Arbeid', X (1956) ii; 'Verzuiling', XI (1957) i; 'De progressieve concentratie', XXI (1967), vii-viii; '25 jaar PvdA', XXV (1971).

124. H. van den Doel en H. Lammers, ed., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966); K. Kolthoff, ed., *Een partij om mee te werken* (Amsterdam, 1967); H. Lammers, *Hinderlijk volgen. Kronieken uit De Gids 1963-1966* (Amsterdam, 1966); H. Lammers, A. van der Louw en T. Pauka, ed., *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over Rood* (Amsterdam, 1967); H. Leune, B. Peper en P. de Ruiter, ed., *Mooi rood is niet lelijk* (Rotterdam, 1969); J. Nagel, *Ha, die PvdA* (Amsterdam, 1966); C. Tamboer, ed., *De macht van de rooie ruggen* (Amsterdam, 1967). Zie ook T. W. J. Noldus en F. J. M. Tummers, *Ontnageling der tieners. Een uitdaging aan Nieuw Links* (Tilburg, 1967).

125. J. van Dijk, *Dossier Nieuw Links in de PvdA* (Amersfoort, 1969).

126. R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen aan den Rijn, 1975).

127. J. H. Scheps, *Het progressieve als waardeloze pronk* (Apeldoorn, 1971); *idem*, *Kink in de kabel. Scheuring en polarisatie. PvdA-DS'70* (Apeldoorn, 1971).

128. A. A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968); *idem*, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (Assen, 1968); L. M. H. Joosten, *Katholieken en fascistten in Nederland 1920-1940* (Hilversum-Antwerpen, 1964); G. A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964).

de vele fascistische groeperingen. Verder kunnen nog genoemd worden de dissertatie van Van den Burg, een artikel van Paape en twee boeken van Zaal<sup>129</sup>. De Jonge schrijft (103) dat het boek van Joosten en zijn eigen *Crisis en critiek der democratie* eigenlijk buiten het kader van zijn artikel vallen. Ik heb daar geen enkele moeite mee. Maar als dit strikte kader wordt doorbroken, dan moeten ook zeker de dissertaties van Schöffers en van Vellenga worden genoemd<sup>130</sup>.

#### ANDERE PARTIJEN

De Jonge rekent de Bond van Christen-Socialisten tot de 'andere partijen', hoewel men deze ook – misschien zelfs beter – zou kunnen plaatsen in de socialistisch-communistische stroming. Voor deze Bond noemt hij het boekje van Van der Zee<sup>131</sup>. De BCS moet naar mijn mening in het bredere kader van het religieus-socialisme worden geplaatst en dan is er nog wel wat andere literatuur te vermelden<sup>132</sup>. Voor de Boerenpartij geeft De Jonge het proefschrift van Nooij<sup>133</sup>. Daarnaast kunnen nog vermeld worden de boekjes van Baartmans en Stam<sup>134</sup>.

Hermee is de partij-inventarisatie van De Jonge uitgeput. Ik wil daar nog twee partijen aan toevoegen: D'66 en de PPR. Beide organisaties zijn interessante verschijnselen in de Nederlandse politiek. Veel is er nog niet over gepubliceerd. Godschalk geeft in een artikel in het kort de ontstaansgeschiedenis van D'66 weer, waarna hij een aantal gegevens vermeldt over de politieke en sociale achtergronden van de oprichters<sup>135</sup>. Gruijters, één van de

129. G. van den Burg, *Het Nationaal Socialisme* (Rotterdam, 1940); A. H. Paape, 'Le Mouvement National-Socialiste en Hollande. Aspects politiques et historiques', *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, XVII, ii (1967) 31-60; W. Zaal, *De herstellende Lotgevallen van de Nederlandse fascistische* (Utrecht, 1966); *idem*, *De Nederlandse fascistische* (Amsterdam, 1973). Dit laatstgenoemde boek van Zaal is een omwerking van het eerstgenoemde.

130. I. Schöffers, *Het Nationaal-Socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Amsterdam, 1956); S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen, 1975).

131. D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag, 1966).

132. Onder meer: W. Banning, *De religieuze vraag* (Arnhem, 1924); *idem*, *Taak en arbeid van het religieus-socialisme* (s.l., 1925); B. Bymholt, 'Over religieus-socialistische stromingen in ons land', *De Socialistische Gids* (1923) 726-740, 935-952; *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem, 1939); B. de Ligt, *Christensocialisme en SDAP* (Schiedam, 1912); *idem*, *Christen-revolutionair. Over het dramatische karakter van den godsdienst* (Zwolle, 1915); *Religieus-socialistische studiën. Bijdragen van W. Banning, H. P. Berlage, H. T. de Graaff e.a.* (Arnhem, 1929); A. Tjaden-Van der Vlies, *Religieus-socialistische stromingen in Nederland* (Baarn, 1920); C. A. Vreugdenhil, *Het religieus-socialisme in Nederland* (Hoorn, 1933); H. J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen christendom en socialisme in De Blijde Wereld (1902-1932) en Tijd en Taak (1932-1952)* (Amsterdam, 1953).

133. A. T. J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel, 1969). Van dezelfde auteur ook 'Boerenpartij en radicalisme', *Sociologische Gids*, XIII (1966) 353-367.

134. K. Baartmans, *Boer Koekoek* (Amsterdam, 1966); W. Stam, *De Boerenpartij. Een politieke verkenning* (Amsterdam, 1966).

135. J. J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66', *Acta Politica*, V, i (oktober 1966) 62-74.

'ideologen' van D'66, heeft een uitvoerige toelichting op het politiek program van D'66 geschreven<sup>136</sup>. De PPR is voortgekomen uit het na-oorlogse christen-radicalisme. De Gaay Fortman en In 't Veld hebben een bundel opstellen over de christen-radicalen denkbeelden samengesteld<sup>137</sup>. Van Hulten verzorgde twee bundels 'documenten' over het ontstaan van de PPR<sup>138</sup>.

#### CONCLUSIES

Ik wil nog eens herhalen dat dit artikel niet moet worden geplaatst tegenover dat van De Jonge, maar dat men het ernaast moet leggen. Ik heb een ruimer kader gebruikt dan De Jonge, waardoor ik méér publikaties kon vermelden dan hij heeft gedaan. Waar ik met hem van mening verschil – met name de kwalificaties van bepaalde werken – is dat duidelijk aangegeven.

Bij zijn inventarisatie heeft De Jonge zich vrijwel uitsluitend beperkt tot geschriften van historici. Ook vanuit andere disciplines zijn studies verschenen, die voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen van belang zijn. In Nederland hebben vooral politicologen zich hiermee beziggehouden. Om een indruk te geven van hun werk vermeld ik van vier politicologen, die veel over politieke partijen hebben geschreven, een aantal publikaties: Daalder, Hoogerwerf, Lijphart en – hoewel ik me geen politicoloog meer mag noemen – mijzelf<sup>139</sup>.

136. J. P. A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam, 1967).

137. B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, ed., *Christen-Radicaal* (Hilversum-Kampen, 1967).

138. M. van Hulten, ed., *Van spijstemmers tot KVP-Radikalen. Documentatie nr. 1* (Utrecht, 1967); *idem*, ed., *Radicalen. Documentatie nr. 2* (s.l., 1968).

139. Voor H. Daalder: 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemeenebest*, XV (1954-1955) 124-134; 'Nederland', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 213-238; 'Parties and Politics in the Netherlands', *Political Studies*, III (1965) 1-16; 'De kleine politieke partijen – een voorlopige poging tot inventarisatie', *Acta Politica*, I (1965-66) 172-196; 'The Netherlands. Opposition in a Segmented Society', in: R. A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966) 188-238, 417-425; 'Parties, Elites and Political Development in Western Europe', in: J. LaPalombara en M. Weiner, ed., *Political Parties and Political Development* (Princeton N.Y., 1966) 43-77; *On building Consociational Nations. The Cases of the Netherlands and Switzerland*. Paper UNESCO Meeting of Experts on the Problems of State Formation and Nation Building (Cérisy-la-Salle, 1970); 'Cabinets and Party Systems in the Smaller European Democracies', *Acta Politica*, VI, iii (1971) 282-303; *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974).

Voor A. Hoogerwerf: 'Politieke partijen', in: R. van Dijk en G. Kuiper Hzn., ed., *Gestalten en getijden in de sociale werkelijkheid. Een oriëntering in de sociologie* (Amersfoort, 1961); 'Politieke functies van partijen en belangengroepen', *Mens en Maatschappij* (1961) 415-422; *Ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen. ARJOS-studieconferentie 6 en 7 oktober 1961* (Den Haag, 1961); 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', *Sociologische Gids*, X (1963) 249-263; *Protestantisme en progressiviteit. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid* (Meppel, 1964); 'Politieke partij en politieke democratie', *Oost-West*, III, ii (april 1964) 56-61; *De Nederlandse politieke partijen en de wereld van morgen* (Elthetobrochure reeks, jrg. 6, no. 17, 1965); 'De Nederlandse kiezers en het partijstelsel. Verbondenheid, weerstand en voorstelling', *Acta Politica*, II, iv (1966-1967) 297-330; 'Attitudes politiques des électeurs néerlandais', *Annales de la Faculté de Droit de Liège* (1968) iii, 419-450; 'Power to the People: Changes in the Dutch Political System', *Delta* (herfst 1971) 54-63.

Voor A. Lijphart: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam,

Ofschoon mijn inventarisatie van boeken en artikelen over de Nederlandse politieke partijen omvangrijker is dan die van De Jonge, ben ik het met zijn slotconclusie eens: voor verschillende van die partijen zou het wenselijk zijn te komen tot een integrale geschiedschrijving. Op het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen trachten wij een systematische verzameling aan te leggen van gegevens over de partijen. Deze documentatie in uitgebreide zin kan dienen als basis voor studies over de politieke partijen. In toenemende mate wordt voor dit doel van ons materiaal gebruik gemaakt. Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de mogelijkheid geopend om tot publikatie van dergelijke studies over te gaan door het sluiten van een contract met de Uitgeverij Kluwer, dat voorziet in de uitgave van een reeks cahiers onder auspiciën van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Het ligt in de bedoeling dat in 1977 de eerste drie cahiers zullen verschijnen.

In zijn conclusies ontvouwt De Jonge een program voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. In de door hem gegeven volgorde: integrale geschiedenissen van de belangrijkste partijen; studies over 'kleine en kortstondige, maar in hun tijd karakteristieke partijen', zoals HGS, KNP, OSP, RSP, RSAP; een aanvulling op de regionale en thematische geschiedschrijving; vergelijkende studies van de partijen. Het is op zichzelf een mooi program. Onze ervaring op het Centrum is echter dat men afhankelijk is van het 'aanbod', dat op zijn beurt bepaald wordt door de belangstellingssfeer van de onderzoekers. Men kan hoogstens trachten het onderzoek in een bepaalde richting te stimuleren.

Ik hoop dat dit artikel, evenals dat van De Jonge, de belangstelling voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen heeft vergroot en dat het zal leiden tot nog meer 'aanbod' en tot contacten met het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

1968); *The Politics of Accomodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968); 'Consociational Democracy', *World Politics*, XXI, i (jan. 1969) 207-225; 'Kentering in de Nederlandse politiek', *Acta Politica*, IV, iii (april 1969) 231-247; 'Class Voting and Religious Voting in the European Democracies: a Preliminary Report', *ibidem*, VI, ii (april 1971) 158-171.

Voor I. Lipschits: 'De politieke partij en de selectie van kandidaten', *Sociologische Gids*, X, v (sept-okt. 1963) 273-281; 'Partijbestuur en fractie', *Acta Politica*, I (1965-1966) 154-171; 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *ibidem*, II, iv (1966-1967) 265-296; *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969); 'Kruit aandragen voor de ontploffing. Ontwikkelingen binnen de Nederlandse partijen', *Onze Jaren 45-70*, LXXIII (1973) 2312-2316; 'Slijtage in het midden. Partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland na 1966', *ibidem*, CIV (1973) 3305-3310; 'Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen, I, De protestants-christelijke en de socialistisch/communistiche stroming tot de Tweede Wereldoorlog, II, Katholieken en Liberalen vóór 1945, III, Katholieken en Protestanten ná 1945, IV, Liberalen, Socialisten en Communisten ná 1945', in: *Intermediair*, XI, nos. 48 t/m 51 (nov.-dec. 1975), herdrukt in *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 163-196; 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *ibidem*, 197-212.